

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

KURTUBÎ'NİN KUR'AN İLİMLERİ'NE YAKLAŞIMI

Nefise KARACA EFE

Danışman

Prof. Dr. Ömer DUMLU

İZMİR-2012

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “**Kurtubî’nin Kur’an İlimleri’ne Yaklaşımı**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

..../..../.....

Nefise Karaca Efe

ÖZET

Doktora Tezi

Kurtubî'nin Kur'an İlimleri'ne Yaklaşımı

Nefise KARACA EFE

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Temel İslam Bilimleri Programı

Kur'an-ı Kerim'i anlama çabaları, onun Hz. Peygamber'e (s.a.v.) indirilmesiyle beraber başlamıştır. Kur'ân İlimleri de Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olan ilimlerdir.

Kurtubî, tefsirinde oldukça anlaşılır ve açık bir tarzda Kur'ân'ı başından sonuna kadar açıklamıştır. Bu çalışmada Kurtubî'nin Kur'an İlimleri'ne bakışı ve bu ilimleri işleyiş tarzı ele alınıp değerlendirilmiştir. Çalışmanın temel amacı, Kurtubî'nin Kur'an İlimleri'ne ne ölçüde yer verdiğini saptamak ve onun bu konu ile ilgili düşüncelerini analiz ederek ortaya koymaktır.

Çalışmada öncelikle Kur'an İlimleri'nin tanımı, kapsamı, doğuşu, gelişimi ve literatüre girişi incelenmiştir. Daha sonra Kurtubî'nin tefsiri baştan sona titizlikle okunmuştur. Bu esnada müfessirin eserinde yer verdiği Kur'an İlimleri tespit edilmiştir. Elde edilen veriler konu başlıkları altında toplandıktan sonra mezkûr konu başlıkları bir giriş ve üç ana bölümde değerlendirilmiştir. Bu çalışma bir sonuç ve bibliyografya ile son bulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kurtubî, Kur'an, Kur'ân İlimleri, Tefsir, Ayet.

ABSTRACT

Doctor of Philosophy (PhD)

Qurtubi's Approach to Quranic Sciences

Nefise KARACA EFE

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Islamic Sciences

Islamic Sciences Program

Efforts of understanding and interpretation of Quran have begun with revelation of it to the Prophet Mohammad (pbuh). Quranic Sciences are in help to understanding of Quran.

Qurtubi, in his interpretation, explained the Quran very clear and open manner from beginning to end. In this study, view and way of Qurtubi to Quranic Sciences were handled and evaluated. The main objective of the study is to determine what extent Qurtubi gave place the Sciences of Quran and his opinions on this subject by analyzing.

In this work, firstly Quranic Sciences' definition, coverage, emergence, historical development and taking place in literature of sciences were examined. Afterwards, the commentary of Qurtubi had been read meticulously from beginning to end in the light of this researches made. In the meantime, the sciences that commentator gave them place in his work were determined. After collecting the data obtained, topics were considered under the appropriate titles.

This study consists of an introduction, three main sections, a result and a bibliography.

Key Words: Qurtubi, Quran, Quranic Sciences, Interpretation, Sign.

KURTUBÎ'NİN KUR'AN İLİMLERİ'NE YAKLAŞIMI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR.....	xii
TABLO LİSTESİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK KUR'AN İLİMLERİ VE TEFSİRİN MUKADDİMESİNİN İNCELENMESİ

I. KUR'AN İLİMLERİ KAVRAMININ TANIMI.....	5
A. KUR'AN KELİMESİNİN TAHLİLİ.....	5
B. İLİM KELİMESİNİN TAHLİLİ.....	7
C. KUR'AN İLİMLERİ'NİN TANIMI.....	9
II. KUR'AN İLİMLERİ'NİN KAPSAMI VE KONUSU	11
III. KUR'AN İLİMLERİ'NİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ.....	13
A. TEDVİN DÖNEMİ ÖNCESİ KUR'AN İLİMLERİ'NİN DURUMU	13
1. Hz. Peygamber Dönemi	13
2. Sahabe Dönemi	14
3. Tâbiîn Dönemi	15
B. TEDVİN DÖNEMİ (KURTUBÎ'YE KADAR) KUR'AN İLİMLERİ'NE KISA BİR BAKIŞ	17
C. KUR'AN İLİMLERİ'NİN LİTERATÜRE GİRİŞİ	22
IV. TEFSİRİN MUKADDİMESİNİN İNCELENMESİ	26

A. KUR'AN'IN OKUNMASI ve TEFSİR EDİLMESİ AÇISINDAN MUKADDİME	30
B. KUR'AN TARİHİ AÇISINDAN MUKADDİME.....	33
1. Kur'an'ın Toplanması	33
a. Kur'an'ın Toplanmasını Gerektiren Sebepler	33
b. Kur'an'ın Toplanması Esnasında Karşılaşılan Sorunlar	34
c. Tevbe Sûresi'nin Son İki Ayeti ve Ahzab Sûresi'nin 23. Ayeti ile İlgili Tartışmalar.....	36
ı. Bu Ayetlerin Tek Sahabinin Şahitliğiyle Tespit Edilmesi	36
ii. Bu Ayetleri Getiren Sahabilerin Kimliği	38
2. Kur'an'ın Çoğaltılması	38
a. Kur'an'ın Çoğaltılmasını Gerektiren Sebepler.....	38
b. Kur'an'ın Çoğaltılmasından Sonraki Gelişmeler.....	39
c. Kur'an'ın Toplanmasında ve Çoğaltılmasında Abdullah b. Mesud'un Seçilmeme Sebepleri.....	40
3. Mushafın Harekelenmesi ve Noktalanması	40
4. Kur'an'ın Ta'sirlere (Onarlı Ayetlere) Ayrılması.....	41
C. TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN MUKADDİME	41
1. Sûre	41
2. Ayet.....	42
3. Sûrelerin ve Ayetlerin Tertibi	43
4. Kelime	44
5. Harf	45
D. KUR'AN İLİMLERİ AÇISINDAN MUKADDİME	46

İKİNCİ BÖLÜM

RİVAYETE DAYALI KUR'AN İLİMLERİ

I. SEBEB-İ NÜZÛL.....	47
A. SEBEB-İ NÜZÛL İÇİN KULLANILAN LAFIZLAR.....	49
B. KAYNAKLARI AÇISINDAN SEBEB-İ NÜZÛL	50
1. Hadis Kaynakları.....	51
2. Tefsir Kaynakları	52

3.	Kaynaksız Rivayetler	53
C.	RÂVİLERİ AÇISINDAN SEBEB-İ NÜZÛL	55
1.	Râvisinin Sahabe Olduğu Yerler.....	55
2.	Râvisinin Tâbiîn Olduğu Yerler.....	56
3.	Râvisiz Rivayetler	56
D.	SÛRE VE AYET BAĞLAMINDA SEBEB-İ NÜZÛL.....	57
1.	Sûre Bağlamında Sebeb-i Nüzûl	57
2.	Ayet Bağlamında Sebeb-i Nüzûl.....	58
a.	Tek Bir Ayet İçin Sebeb-i Nüzûl Rivayet(ler)ine Yer Vermesi .	58
b.	Ayetin Bir Bölümü İçin Sebeb-i Nüzûl Rivayet(ler)ine Yer Vermesi	59
c.	Bir Grup Ayet İçin Sebeb-i Nüzûl Rivayet(ler)ine Yer Vermesi	61
E.	BİR AYETİN NÜZÛLÜ İÇİN VERİLEN SEBEPLER.....	62
1.	Bir Kişi Veya Grup Hakkında İnen Ayetler.....	62
2.	Bir Olay Hakkında İnen Ayetler	64
3.	Bir Soru Veya İstek Üzerine İnen Ayetler	65
II.	NÂSİH-MENSUH.....	66
A.	NESH HAKKINDA GENEL BİLGİLER	66
1.	Neshin Sözlük ve Terim Anlamları	67
2.	Neshin Önemi	68
3.	Neshin Tesbiti	68
4.	Nesh Çeşitleri.....	69
5.	Kur'an'daki Nesh Türleri.....	70
6.	Neshin Gerçekleşme Şekilleri.....	71
7.	Neshin Bedâdan Farkı.....	72
8.	Neshin Tahsisten Farkı.....	73
9.	Neshin Takyîdden Farkı.....	74
B.	İŞLENİŞİ AÇISINDAN NESH.....	74
1.	Mensuh Olan Ayetler	75
a.	Seyf veya Kıtal Ayetleri İle Nesh Olan Ayetler	75
b.	Seyf veya Kıtal Ayeti Dışındaki Ayetlerle Nesh Olan Ayetler	76
2.	Mensuh Olmayıp Muhkem Olan Ayetler.....	77

III. KIRAAT.....	79
A. MUKADDİMEDE KIRAATLER	80
1. Yedi Harf.....	80
2. Yedi Kıraat	85
B. SENEDLERİ AÇISINDAN KIRAATLER	86
1. Kıraat-ı Seb'a	87
2. Sahabe ve Tâbiîn Kıraatleri.....	88
3. Şâzz Kıraatler	89
C. İŞLENİŞİ AÇISINDAN KIRAATLER.....	90
1. Anlama Etkisi Açısından İncelediği Kıraatler	90
2. Gramer Açısından İncelediği Kıraatler	91
3. Mushaf Farklılıkları Açısından İncelediği Kıraatler	92
a. Hz. Osman Zamanında Çoğaltılan Mushaflardaki Farklılıklar	92
b. Sahabenin Şahsi Mushaflarındaki Farklılıklar.....	93
III. MEKKÎ-MEDENÎ.....	94
A. MEKKÎ-MEDENÎ'NİN ANLAM ALANI	94
1. Muhataba Göre Mekkî-Medenî.....	95
2. Mekana Göre Mekkî-Medenî.....	96
3. Zamana Göre Mekkî-Medenî.....	97
B. İŞLENİŞİ AÇISINDAN MEKKÎ-MEDENÎ	97
1. Sûre Bağlamında Mekkî-Medenî	97
2. Ayet Bağlamında Mekkî-Medenî.....	105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİRAYETE DAYALI KUR'AN İLİMLERİ

I. DİL İLE İLGİLİ OLAN KUR'AN İLİMLERİ	108
A. GARÎBÜ'L-KUR'ÂN.....	108
1. Kur'an'da Garîb Lafızların Olup Olmaması Tartışması	109
2. Kur'an'da Garîb Lafızların Bulunma Sebepleri.....	112
a. Az Kullanıldığı İçin Garîb Olan Lafızlar.....	112
b. Kureyş Lehçesi Dışındaki Lehçelerden Geldiği İçin Garîb Olan Lafızlar	114

c.	Arapça Dışındaki Dillerden Geldiği İçin Garîb Olan Lafızlar	116
B.	İ'RÂBÛ'L-KUR'ÂN	117
1.	Anlamı Açısından İ'râbü'l-Kur'ân.....	117
2.	Mukaddimedede İ'râbü'l-Kur'ân.....	118
3.	İşlenişi Açısından İ'râbü'l-Kur'ân	120
C.	VÜCÛH-NEZÂİR	123
1.	Vücûh ve Nezâirin Anlam Alanı.....	123
2.	İşlenişi Açısından Vücûh-Nezâir	124
a.	İşlenişi Açısından Vücûh	124
b.	İşlenişi Açısından Nezâir	128
II.	ANLAM İLE İLGİLİ OLAN KUR'AN İLİMLERİ	129
A.	MUHKEM-MÜTEŞÂBİH.....	129
1.	Muhkem ve Müteşâbihin Sözlük ve Terim Anlamları.....	129
2.	Kurtubî'nin Muhkem ve Müteşâbih Terimlerinin Geçtiği Ayetleri Değerlendirmesi	131
3.	Muhkem ve Müteşâbihe Konu Olan Hususlar	133
4.	Kur'an'da Müteşâbihin Bulunma Sebepleri.....	136
5.	Müteşâbihin Bilinip Bilinmemesi Tartışması	136
B.	HURÛF-I MUKATTAA.....	138
1.	Hurûf-ı Mukattaanın Yorumlanması.....	139
2.	Hurûf-ı Mukattaanın Kıraati	143
C.	MÜBHEMÂTÛ'L-KUR'ÂN	145
1.	Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın Anlam Alanı	145
2.	Mübhem Lafızlar Açıklanırken Başvurulan Kaynaklar	146
D.	MÜŞKİLÛ'L-KUR'ÂN	149
1.	Müşkilü'l-Kur'ân'ın Anlam Alanı	149
2.	Müşkili Giderme Yolları	151
E.	MÜCMEL-MÜBEYYEN	153
1.	Mücmel ve Mübeyyenin Anlam Alanı.....	153
2.	Mücmeli Tebyin Etmenin Yolları	155
F.	ÂM-HÂS	158
1.	Âm ve Hâsın Anlam Alanı	158

2. Umum Bir İfadeyi Tahsis Etmenin Yolları.....	160
III. ÜSLUBA DELALET EDEN KUR'AN İLİMLERİ.....	162
A. HİTÂBÜ'L-KUR'ÂN.....	162
1. Niceliği İtibariyle Kur'an'daki Hitap Türleri.....	162
2. Niteliği İtibariyle Kur'an'daki Hitap Türleri.....	166
B. TEKRÂRÜ'L-KUR'ÂN.....	167
1. Kur'an'daki Lafız Tekrarları.....	169
a. Bir Ayetin Tamamının Tekrar Etmesi.....	169
b. Bir Ayetin Bir Bölümünün Tekrar Etmesi.....	170
2. Kur'an'daki Mana Tekrarları.....	172
a. Konuların Tekrar Etmesi.....	172
b. Kıssaların Tekrar Etmesi.....	173
C. KUR'AN'DA SORU VE CEVAPLAR.....	174
1. Soru ve Cevabın Muttasıl Olduğu Yerler.....	176
2. Soru ve Cevabın Munfasıl Olduğu Yerler.....	177
D. AKSÂMÜ'L-KUR'ÂN.....	178
1. Yeminlerin Amaçları.....	178
2. Yapı Bakımından Yemin Cümleleri.....	182
E. EMSÂLÜ'L-KUR'ÂN.....	185
1. Açık (Sarih-Zâhir) Meseller.....	186
2. Gizli (Kâmin) Meseller.....	187
SONUÇ.....	189
KAYNAKÇA.....	194

KISALTMALAR

b.	: Bin (oğlu, ođul)
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.n.	: Hadis numarası
H.z.	: Hazreti
İFAV Yay.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
Thk.	: Tahkik eden
Terc.	: Tercüme eden
trs.	: Tarihsiz
yrs.	: Yersiz

TABLO LİSTESİ

Tablo.1: Kurtubî'nin Tefsirinde Sûrelerin Mekkî-Medenî Durumları	99
--	----

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Vahyin son halkası olan Kur'an'ı anlamak ve yorumlamak, muhatapları üzerine bir görevdir. Kur'an'ın anlaşılmasına katkıda bulunmak için ilk müfessir Hz. Peygamber'den itibaren birçok kişi onun ayetlerini tefsir etmiş ve zamanla da Kur'an İlimleri bu teftir ediş biçimlerine yardımcı olmuştur. Çünkü Kur'an İlimleri, müfessirlerin elindeki anahtarlar gibidir.

Endülüs tefsir geleneğinin önemli halkalarından biri olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, önceki asırlardaki ilmî birikimlerin zirveye ulaştığı ve tasnif edildiği VII/XIII. yüzyılda hayatını geçirmiştir. Müfessirin yaşamını sürdürdüğü Endülüs ve Mısır ise, o dönemde oldukça verimli bir ilmî hayatın içindedir. Kurtubî, yaşadığı asrın ve coğrafyanın etkisiyle Kur'an'ı anlaşılmasına katkı sağlamak için, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı eserini miras bırakmıştır. Tefsir, dil bilimlerine önem vermesi, bâtinî ve felsefî yaklaşımlardan uzak durması açısından Endülüs Medeniyeti'nin bir yansıması gibidir. Bunun yanı sıra İslamî ilimlerin tefsirde geniş olarak yer alması da, Endülüs'le beraber Mısır coğrafyasının etkisini gösterir. Zamanının ve zemininin hem temel taşı hem de yakın tanığı, ismi gibi câmi' olan tefsir, günümüze birçok alanda ışık tutmaktadır. Her yönden çok kapsamlı olan bu tefsir üzerine birçok akademik çalışma yapılmıştır. Örneğin tefsir alanında el-Kasabî Mahmûd Zelat *el-Kurtubî ve Menhecühû fi't-Tefsîr*, Yusuf Abdurrahman el-Firt *el-Kurtubî el-Müfessir: Sîre ve Menhec*, Miftâh Senûsî Bel'am *el-Kurtubî: Hayâtühû ve Âsârühû'l-İlmiyye ve Menhecühû fi't-Tefsîr*, Meshûr Hasan Mahmûd Selmân *el-İmâmü'l-Kurtubî: Şeyhu Eimmeti't-Tefsîr*, Ali b. Süleymân el-Abîd *el-Kurtubî Müfessir*, Ekrem Gülşen *Kurtubî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*, Ahmet Özbay *Kurtubî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an*, Abdullah Bayram *Kurtubî ve Fikhî Tefsiri*, Ramazan Gökmen *Kurtubî Tefsiri Mukaddimesinin Tefsir Usûlündeki Yeri*, İhsan İlhan *Kurtubî Tefsirinde Kırâat Olgusu*, Tahsin Peker *Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l-Kur'ân (Kurtubî ve İbn Cüzeyy Örneği)* isimli çalışmalarını yapmışlardır. Tefsir, Beşir Eryarsoy tarafından *el-Câmiu li Ahkâmi'l-*

Kur'ân (İstanbul 1996-2003) adıyla da Türkçe'ye çevrilmiştir. Fakat Kurtubî'nin Kur'an İlimleri'nin geneline bakışını ve bu ilimlerin *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'da işlenişini içeren Türkçe bir çalışmanın olmaması bizi, bu konuyu araştırmaya sevketmiştir. Tefsir alanındaki bu eksikliği bir nebze de olsa giderebilmek amacıyla, "**Kurtubî'nin Kur'an İlimleri'ne Yaklaşımı**" ismini taşıyan bu çalışmamızı yapmaya karar verdik.

Özetle, araştırmamızda, Kur'an İlimleri'nin tanımını, kapsamını ve müfessirin Kur'an İlimleri'ni işleyişini inceledik.

II. ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırmamızı biçim ve içerik olarak okuyucuya daha iyi sunabilmek amacıyla bazı metotları takip ettik. Çalışmamıza Kur'an İlimleri alanında yazılan eserlerden bilgi edinerek başladık. Sonra tefsiri baştan sona kadar dikkatle okuyup, Kur'an İlimleri'nin geçtiği yerleri ve işleniş tarzlarını tespit ettik, bunları tasnif ederek tezimizi yazmaya başladık.

Çalışmamız giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, tezimizin zeminini teşkil eden "Kur'an İlimleri" teriminin tanımı, kapsamı, doğuşu, gelişimi ve literatüre girişi üzerinde durduk. Yine bu bölümde diğer bölümlere hazırlık olması açısından, hacminin büyük ve içeriğinin geniş olması sebebiyle tefsirin bir taç kapısı mahiyetinde olan mukaddimesini inceledik. Böylece mukaddimenin tefsir alanındaki yerini ve değerini ortaya koymaya çalıştık. Müellifin mukaddimedeki eseri yazma amacına ve metoduna dair verdiği bilgileri; Kur'an tarihini, tefsir usûlünü ve Kur'an İlimleri'ni işleyişini bu bölümde okuyucuya sunmaya çalıştık.

Tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerini, konunun daha rahat anlaşılması için rivayete ve dirayete dayalı olan Kur'an İlimleri olmak üzere iki ana başlığa ayırdık. Kur'an İlimleri'nin alt başlıklarını da bu iki ana başlık şemsiyesinin altına yerleştirdik. Bununla birlikte her ilmin diğer başlıklarla da ilişkili olduğu ve hepsinin de birbirini desteklediği unutulmamalıdır. Bu sınıflandırmaya dayanarak ikinci bölümde rivayete dayalı Kur'an İlimleri'ni, üçüncü bölümde dirayete dayalı Kur'an

İlimleri'ni inceledik. Üçüncü bölümü, dirayete dayalı ilimlerini daha sistemli inceleyebilmek için dil, anlam ve üslup adında üç alt başlığa ayırdık. Konuları genelden özele, soyuttan somuta doğru hareket eden bir metotla inceledik ve okuyucuya sunduk. Şöyle ki, ilk olarak konuların girişinde, Kur'an İlimleri ile ilgili eserlerden hareketle her mevzuyu kendi bütünlüğü içinde ele alıp, Kur'an'ı daha derin ve etraflıca anlama gayretleri sonucunda ortaya çıkmış olan bu ilimler hakkında sadece genel bilgiler vermekle yetindik, ancak bir Kur'an İlmi kitabını andıracak kadar geniş bilgilerden de kaçındık. Sonra Kurtubî'nin bu ilimlere yaklaşımını ve onları işleyişini, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'dan yerine göre iki yerine göre de verdiğimiz ikiden fazla örnekle somutlaştırıp, özelleştirdik. Neticede tez sürecinde elde ettiğimiz verilerden hareketle müfessirin yararlandığı Kur'an İlimleri'ni ve bunları tefsirindeki işleyiş tarzını ortaya koymaya çalıştık.

Sonuç kısmında ise, tefsiri okurken ve tezimizi yazarken edindiğimiz tespitlerimizden yola çıkarak Kurtubî'nin rivayete ve dirayete dayalı Kur'an İlimleri'ne bakışını bir bütün olarak değerlendirdik; çalışmamız boyunca edindiğimiz bilgileri özetledik, önerilerimizi sunduk.

Referans verdiğimiz eserlerin ve yazarların tam künyelerini, metinde ve dipnotta ilk geçtiği yerde ve de Kaynakça bölümünde verdik; tekrarında ise a.g.e. (adı geçen eser) kısaltmasının yerine müellifin ve eserinin meşhur ismini kullandık. Metinde ismi geçen müelliflerin vefat tarihlerini, adlarının ilk geçtiği yerde belirttik. Dipnotlarda zikrettiğimiz eserleri ise Kaynaklar kısmında alfabetik olarak sıraladık.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Tefsir üzerine çeşitli baskılar ve tahkikler yapılmıştır. Çalışmamızda, Muhammed İbrahim el-Hıfnâvî ve Mahmud Hâmid Osman'ın tahkik ettiği, mücellid (iki cilt bir arada) 12 cilt olarak Dâru'l-Hadîs matbaası tarafından (Kahire, 1426/2005) basılan, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı esas aldık. Bu baskının 11. ve 12. ciltleri Seyyid İbrahim Sâdık ve Muhammed Ali Abdülkâdir tarafından hazırlanmış firhistlerdir. Mukayese ve kontrol amacıyla Abdülhalim el-Berdûnî (İntişârât-ı Nâsır-ı Hüsrev, Tahran, 1364/1986) ve Hişâm Semîr el-Buhârî (Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1423/2003) tarafından hazırlanmış tahkiklerden de istifade ettik.

Kur'an İlimleri konularını açıklarken, başta Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Suyûtî'nin *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Zerkânî'nin (ö. 1367/1948) *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Subhî es-Salih'in (ö. 1399/1978) *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Zehebî'nin (1399/1978) *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'u, İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi*, Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usulü ve Tarihi* olmak üzere birçok esere müracaat ettik.

Kelimelerin etimolojisini incelerken, Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-Ayn*'ı, Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-Lüğa*'sı, Cevherî'nin (ö. 400/1009) *es-Sihâh*'ı, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*'ı ve Zebîdî'nin (ö. 1205/1790) *Tâcü'l-Arûs*'u gibi değişik lügatlardan istifade ettik.

Çalışmamızda yer alan hadislerin tahricini yaparken Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'i, Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh*'i, Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmi's-Sahîh*'i, Ebû Dâvud'un (ö. 275/889) *es-Sünen*'i, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmiu's-Sahîh*'i, Nesâî'nin (ö. 309/915) *es-Sünen*'i, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*'i gibi hadis kitaplarına başvurduk.

Çalışmamızın genelinde ise, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin maddelerinden, değişik dergilerdeki makalelerden, Kurtubî ve Kur'an İlimleri üzerine yazılmış farklı tezlerden faydalandık.

Ayetlerin hem meallerini, hem de metinlerini vermeyi uygun gördük. Ayet meallerini italik olarak yazdık. Ayetlerin çevirilerini kendimiz yaptık; gerektiğinde de Ömer Dumlu ve Hüseyin Elmalı'nın beraber hazırladıkları *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meal)*'inden istifade ettik bazen de Süleyman Ateş'in *Kur'ân'ı Kerim ve Yüce Meâli*'ne ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Kur'an-ı Kerim Meâli*'ne başvurduk.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK KUR'AN İLİMLERİ VE TEFSİRİN

MUKADDİMESİNİN İNCELENMESİ

I. KUR'AN İLİMLERİ KAVRAMININ TANIMI

Kur'an İlimleri kavramının, "Kur'an" ve "ilim" kelimelerinden oluştuğu malumdur. Aşağıda Kur'an ve ilim ifadelerini ayrı ayrı tahlil etmeyi uygun gördük.

A. KUR'AN KELİMESİNİN TAHLİLİ

Kur'an kelimesinin menşei hususunda farklı görüşler mevcuttur. Kur'an lafzının herhangi bir kökten türemediğini (mürtecel) iddia edenler olduğu gibi, hemzesiz veya hemzeli bir kökten geldiğini (müştak) söyleyenler de vardır. İmam Şâfiî (ö. 204/819) gibi onun herhangi bir kökten türemediğini söyleyenlere göre Kur'an, Tevrat, İncil gibi Allah kelamına verilen özel bir isimdir. Onlara göre Kur'an, okudu anlamına gelen قرأ (karae) fiilinden gelseydi, okunan her şeye Kur'an denilmesi gerekirdi¹.

Kur'an lafzının herhangi bir kökten türediğini söyleyenler ikiye ayrılmıştır². İçlerinde Yahya b. Ziyad el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) da yer aldığı bir gruba göre Kur'an hemzesiz olarak, delil, burhan gibi anlamlara gelen قرينة (karîne) kelimesinin çoğulu olan قرائن (karâin) lafzından türemiştir³. Yine hemzesiz bir kökten geldiğini söyleyen ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/936) de savunduğu görüşe göre

¹ ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, (Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs., I, 277-278; es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman, **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1419/1999, I, 188; Subhî es-Salih, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Dersâdet, İstanbul, trs., s. 18; Bahattin Dartma, "Kur'ân Kelimesinin Semantik Analizi Üzerine", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı: 3, IV (2004), s. 7-16.

² Zerkeşî, I, 277; Suyûtî, **İtkân** I, 188; Subhî Salih, s. 19.

³ el-Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî, **Kitâbü'l-Ayn**, (Thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî), Mektebetü'l-Hilâl, yrs., trs., V, 143; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî er-Rüveyfî, **Lisânü'l-Arab**, Dâru Sâdir, Beyrut, trs., XIII, 331; ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Dâru'l-Hidâye, yrs., trs., XXXV, 541.

Kur'an, bir şeyi diğerine yaklaştırmak, bitiştirmek manasına gelen قرن (karane) fiilinden türemiştir⁴.

Kur'an lafzının hemzeli bir kök olan قرأ (karae) fiilinden türediğini savunanlar, kelimenin, masdarlarına göre okumak, toplamak ve açıklamak anlamlarından hangisini ifade ettiği konusunda ihtilaf etmişlerdir⁵. Abdullah b. Abbas (ö. 68/688), Kur'an lafzının, açıklamak, beyan etmek; Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve Ebû İshak İbrahim ez-Zeccâc (ö. 311/923) toplamak, bir araya getirmek; İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009) ve Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) gibi birçok âlim ise okumak manasına gelen قرأ (karae) fiilinin masdarı olduğunu söylemişlerdir. Subhî Sâlih (ö. 1399/1978) de, âlimler arasında Kur'an'ın, okumak anlamına gelen قرأ (karae) fiilinden türediği⁶ en çok kabul gören görüş olduğunu belirtmiştir⁷.

Kur'an'ın terim anlamıyla ilgili olarak ise, Kur'an'ın farklı yönleri ve özellikleri ele alınarak çeşitli tarifler yapılmıştır. Bu tanımları üç ana gruba ayırabiliriz:

a. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) vahiy yoluyla indirilen, mushaflara yazılan, tevatüren naklolunan ve okunmasıyla ibadet edilen mucize kelama **Kur'an** denir⁸.

b. Fatiha Sûresi'nden Nas Sûresi'nin sonuna kadar Hz. Peygamber'e (s.a.v.) indirilen ve kendine ait özellikleri olan lafızlara **Kur'an** denir⁹.

c. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelen vahiyleri içeren mukaddes bir kitaba **Kur'an** denir¹⁰.

⁴ Halil b. Ahmed, V, 140; İbn Manzûr, XIII, 331; Zebîdî, XXXV, 528.

⁵ Zerkêşî, I, 278; Suyûtî, **İtkân** I, 188; ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, (Thk. Ahmed Şemsüddin), Beyrut, 1424/2003, s. 14; Subhî Salih, s. 18; Mennâü'l-Kattân, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1421/2000, s. 15; Abdülhamit Birişik, "Kur'an", **DİA**, Ankara, 2002, XXVI, 383.

⁶ İbn Manzûr, I, 128; Zebîdî, I, 363-371.

⁷ Subhî Salih, s. 19.

⁸ Zerkânî, s. 17; Subhî Salih, s. 21; Mennâü'l-Kattân, s. 17; Abdurrahman Çetin, **Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 30; İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 34.

⁹ Zerkânî, s. 17; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 34.

¹⁰ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 34.

Bu tarifler bir araya getirilerek şöyle bir tanıma ulaşılmıştır: Kur'an, Allah tarafından¹¹, vahiy yoluyla¹², Arapça olarak¹³, son peygamber¹⁴ Hz. Muhammed'e (s.a.v.)¹⁵ peyderpey indirilen¹⁶, mushaflarda yazılan, tevatürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fatiha sûresiyle başlayıp Nas sûresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten âciz kaldığı¹⁷ bir kelimedir¹⁸.

B. İLİM KELİMESİNİN TAHLİLİ

İlim kelimesi sözlükte bilmek, anlamak, denemek, sağlam ve kesin bir biçimde bir şeyin gerçeğini bilmek, kesin olarak inanmak, bir şeyi sağlam ve tam yapmak, bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesnedeki gizliliğin ortadan kalkması gibi anlamlara gelen علم (alime) fiilinden türemiştir¹⁹. Fakat ilim kelimesi genellikle, bilgisizliğin zıt anlamlısı olan ve “bilen (özne) ve bilinen (nesne) arasındaki ilişki, yahut bilme eyleminin belli bir şekle bürünmüş sonucu anlamına gelen bilgi”²⁰ sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Aynı kökten türeyen, âlim, alîm, allâm ve allâme, ma'lûm, ma'lûmât, muallim sözcükleri de, kelimenin bilgi anlamıyla bağlantılıdır²¹.

¹¹ “Âlemlerin Rabbi tarafından indirilmiştir/العَالَمِينَ رَبِّ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (Hakka 69/43).

¹² “... وَأَوْحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنذِرَكُمْ بِهِ.../...Sizi onunla uyarman için bu Kur'an bana vahyolundu... (En'am 6/19).

¹³ “İنا أنزلناه قرآنًا عربيًا لعلكم/“Biz onu, düşünüp anlayasınız diye, Arapça bir Kur'an olarak indirdik/ (Yusuf 12/2).

¹⁴ “Muhammed, erkeklerinizden hiç birisinin öz babası değildir. Fakat o, Allah'ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah her şeyi bilir/ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا (Ahzab 33/40).

¹⁵ “Kuşkusuz bu Kur'an kesinlikle âlemlerin Rabbi tarafından indirilmiştir. Onu güvenilir ruh olan Cebrail, senin kalbine insanları uyarman için apaçık arap diliyle indirmiştir/ وَإِنَّهُ لَنَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ (Şûara 26/192-195).

¹⁶ “Kafirler, “Bu Kur'an topluca bir defada indirilseydi ya!” dediler. Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık. Biz onu azar azar indirdik/ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَآجِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا (Furkan 25/32).

¹⁷ “Şayet siz, kulumuza indirdiğimiz Kur'an konusunda bir şüphe içerisindeyseniz haydi onun benzeri bir süre getirin. Eğer doğru söylüyorsanız Allah'tan başka şahitlerinizi de çağırın/ وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (Bakara 2/23).

¹⁸ Birşık, “Kur'an”, **DİA**, XXVI, 383; İsmail Karagöz ve diğerleri, **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 386.

¹⁹ Halil b. Ahmed, II, 152-153; İbn Manzûr, XXI, 416-422; Zebîdî, XXXIII, 127-137.

²⁰ Necip Taylan, “Bilgi”, **DİA**, İstanbul, 1992, VI, 157.

²¹ İlhan Kutluer, “İlim”, **DİA**, İstanbul, 2000, XXII, 109.

Her alan, ilim kelimesini, kendine has konu, amaç ve bakış açısına göre tahlil etmiş²² ve tanımlamıştır. Biz burada önemli bazı tanımları vereceğiz:

Şer'i ilim dallarında ilim, "Allah'ı, onun delillerini, kulları ve mahlukatı hakkındaki fiillerini bilmektir" şeklinde tanımlanmıştır²³.

Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/936) ilmi, "İlim, bilineni (ma'lûmu), bulunduğu hal üzere, olduğu gibi bilmektir"²⁴; Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403/1013), "İlim, bilineni olduğu gibi bilmektir"²⁵; Kâdî Abdulcebbar (ö. 415/1025), "Ele aldığı konuda âlimin sükun-ı nefsinin gerektiren manadır"²⁶; Seyyid Şerif el-Cürçânî (ö. 471/1078), "Gerçeğe uygun kesin inanç" olarak tanımlamışlardır²⁷.

İslam filozoflarından Kindî (ö. 252/866), ilmi, "Varlığın hakikatini aklın idrak etmektir"²⁸ şeklinde tanımlarken; İbn Sînâ (ö. 428/1037) "Soyut kavramlara tekabül eden zihni formlar"²⁹ diye tarif etmiştir.

Kelamcılar ilim kavramını hem teolojik hem de epistemolojik açıdan ele almışlardır ve tartışmaları genelde Allah'ın ilmi ve mahlukatın ilmi çerçevesinde şekillenmiştir³⁰. Filozoflar ise ilim kavramını hem bilim hem bilgi anlamında kullanmışlar ve aklî ve naklî ilimler diyen tasnif etmişlerdir³¹. Sonuç olarak, İslam dünyasında gelişen ilimler ve bu alanlarda söz sahibi olan âlimler, kendilerine has konu, amaç ve bakış açılarıyla ilmi tanımlamışlardır; fakat ortak ve net bir tanıma ulaşamamıştır³².

²² Kutluer, XXII, 111.

²³ Zerkânî, s. 13.

²⁴ et-Tehânevî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, **Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm**, (Thk. Ali Duhrûc), Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1996, II, 1221.

²⁵ Tehânevî, II, 1221; Kutluer, XXII, 112.

²⁶ Kâdî Abdulcebbar, **el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl**, (Thk. İbrahim Medkûr, Tâhâ Hüseyin), Müessesetü'l-Misriyyeti'l-Âmme, yrs, trs, XII, 13.

²⁷ el-Cürçânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahman, **Kitâbü't-Ta'rifât**, yrs., trs., s. 155.

²⁸ el-Kindî, Yakub b. İshak, **Resâilü'l-Kindî el-Felsefiyye**, (Nşr. Abdülhâdî Ebû Rîde), Kahire, 1950-1953, s. 169.

²⁹ İbn Sînâ, Hüseyin b. Abdullah, **eş-Şifâ' el-İlâhiyyât**, (Nşr. George Anawati-Saîd Zâyed), Tahran, 1343, s. 140.

³⁰ Kutluer, XXII, 112.

³¹ Kutluer, XXII, 113.

³² Murat Memiş, **Kâdî Abdulcebbar'da Bilgi Problemi**, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2007, s. 28.

C. KUR'AN İLİMLERİ'NİN TANIMI

Kur'an İlimleri/علوم القرآن (ulûmu'l-Kur'ân) terimindeki ilimler/علوم (ulûm) lafzının çoğul olarak kullanılmasına bakarak, bunlardan Kur'an'a çeşitli açılardan hizmet eden birçok ilmin kastedildiğini anlamak mümkündür³³. Bu ilimler Kur'an'ı tanıma ve anlama çabalarının bir ürünüdür. Kur'an İlimleri ile ilgili eserleri incelediğimizde ortak bir tanımın olmadığını gördük. Biz bu tanımlardan birkaçını verip yeni bir tanım yapmaya çalışacağız. Fakat Kur'an İlimleri'ne dair tanımların son zamanlarda ortaya konulduğu da bilinmelidir. Örneğin Bedruddîn ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1391) *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* ve Celâleddîn es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserlerine baktığımızda terimin kullanıldığı fakat tanımının yapılmadığı görülmektedir. Kur'an İlimleri ifadesi zamanla tanımlanmaya çalışılmış ve farklı tanımlar ortaya çıkmıştır. Örneğin,

Muhammed Abdülazim ez-Zerkânî (ö. 1367/1948) Kur'an İlimleri'ni, "Kur'an'ın nüzûlü, tertibi, toplanması, yazılması, kıraati, tefsiri, i'cazı, nâsihi-mensuhu vb. yönlerinden onunla ilgili olan konular"³⁴ şeklinde tarif etmiştir.

Muhammed b. Lütî es-Sabbâğ terimi, "Kur'an'la ilgili olan ve ona dayanan araştırmalara Kur'an İlimleri denir"³⁵ diye tanımlarken, Muhammed Ali es-Sâbûnî ise, "Kur'an İlimleri'nden maksat, nüzûlü, toplanması, tertibi, tedvini, sebab-i nüzûlü, mekkî-medenîsi, nâsih-mensuhu, muhkem-müteşâbihi gibi Kur'an'la doğrudan ya da dolaylı ilişkisi olan her türlü disiplindir"³⁶ şeklinde tanımlamış; Muhammed Safâ da "Değişik açılardan Kur'an'la ilgisi olan ve her birinin müstakil bir bölüm olarak alınabildiği disiplinlere Kur'an İlimleri denir"³⁷ olarak tarif etmiştir.

İsmail Cerrahoğlu, Kur'an İlimleri'ni, "Kur'an-ı Kerim'in tefsiriyle yakından ilgili olan ve Kur'an'ın bünyesine ait olan ilimlerdir"³⁸ şeklinde tanımlarken;

³³ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İFAV Yay., İstanbul, 2001, s. 137.

³⁴ Zerkânî, s. 21.

³⁵ Muhammed b. Lütî es-Sabbâğ, *Lemhât fî Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-İslamî, Beyrut, 1410/1990, s. 141.

³⁶ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Gazâlî, Dımaşk, 1401/1981, s. 6.

³⁷ Muhammed Safâ, *Ulûmü'l-Kur'ân min Hılâli Mukaddimâti't-Tefsîr*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1425/2004, I, 49.

³⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 115.

Abdurrahman Çetin de, “Kur’an’a dayanan veya Kur’an’a hizmet eden ilimlere Kur’an İlimleri (Ulûmu’l-Kur’ân) denir”³⁹ diye tarif etmiştir.

Erdoğan Baş terimin kapsamını daha da genişletmiş ve “Ulûmu’l-Kur’ân’ı “Kur’an’ın nüzûlü, tertibi, yazılması, cem’i, istinsahı, sebab-i nüzûlü, müşkili, müteşâbihi vb. itibarı ile doğrudan kendisini ilgilendiren ilimleri ihtiva etmesi ve o ilimlerin metotlarını belirlemesi ile kelâmî, fikhî vb. ilimlere kaynaklık etmesi, hatta zaman zaman kozmoloji, psikoloji, biyoloji vb. bilimlere ışık tutması itibarı ile de kendisini dolaylı olarak ilgilendiren mevzularla tarihin akışı içerisinde ortaya konmuş olan İslamî/ilmî mirasın bir araya toplanmış şekli” olarak tarif etmek mümkündür”⁴⁰ demiştir.

Mustafa Özel ise kısa ve özlü olarak “Kur’an-ı Kerim’in anlaşılmasına yardımcı olan ilimlere Kur’an İlimleri denir”⁴¹ tanımını yapmıştır.

Bunları incelediğimizde ortak bir tanımın olmadığını ancak tariflerde ortaya çıkan ortak yönlerin olduğunu söyleyebiliriz. Tariflerde Kur’an İlimleri’nin içeriği, Kur’an’la ilgili olması, ona dayanması, ona hizmet etmesi gibi yönler öne çıkmıştır. Fakat tanımlarda Kur’an İlimleri’nin kapsamındaki ilimlerin yer alması uygun değildir. Çünkü tanım, bir varlığa, bir şeye özgü niteliklerin belirtilmesidir⁴², içeriğinin verilmesi değildir. Kur’an’ın anlaşılmasına yardımcı olan her ilmin, Kur’an İlimleri’ne dahil edilmesi, onun sınırlarının çizilmesine engel olacağı için tanıma, Kur’an’ın muhtevasını ve üslubunu anlamaya yardımcı olmakla beraber⁴³ “doğrudan Kur’an’la ilgili olan disiplinler”⁴⁴ diye sınır koymanın uygun olacağını söyleyerek şöyle bir tanım yapmak istiyoruz: Kur’an’ın içerik ve üslubunun anlaşılmasına, açıklanmasına yardımcı olan ve doğrudan Kur’an’la ilgili disiplinler ile onların metotlarının tek çatı altında toplanmış haline **Kur’an İlimleri** denir.

³⁹ Çetin, **Kur’an İlimleri ve Kur’an-ı Kerim Tarihi**, s. 225.

⁴⁰ Erdoğan Baş, “*Kur’ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi*”, **Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, III, 22.

⁴¹ Mustafa Özel, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005, s. 111.

⁴² İsmail Parlatır ve diğerleri, **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998, II, 2131.

⁴³ Halil Çiçek, **20. Asırda Kur’an İlimleri Çalışmaları**, Timaş Yayınları, İstanbul, 1996, s. 24.

⁴⁴ Birşık, “Kur’an”, **DİA**, XXVI, 401.

II. KUR'AN İLİMLERİ'NİN KAPSAMI VE KONUSU

Kur'an İlimleri, müstakil ve önemli birer ilim dalı olsalar da çeşitli yönlerden Kur'an'a dayanan ve birbirleriyle bağlantısı olan ilimlerdir. Kur'an'a dayanan ifadesi, Kur'an'ın anlaşılmasına yarayan ve Kur'an'dan çıkarılan her ilim demek değildir. Bilakis Kur'an İlimleri, sadece Kur'an'la doğrudan ilgili olan disiplinleri içerir. Fakat dışarıda kalan bilimlere de gerektiğinde başvurarak onlardan istifade eder⁴⁵. Ayrıca doğrudan Kur'an'ın mahiyetinin anlaşılmasına yardımcı olan bu ilimlerin birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmaları güçtür⁴⁶, onların her biri ayrı bir fonksiyona sahip olsa da Kur'an'ı konu edinme noktasında birleştikleri için birbirleriyle daima irtibat halindedirler. Hatta sürekli bir destek içindedirler. Kur'an İlimleri'nin zamanla terimleşen bir terkip olduğunu da belirtmemiz gerekir. Çünkü bu ilimler, Kur'an'da konu ya da kavram olarak var olup zamanla ilim haline gelmiş olsalar da Kur'an'ın gösterdiği konular değildir. Tam tersine çeşitli ihtiyaçlara binaen âlimler tarafından ortaya konmuş çalışmalardır. Dolayısıyla bu ilimler, ilâhî değil beşerî kaynaklıdır.

Kur'an İlimleri'ne dair hicri IV. yüzyıldan itibaren eserler yazılsa da bu dönemde terimin, tanımı ve kapsamı hakkında net bilgiler verilmemiştir. Son zamanlarda konuya dair yazılan eserlerdeki tarifler genelde Zerkânî'nin "Kur'an'ın nüzûlü, tertibi, toplanması, yazılması, kıraati, tefsiri, i'cazı, nâsîh-mensuhu vb. yönlerinden onunla ilgili olan konular"⁴⁷ tanımına benzer şekildedir. Bu cümleye baktığımızda Kur'an İlimleri'ni tanımlamaktan ziyade konunun sınırlarının çizildiğini görmekteyiz. Çizilen bu çerçeveye ise bize, Kur'an İlimleri'nin içeriğini vermektedir.

Kur'an İlimleri, bizzat Kur'an'ın kendisini konu edindiği için fizik, kimya, matematik, tıp gibi pozitif bilimlere ve tabiat bilimlerini bu tanımın dışında bırakıyoruz. Çünkü Kur'an, bu ilimlerin metotlarını koymak için inmemiştir; bu ilimlerin de asıl amacı, ayetlerin tefsirine yardımcı olmak değildir⁴⁸. Pozitif

⁴⁵ Durmuş Esen, *Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'ân Dili" Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2008, s. 21.

⁴⁶ Güneş Öztürk, *el-Fevzu'l-Kebir Bağlamında Şah Veliyyullah Dihlevî'nin Ulûmu'l-Kur'an Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006, s. 95.

⁴⁷ Zerkânî, s. 21.

⁴⁸ Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 137.

bilimlerin ve tabiat bilimlerinin, Kur'an İlimleri'nin dışında kalmaları da, kapsamı daraltmamakta⁴⁹ tam aksine daha derin araştırmayı sağlamaktadır. Kur'an pozitif bilimleri ve tabiat bilimlerini araştırmayı da teşvik etmektedir, hatta İlmî Tefsir adı altında bir tefsir ekolü ortaya çıkmıştır; fakat tanımını doğrudan Kur'an'la ilgili olan disiplinlerle sınırladığımız için onlar dışarıda kalmaktadır.

Çalışmamızda, Kur'an İlimleri'yle ilgili olan eserlerde, Kur'an İlimleri'nden sayılan Kur'an tarihi (inmesi, yazılması, toplanması, çoğaltılması), Kur'an'ın faziletleri, Kur'an'ın i'câzı, Kur'an'ın ve sûrelerin isimleri, ayet ve sûreler arasındaki münasebet, tecvid ilmi gibi konuları ele almayacağız. Bu bilgiler bizler için gereklidir; fakat “muhtevasının ve üslubunun tam anlaşılmasına ve açıklanmasına yardımcı olan ve doğrudan Kur'an'la ilgili olan disiplinler” olarak belirttiğimiz Kur'an İlimleri tanımının kapsamına girmemektedirler. Kıssaları da Kur'an İlmi olarak almayacağız; çünkü o bir ilim değil, Kur'an'ın içinde geçen malumattandır.

Kur'an İlimleri'nin kapsamını verirken Tefsir Usûlü ile farkını belirtmek gerekir. Tefsir Usûlü, başta Kur'an İlimleri olmak üzere çeşitli ilimlerden yararlanarak⁵⁰ Kur'an'ı tefsir etmek için uygulanan metodları⁵¹, tefsirin çeşitleri, şartları, kuralları gibi konuları ifade etmekte⁵² ve Kur'an İlimleri'ne göre daha özel bir alanı içermektedir⁵³; Kur'an İlimleri ise genel olarak Kur'an'ı anlamaya yardımcı ilimleri belirtir⁵⁴. Tefsir Usûlü, metodolojiktir; Kur'an İlimleri ise daha ziyade pratiktir⁵⁵.

Kur'an İlimleri ile ilgili eserlerde Kur'an İlimleri'ne dair tam sayı verilmemiştir. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) *Kânûnü't-Te'vîl* isimli kitabında Kur'an'daki kelimelerin zahir, batın, had ve matla' anlamlarının olduğunu söylemiş

⁴⁹ Veli Kayhan, **Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1991, s. 17.

⁵⁰ Celâlettin Divlekçi, **Dilbilim ve Kur'an İlimleri Açısından el-Fîruzâbâdî'nin Besâir'i**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2000, s. 137.

⁵¹ Birışık, “Kur'an”, **DİA**, XXVI, 401; Yasemin Kırtay, **Ulûmu'l-Kur'ân Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008, s. 68.

⁵² İrfan Çakıcı, **İmam Şâtîbî ve Kur'an İlimlerindeki Yeri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2007, s. 12.

⁵³ Baş, III, 23-24.

⁵⁴ Çiçek, s. 28.

⁵⁵ Çakıcı, 12.

ve Kur'an İlimleri'nin sayısını 77540 olarak vermiştir. Zerkeşi'nin *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*'da 47 başlıkta verdiği bu sayıyı Suyûtî *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde 80'e çıkarmıştır. Zerkânî ise bu sayıların birer ilim dalı değil Kur'an'ın işaret ettiği ilimler olduğunu söylemektedir⁵⁶. Kendisi de 17 başlıkta konuları ayrıntılarıyla incelemiştir.

Sonuçta Kur'an İlimleri'nin tanımı ve kapsamı ile ilgili bütün bu farklılıklar, Kur'an'ın anlaşılmasına ve açıklanmasına yönelik çalışmaların bir ürünüdür⁵⁷.

III. KUR'AN İLİMLERİ'NİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Kur'an İlimleri'nin konusu bizzat Kur'an'ın kendisi olduğu için, Kur'an İlimleri'nin doğuşu, Kur'an'ın inmeye başladığı zamandır. Bunun için Kur'an İlimleri'ni incelemeye Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi ile başlayacağız.

A. TEDVİN DÖNEMİ ÖNCESİ KUR'AN İLİMLERİ'NİN DURUMU

1. Hz. Peygamber Dönemi

Hız. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde Kur'an bütünüyle vahyedilmiş ve yazıya geçirilmişti. Hız. Peygamber (s.a.v.), Kur'an'ın ilk muhatabı, uygulayıcısı ve tebliğcisiydi; ayrıca o (s.a.v.), ortaya çıkan sorunlara vahiy aracılığıyla kesin çözüm bulan bir otoriteydi. Kur'an'ın ilk muhatabı, uygulayıcısı ve tebliğcisi olan Hız. Peygamber, gelen ayetleri okuyor ve açıklıyordu⁵⁸.

Hız. Peygamber döneminde Kur'an İlimleri, Kur'an'ın iniş, yazılması, ezberlenmesi ve açıklanması faaliyetleri ile ayetlerin iniş sebeplerinin tespit edilmesinden ibaretti⁵⁹ ve bütün bilgiler şifâhî nakil yoluyla aktarılmaktaydı⁶⁰.

⁵⁶ Zerkânî, s. 19.

⁵⁷ İhsan Kahveci, **Fahreddin er-Râzî'nin "Mefâfihu'l-Ğayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân**, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2001, s. 5

⁵⁸ Zerkânî, s. 22.

⁵⁹ Baş, III, 25.

⁶⁰ Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 140; Birşık, "Kur'an", **DİA**, XXVI, 402.

2. Sahabe Dönemi

Sahabe döneminde ise Kur'an'ın metninin korunmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Hz. Ebubekr (ö. 13/634) döneminde, irtidat edenlerle yapılan Yemame Savaşı'nda (12/633) birçok hafızın şehid olmasıyla, sahabe Kur'an'ın zayi olmasından korkmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer'in (ö. 23/643) teklifi ve Hz. Ebubekr'in emriyle Zeyd b. Sabit (ö. 45/665) başkanlığında kurulan bir heyet tarafından, dağınık halde bulunan Kur'an sayfaları bir araya toplanmış ve bu nüshaya Abdullah b. Mesud'un (ö. 32/652) önerisiyle **el-mushaf** ismi verilmiştir⁶¹. Bu mushaf, vefat edinceye kadar Hz. Ebubekr'in yanında kalmış, sonra devrin halifesi Hz. Ömer'e geçmiş, o da vefat edince kızı ve Hz. Peygamber'in hanımı olan Hz. Hafsa'ya (ö. 41/661) intikal etmiştir⁶².

Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde yapılan fetihlerle İslam Devleti'nin sınırları genişlemiş, birçok kurrâ Kur'an öğretmek amacıyla fethedilen yerlere gitmişlerdi. Fakat bu kişilerdeki hususî mushafların tertibinde bazı farklılıklar bulunduğu gibi, kıraat konusunda da ihtilaflar vardı⁶³. Bu beldelerde yaşayan insanlar arasında, bu kıraat farklılıkları, büyük sorunlara sebep olmuştu. Bu tehlike en ciddi şekilde Ermenistan-Azerbaycan fetihleri (25/646) sırasında ortaya çıkmış, Huzeyfe b. Yeman (ö. 36/656) durumun vehametini Hz. Osman'a bildirip acilen önlem alınmasını istemiştir. Hz. Osman da, ihtilafları yok etmek ve kitâbette birliği sağlamak amacıyla, yine Zeyd b. Sabit başkanlığında kurulan bir komisyon oluşturmuştur. Bu heyet, Hz. Hafsa'da bulunan mushafı getirerek, Kureyş lehçesiyle, sayıları dört ile yedi arasında değişen nüsha halinde çoğaltmıştır⁶⁴. Bu nüshalar, çeşitli İslam beldelerine birer öğretmen eşliğinde gönderilmiştir⁶⁵. Sonuçta halk için Hz. Ebubekr Kur'an'ı cem, Hz. Osman da istinsah etti⁶⁶.

⁶¹ Suyûtî, **İtkân** I, 190.

⁶² Zerkeşî, I, 233-235; Suyûtî, **İtkân** I, 208; Muhammed Hamidullah, **Kur'ân-ı Kerîm Tarihi**, (Çev. Salih Tuğ), İFAV Yay., İstanbul, 2003, s. 48; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 141.

⁶³ İbn Ebî Dâvud, Abdullah b. Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, **Kitâbü'l-Mesâhif**, (Nşr. Arthur Jeffrey), Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1954, s. 253-386.

⁶⁴ Zerkeşî, I, 236; Suyûtî, **İtkân** I, 212; Zerkânî, s. 140-145.

⁶⁵ Birşık, "Kur'an", **DİA**, XXVI, 386; Çetin, **Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi**, s. 109.

⁶⁶ Bu konuda Abdurrahman Çetin'in şöyle bir ifadesi vardır: "Hz. Ebubekr mushafı cem etmişti. Hz. Osman da halkı o mushafa cem etti. Biri halka Kur'an'ı topladı, diğeri de halkı Kur'an'a topladı". Çetin, **Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi**, s. 108.

Sahabe dönemindeki bu cem ve istinsah faaliyetlerinin yanı sıra Kur'an'ı anlama gayretleri de olmuştur. Çünkü bu devirde, Kur'an'ı, Kur'an'la ve sünnetle tefsir etmenin yanında, sebab-i nüzûl bilgisinden, kendi kavrayış gücünden, Arap şiirinden, Ehl-i Kitap'tan yararlanarak re'y ile tefsir etme geleneği başlamıştır. Bu da garîbü'l-Kur'ân'ın ilk çekirdeği sayılabilir. Sahabe döneminde Kur'an'ın korunması ve anlaşılmasıyla ilgili bu gelişmeler meydana gelmekle birlikte, Kur'an İlimleri'yle ilgili bir eser te'lif edilmemiş ve bu ilimler sözlü nakil metoduyla devam etmiştir⁶⁷.

3. Tâbiîn Dönemi

Tâbiîn dönemi, fetihlerin artmasıyla Arap olmayan milletlerin de Müslüman olduğu, İslam kültürünün yabancı kültürler ile karıştığı, Mekke, Medine ve Kufe tefsir ekollerinin ortaya çıktığı, isrâilî rivayetlerin alabildiğine yoğunluk kazandığı bir zaman dilimidir⁶⁸.

Tâbiîn döneminde Kur'an'ın metnini korumaya yönelik faaliyetler göze çarpmaktadır. Kur'an'ın noktalanması ve harekelenmesi işlemleri bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Hz. Osman döneminde çoğaltılan mushaflarda noktalama ve harekelenmenin olmamasından dolayı okuma güçlükleri ve ciddi okuma yanlışlarıyla karşılaşmıştır. Bu meseleyi çözmek için ilk harekete geçen yönetici, Halife Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) döneminde (685-705) Irak valisi olan Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673) olmuştur⁶⁹. Ziyâd b. Ebîh, Hz. Ali'nin (ö. 40/661) öğrencisi⁷⁰ Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi (ö. 69/688) mushaf yazısında kelimelerin hatasız telaffuz edilebilmesi için bir sistem geliştirmekle görevlendirmiştir. Bazı kaynaklarda, Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi, Hz. Ömer'in⁷¹; bazılarında ise Hz. Ali'nin⁷² Kur'an'ın dili olan

⁶⁷ Subhî Salih, s. 120; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 141.

⁶⁸ Baş, III, 29.

⁶⁹ ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman, **el-Muhkem fi Nakti'l-Mesâhif**, (Thk. İzzet Hasan), Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1407, s. 3.

⁷⁰ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Ebü'l-Esved ed-Düelî", **DİA**, İstanbul, 1994, X, 311; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 90.

⁷¹ Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, **Kitâbü İzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ**, (Thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), Matbûâtü Mecmar'l-Lügati'l-Arabiyye, Dımaşk, 1391/1971, I, 37-40; Ali b. Hüsâmeddîn el-Müttakî el-Hindî, **Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl**, (Thk. Bekrî Hayyânî), Müessetü'r-Risale, yrs., 1401/1981, II, 329, h.n.: 4157; Cevâd Ali, **el-Mufassal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslam**, Dâru's-Sâkî, yrs., 1422/2001, XVII, 8.

⁷² Zerkânî, s. 23; Subhî Salih, s. 120; Topuzoğlu, X, 312.

Arapça'nın korunması için bazı kaideler koymakla görevlendirdiği geçmektedir. Hz. Ömer veya Hz. Ali, Kur'an'daki yanlış okuyuşları duyunca, Ebü'l-Esved ed-Düelî'den Arap grameri üzerine kitap yazmasını istemiştir⁷³. Bunun üzerine Ebü'l-Esved de, bir risale yazmış ve her kelimenin son harfine konulabilecek dört hareke icat etmiştir. Fakat bu sistemin Kur'an'a uygulanması Emeviler döneminde olmuştur⁷⁴. Yani Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdülmelik b. Mervân dönemlerini, Kur'an'ın doğru okunabilmesi için işaretlenmesine ihtiyaç duyulduğu bir süreç olarak değerlendirebiliriz. Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi ise bu işin çözümünde öne çıkan bir şahsiyet olarak görüyoruz.

Ebü'l-Esved ed-Düelî, Ziyâd b. Ebîh'in emrine verdiği kâtiplerden birini seçmiş ve onunla birlikte mushafı baştan sona kadar harekelemiştir; fetha için harfin üstüne kırmızı mürekkeple bir nokta, esre için altına bir nokta, ötre için önüne bir nokta, tenvin ise iki nokta koydurmuştur. Kur'an'ın harekelenmesi büyük ölçüde okuma kolaylığı getirmiştir; fakat yanlışların tam olarak önüne geçilememiştir. Çünkü Arap dilini ve Kur'an'ı yeni öğrenenler, benzer harfleri birbirinden ayıramıyorlardı. Irak valisi Haccac b. Yusuf (ö. 95/714), buna çözüm bulmak üzere Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin öğrencileri olan ve Nasr b. Asım (ö. 89/707) ile Yahya b. Ya'mer'i (ö. 129/746) görevlendirmiştir. Onlar da Ebü'l-Esved'den öğrendikleri noktalama işaretlerini Kur'an'a uygulamışlardır. Bu şekilde yazılan mushaflar İslam âlemine hızlı bir biçimde yayılmıştır. Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ise günümüzde kullanılan harekeleri ve diğer noktalama işaretlerini (hemze, şedde, sıla, revm ve işmam) geliştirerek bu çalışmalara son şeklini vermiştir⁷⁵. Tâbiîn dönemine ait olarak zikredilen faaliyetler, i'râbü'l-Kur'ân çalışmalarının başlangıcı olmuştur⁷⁶.

Hicrî I. asır (Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiîn dönemleri) Kur'an İlimleri'nin sözlü kültür aşamaları olup, bu dönemde Kur'an İlimleri'ne dair bir kitap te'lif edilmemiştir⁷⁷. Tâbiîn döneminde Kur'an İlimleri'nin bazı alanlarıyla az da olsa eseri

⁷³ Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, **Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ**, Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ, 1985, s. 18.

⁷⁴ Muhammed Mustafa el-A'zami, **Kur'an Tarihi**, (Çev. Ömer Türker ve Fatih Serenli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 187-188.

⁷⁵ Dâni, s. 1-7; Fuad Sezgin, **Târîhu't-Türâsi'l-Arabî fî Ulûmi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs**, Riyad, 1411/1991, I, 20; Safâ, II, 127-131; Subhî Salih, s. 90-96; Mennâü'l-Kattân, s. 150-152; Birişık, "Kur'an", **DİA**, XXVI, 386; Çetin, **Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi**, s. 144-145.

⁷⁶ Baş, III, 27.

⁷⁷ Zerkânî, s. 23; Subhî Salih, s. 119-120; Baş, III, 30.

olan müellifler varsa da, hicrî II. döneme ait oldukları için biz bunları tedvin döneminde ele alacağız.

Tedvin dönemi ise İslamî ilimlerin temellerinin atıldığı ve ilk müracaat kaynağı niteliğinde eserlerin yazıldığı dönemdir⁷⁸. Yani bu dönem, sözlü aktarımdan yazılı edebiyata geçilen bir zaman dilimidir⁷⁹.

B. TEDVİN DÖNEMİ (KURTUBÎ'YE KADAR) KUR'AN İLİMLERİ'NE KISA BİR BAKIŞ

Hicrî I. asrın sonları ile hicrî II. asrın başlarından itibaren, İslam kültür tarihinde eserler te'lif edilmeye başlanmıştır. Hicrî II. asırda hadislerin derlenmesiyle, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahabeden gelen tefsirle ilgili nakiller, hadis mecmualarının içinde yer almaya başlamıştır. Hadis kitaplarındaki bu rivayetler, sadece dar anlamda tefsir değil, sebab-i nüzûl, nâsîh-mensuh, mekkî-medenî, garîbü'l-Kur'ân gibi Kur'an İlimleri konularını da içeriyordu⁸⁰. Yazılı kültüre geçişteki bu gelişmelerin ardından, Kur'an İlimleri de kendi içinde dallara ayrılmaya başlamış ve bu alanlarda müstakil eserler verilmeye başlanmıştır⁸¹. Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) tefsiri, bu yüzyılda tefsirin hadisten ayrılmaya başladığının bir göstergesi olduğu kabul edilmektedir. Fuad Sezgin ise yaygın olan bu görüşün aksine ilk tefsirlerin çoğunun, rivâyet zincirleri tenkid edilmeden sonraki dönem tefsir kitapları aracılığıyla bugüne ulaştığını söylemiştir. Hadisin tedvininde uygulanan yöntem, tefsire uyarlandığı takdirde, tefsirin tedvinin de mümkün olabileceğini ve bunun da hadis ile tefsirin aynı dönemde tedvin edildiğini göstereceğini belirtmektedir⁸².

Biz bu başlıkta -ulaşabildiğimiz kadarıyla-, hicrî VIII. asra kadar müelliflerin Kur'an İlimleri'ne dair yazdıkları eserlerin sadece isimlerini vererek konunun Kurtubî'ye kadarki gelişimini inceleyeceğiz. Ayrıca konuya çerçeve çizmek

⁷⁸ Baş, III, 34.

⁷⁹ Zerkânî, s. 23; Subhî Salih, 121; Kahveci, s. 55.

⁸⁰ Kahveci, s. 55.

⁸¹ Baş, III, 35.

⁸² Sezgin, I, 55.

açısından, içinde veya mukaddimesinde Kur'an İlimleri yer alan tefsirlere değil sadece konuyla ilgili müstakil kitaplara değineceğiz.

Hicrî II. asırda, Atâ b. Ebî Rabâh'ın (ö. 114/732) *Garîbü'l-Kur'ân*, Katâde b. Diâme'nin (ö. 117/735) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Atâ el-Horasanî'nin (ö. 135/752) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *el-Vücûh ve'n-Nezâir* adlı eserleri Kur'an İlimleri'ne dair müstakil birer çalışmadır. Bu te'lifler, Kur'an İlimleri'nin dallara ayrılmaya ve konulu Kur'an İlimleri çalışmalarının yapılmaya başladığının işaretidir⁸³.

Hicrî III. asırda tefsir ilmi, hadîsten ayrılıp bağımsız bir disipline dönüşmesi açısından büyük gelişme göstermiştir⁸⁴. Hicrî II. asırda konulara göre dallara ayrılmaya başlayan Kur'an İlimleri, III. asırda daha fazla dallanıp budaklanmış ve meyve vermeye başlamıştır⁸⁵. Bu asırda, sonraki zamanları yönlendirecek ve şekillendirecek derecede temel eser niteliği taşıyan ürünler kaleme alınmıştır⁸⁶. Kur'an İlimleri alanında, Yahya b. Sellâm'ın (ö. 200/815) *et-Tesârîf*, Yahya b. Ziyad el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân*, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân*, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *Fehmu'l-Kur'ân ve Meânîh*, Ebû Osman el-Câhız'ın (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-Tebyîn*, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân* ile *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eserleri bu yüzyıldan, bize kalan en güzel kültür miraslarıdır.

Önceki dönemlere nazaran Hicrî IV. asırda, Kur'an'la ilgili daha yoğun çalışmalar yapıldığı için, Kur'an İlimleri alanında daha sistemli çalışmalar ortaya çıkmıştır⁸⁷. Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, Ebû Bekr es-Sicistânî'nin (ö. 330/942) *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, Ebû Cafer en-Nehhâs'ın (ö. 338/950) *Meâni'l-Kur'ân*, Ebû Mansûr el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Kitâbu Meâni'l-Kırâât* adlı eserleri, Kur'an İlimleri'nin konularını tek tek ele alan çalışmalardır. Hâris el-Muhâsibî (ö.

⁸³ Ramazan Gökmen, **Kurtubî Tefsiri Mukaddimesinin Tefsir Usûlündeki Yeri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008, s. 13.

⁸⁴ Baş, III, 35.

⁸⁵ Baş, III, 37.

⁸⁶ Bilal Deliser, **ez-Zerkeşî ve Kur'an İlimlerindeki Yeri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2004, s. 26.

⁸⁷ Kahveci, s. 56; Baş, III, 38-39.

243/857) ile III. asırda başlayan Kur'an ilimlerinin tamamını içermeye yönelik müstakil ve kapsamlı Kur'an İlimleri çalışmaları, IV. asırda Muhammed b. Halef el-Merzübân'ın (ö. 309/921) *el-Hâvî fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/936) *el-Muhtezzen fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Ebû Bekir el-Enbârî (ö. 328/939)'nin *Acâibu Ulûmi'l-Kur'ân*, Muhammed b. Ali el-Kerecî (ö. 360/970)'nin *Nüketü'l-Kur'ân* ve Muhammed b. Ali el-Udfuvî (ö. 388/998)'nin *el-İstiğnâ fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserleri ile devam etmiştir⁸⁸.

Hicrî V. asırda Kur'an İlimleri'nin geneliyle ilgili, Ali b. İbrahim b. Saîd el-Havfî'nin (ö. 430/1038) *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Ebû Davud Süleyman b. Necah'ın (ö. 496/1103) *el-Beyânu'l-Câmi' li Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserleri göze çarpmaktadır. Bunların yanında Kur'an İlimleri'nin değişik alanlarında da eserler yazılmıştır. Bu dönemde genel olarak, kıraat alanında, Mekkî b. Ebî Talib'in (ö. 437/1045) *Kitâbü'l-Keşf an Vücûhi'l-Kırâati's-Seb'*, Ebû Amr Osman ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *et-Teysîr fî'l-Kırâati's-Seb'*; nüzü'l sebepleri alanında, Ebü'l-Mutarriif Abdurrahman b. İsa Esbâğ'ın (ö. 402/1012) *Kasas ve'l-Esbâb elletî Nezele min ecliha'l-Kur'ân*, Ebü'l-Hasan el-Vâhîdî'nin (ö. 468/1076) *Esbâbü'n-Nüzûl*, nâsih-mensuh konusunda Hibetullah b. Seleme'nin (ö. 410/1019) *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, Mekkî b. Ebî Talib'in *el-İcâz fî Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhihi*; muhkem-müteşâbih konusunda Muhammed b. Hasan b. Fûrek'in (ö. 406/1015) *Hallü'l-Âyâtî'l-Müteşâbihât*, Kadı Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî'nin (ö. 415/1024) *Müteşâbihu'l-Kur'ân*; belâgat ile ilgili İbn Sinan el-Hafacî'nin (ö. 446/1054) *Sırru'l-Belâga*, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahmân el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078) *Delâilü'l-İ'câz ve Kitâbü't-Ta'rifât*; i'râbü'l-Kur'ân alanında Ebû Amr el-Meâfirî el-Endelûsî'nin (ö. 429/1038) *el-Beyân fî İ'râbi'l-Kur'ân*, Mekkî b. Ebî Talib'in *Kitâbu Müşkilî İ'râbi'l-Kur'ân*; müşkilü'l-Kur'ân'la ilgili olarak ise Mekkî b. Ebî Talib'in *Müşkilâtü'l-Kur'ân*, Ebü'l-Meâlî el-Cîlî'nin (ö. 494/1100) *el-Burhân fî Müşkilâtî'l-Kur'ân*; garîbü'l-Kur'ân alanında Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin (ö. 402/1011) *el-Garîbân*, Hüseyin b. Kasım el-Mehdî el-Kıyânî'nin (ö. 404/1013) *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, Mekkî b. Ebî Talib'in *el-Umde fî Garîbi'l-Kur'ân*, Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî'nin (ö. 478/1085) *ez-Zevâid ve'n-Nezâir fî Garîbi'l-Kur'ân*; vücûh ve nezâir konusunda Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî'nin (ö.

⁸⁸ Gökmen, s. 16-18.

429/1037) *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, İsmail Hayri en-Nisâburî'nin (ö. 430/1039) *Vücûhu'l-Kur'ân*, Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Bennâ el-Bağdadî'nin (ö. 471/1079) *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, ed-Dameğanî'nin *Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim* adlı eserlerinin öne çıktığını görüyoruz.

Hicrî VI. asırda da, daha önceki bilgilerden istifade edilerek konulu veya kapsamlı olarak Kur'an İlimleri'yle ilgili eserler meydana getirilmiştir. Cemalüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Fünûnü'l-Efnân fi Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri, o zamana kadar yazılmış eserlerin en kapsamlısı ve derli toplu olanı olduğu için kendisinden sonraki Kur'an İlimleri'yle ilgili kitaplara kaynaklık etmiştir⁸⁹. Bu yüzyılda belirli konularla ilgili yapılan çalışmalar arasında ise şunları sayabiliriz: Kıraat alanında Ebû Cafer Ahmed b. Ali Halef el-Ensârî'nin (ö. 540/1145) *Kitâbü'l-İknâ fi'l-Kırâati's-Seb'*, İbn Tayfur es-Secâvendî'nin (ö. 560/1165) *Kitâbu İleli'l-Kırâât*, Ebü'l-Hüseyn Zahiruddin el-Beyhakî'nin (ö. 565/1170) *Ahkâmü'l-Kırâat*, Ebû Muhammed b. Halef eş-Şâtîbî'nin (ö. 590/1193) *Hırzu'l-Emânî ve Vechu't-Tehânî*, İbnü'l-Cevzî'nin *el-İşâre fi'l-Kırâati'l-Muhtâre ve Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâati's-Seb'i*; sebep-i nüzûl alanında Muhammed b. Esad el-İrâkî'nin (ö. 567/1171) *Esbâbü'n-Nüzûl*, İbnü'l-Cevzî'nin *Esbâbü'n-Nüzûl*; nâsih-mensuh alanında İbnü'l-Cevzî'nin *Nevâsihu'l-Kur'ân* ve *el-Musaffâ bi Eküffi Ehli'r-Rusûh min İlmi'n-Nâsih ve'l-Mensûh*; muhkem-müteşâbih alanında er-Râgîb el-İsfehânî'nin (ö. 503/1109) *Hallü Müteşâbihâti'l-Kur'ân*, Ebü'l-Kasım Burhanüddîn el-Kirmânî'nin (ö. 505/1110) *el-Burhân fi Müteşâbihi'l-Kur'ân*, Ebû Cafer el-Mazenderanî'nin (ö. 588/1192) *Müteşâbihi'l-Kur'ân*, İbnü'l-Cevzî'nin *Def'u Şübheti't-Teşbih*; garîbu'l-Kur'ân alanında er-Râgîb el-İsfehânî'nin *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Ebü'l-Kasım el-Kirmânî'nin *Acâibü'l-Kur'ân*, İbnü'l-Harrât el-Ezdî'nin (ö. 581/1185) *Garîbu'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Erîb fi Tefsîri'l-Garîb*; tekrâru'l-Kur'ân alanında Mahmud b. Hamza el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106) *Esrâru't-Tekrâr fi'l-Kur'ân*; müşkilü'l-Kur'ân alanında Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ali en-Nisaburî'nin (ö. 553/1158) *Bahiru'l-Burhân fi Müşkilâti Meâni'l-Kur'ân*; i'râbü'l-Kur'ân dalında Zekeriyya Yahya b. Ali eş-Şeybânî'nin (ö. 502/1109) *el-Mülehhas fi İ'râbi'l-Kur'ân*, Ebü'l-Berekât İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 577/1181) *el-Beyân fi Garîbi İ'râbi'l-Kur'ân*, mübhemâtü'l-Kur'ân alanında

⁸⁹ Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV Yay., İstanbul, 1991, s. 29.

Abdurrahman b. Abdillâh es-Süheylî'nin (ö. 581/1185) *et-Ta'rif ve'l-Î'lam bimâ Übhime fî'l-Kur'ân mine'l-Esmâ ve'l-A'lâm*; vücûh-nezâir alanında Ebü'l-Hasan Ali b. Ubeydullah ez-Zağûnî'nin (ö. 527/1132) *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, İbnü'l-Cevzî'nin *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nezâir* isimli eserleri önde gelmektedir.

Hicri VII. asırda, Kur'an İlimleri'nin gelişimine katkı sağlayan önemli eserler kaleme alınmaya devam etmiştir. Bu eserlerin başında, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *Gurretü't-Te'vîl ve Dürretü't-Tenzîl* ile *Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Îcâz*, Muhibbuddin Ebü'l-Beka Abdullâh b. el-Hüseyn el-Ukberî'nin (ö. 616/1219) *İmlâu mâ Menne bihi'r-Rahmân min Vücûhi'l-Î'râb ve'l-Kıraat fî Cem'i'l-Kur'ân*, Ebü Ya'kûb Yusûf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-Ulûm*, Ebü Muhammed Abdullâh b. Abdurrahman'ın (ö. 634/1236) *Reyyü'z-Zamân fî Müteşâbihî'l-Kur'ân*, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali İbn Asâkir el-Gassânî'nin (ö. 636/1238) *et-Tekmile ve'l-İtmâm*, Ziyauddin İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin (ö. 637/1239) *el-Burhân fî İlmi'l-Beyân*, Ebü Talib Muhammed b. Ali İbnü'l-Heysemî'nin (ö. 642/1245) *Emsâlü'l-Kur'ân*, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdussamed es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *Cemâlü'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, *Müteşâbihâtü'l-Kitâb* ile *et-Tavdu'r-Râsîh fî'l-Mensûh ve'n-Nâsîh*, İzzeddin b. Abdisselâm'ın (ö. 660/1262) *el-İşâre ile'l-Îcâz fî Ba'di Envâi'l-Mecâz*, Ebü Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *el-Mürşîdü'l-Vecîz ilâ Ulûmin Teteallaku bi'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı eserleri zikredilebilir.

Hicrî VIII. yüzyıla kadar gelişim sürecine baktığımızda, gerek bütün olarak gerekse konu olarak Kur'an İlimleri'ne dair birçok eserin yazıldığını görüyoruz⁹⁰. Kurtubî ise, özellikle i'râbü'l-Kur'ân ile ilgili olan eserlerden yararlanmış; kendisine kadar gelen bu halkaya da, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsiriyle katkıda bulunmuştur.

⁹⁰ Kur'an İlimleri'nin hicrî VIII. asır ve daha sonraki dönemlerdeki gelişimi ve bu konuda yazılan eserler için bakınız: Zerkânî, s. 26-28; Mennâü'l-Kattân, s. 9-12; Kahveci, s. 62-73; Ömer Çelik, "Hicrî V-XI. Asırlarda Kur'an İlimleri", **Kur'an ve Tefsir Araştırmaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, III, 47-86.

C. KUR'AN İLİMLERİ'NİN LİTERATÜRE GİRİŞİ

Kur'an İlimleri, tedvin edilmeden önce de şifahî olarak insanlar arasında kullanılmaktaydı. İmam Şâfiî ile Abbasi Halifesi Harun Reşid (ö. 193/809) arasında geçen konuşma, Kur'an İlimleri'nin sözlü kullanımının bir örneğidir. Olay şudur:

“İmam Şâfiî, Yemen’de Hz. Ali taraftarlarına önderlik yaptığı iddiasıyla, tutuklanarak Bağdat’ta Harun Reşid’in huzuruna çıkarılır. Halife onun ilim ve faziletini anlayınca şöyle sorar:

-Ey Şâfiî! Konuşmamıza başlayabileceğimiz tarzda Allah’ın kitabından ne biliyorsun?

-Ey Müminlerin Emiri! Allah birçok kitap indirmiştir, hangisini soruyorsunuz?

-Doğru, fakat ben, amcamın oğlu Hz. Muhammed’e (s.a.v.) indirilen kitabı soruyorum.

-Kur'an İlimleri çoktur. Bana muhkem-müteşâbih, takdim-te'hir, nâsîh-mensuh veya diğerlerinden hangisini soruyorsun?”⁹¹.

Bu konuşma, Kur'an İlimleri'yle ilgili eserler yazılmadan önce de bu ilimler hakkında insanların bilgi sahibi olduklarına işaret etmektedir. Bu ilimler zamanla gelişmiş, mükemmelleşmiş ve onlar hakkında eserler vücuda getirilmiştir.

“Kur'an İlimleri” tabiri, içerdiği konular itibariyle Kur'an'ın inişinden beri insanların bilgisinde bulunmasına rağmen, kavramın ilk defa ne zaman kullanıldığı meselesi, yakın geçmişte Kur'an İlimleri'ne dair eser yazanlar tarafından tartışılmıştır⁹². Kur'an İlimleri'ne dair yazılan ilk eserin hangisi olduğunu kesin olarak tespit etmek zordur. Çünkü kavram zamanla terimleşmiş ve her müellif geçmiş dönemlerin birikimlerini kendi bilgileriyle zenginleştirip daha geniş çerçeve ve içerikte bizlere sunmaya çalışmıştır. Bunun için mevcut yazma eserler, içerikleriyle beraber incelenmelidir. Çünkü kitabın içeriği bazen adından daha farklı

⁹¹ el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh, **Mu'cemu'l-Udebâ (İrşâdü'l-Erifî ilâ Ma'rifeti'l-Edîb)**, (Thk. İhsân Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993, VI, 2397; Subhî Salih, 123-124; Zerkânî, s. 25.

⁹² Kahveci, s. 48-49.

ve önemli konuları işleyebilmektedir⁹³. Fakat mevcut bilgiler ışığında biz bu konuya ışık tutmaya gayret edeceğiz.

Zerkânî, Kur'an İlimleri terimini kullanan ilk kitabın, Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye'de Ali b. İbrâhîm b. Saîd el-Havfî'ye⁹⁴ (ö. 430/1038) ait *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eser olduğunu kabul etmiştir⁹⁵. Zerkânî, eseri bizzat kendisinin gördüğünü, onun otuz cilt olduğunu ama bugün sadece on beş cildinin bulunduğunu bildirmiştir. Kitabı inceleyen Zerkânî, Havfî'nin kitabında izlediği metodu bizlere sunmuştur⁹⁶. Zerkânî'nin verdiği bilgiye göre Havfî, ayetleri mushaf tertibine göre ele almış, ayetlerin i'râb, mana, tefsir, vakf, kıraat, ahkâm, sebab-i nüzûl ve nesh yönlerine değinmiş ve bunlar için gerektiğinde ayrı başlıklar açmıştır. Bu bilgilerden biz, Havfî'nin *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'da ayetlerin tefsirini yaptığı, yeri geldikçe Kur'an İlimleri'ne değindiği sonucuna varabiliriz. Havfî'nin bu kitabı, Kur'an İlimleri'nin birçok şubesini bir araya toplamıştır; fakat Kur'an İlimlerine dair müstakil bir eser değildir. Ayrıca Zerkânî'nin, Havfî'nin vefat tarihini sehven, 430 değil 330 olarak vermesi ve tabakat kitaplarında Havfî'ye “tefsir sahibi” denirken, eserinin adı da, *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân*⁹⁷ olarak geçmesi de⁹⁸ Havfî'nin bu kitabının, Kur'an İlimleri terimini kullanan ilk eser olduğuna konusunda bizi şüpheye düşürmüştür.

Subhî Sâlih ise, Havfî'nin kitabının ismi ve içeriği ile ilgili bilgilere dayanarak Kur'an İlimleri'ne dair ilk yazılan eser olamayacağını bildirmektedir⁹⁹. Bu nedenlerle Subhî Sâlih, Muhammed b. Halef Merzûbân'ın (ö. 309/921) *el-Hâvî fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinin, daha öne geçtiğini ifade etmektedir¹⁰⁰. Merzûbân'ın, Havfî'den önce yaşaması ve eserinin isminin *el-Hâvî fî Ulûmi'l-Kur'ân* olması,

⁹³ Adnân Muhammed Zarzûr, *Ulûmü'l-Kur'ân Medhal ilâ Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyânü İ'câzih*, el-Mektebû'l-İslamî, Beyrut, 1401/1981, s. 124-125.

⁹⁴ Müellifin adının el-Havfî şeklide okunuşu için bakınız: İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, (Thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut, 1968, III, 300.

⁹⁵ Zerkânî, s. 25.

⁹⁶ Subhî Salih, 124; Zerkânî, s. 26.

⁹⁷ Eserin isminin, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* veya *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân* olması, zamanla terimleşen Kur'an İlimleri tabirinin, ilk dönem âlimleri tarafından Tefsir İlmi ile aynı anlamda kullanıldığına işaret etmektedir (Zarzûr, s. 124-125; Kahveci, s. 49).

⁹⁸ Yâkut el-Hamevî, IV, 1643-1644; ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002, IV, 250; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (Thk. Mustafa Özel, Muammer Erbaş), Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005, s. 54.

⁹⁹ Subhî Salih, 124.

¹⁰⁰ Subhî Salih, 124.

Subhî Sâlih'i haklı gösterebilir. Ancak kaynaklarda, bu eserin içeriğiyle ilgili yirmi yedi cilt olduğundan¹⁰¹ başka bir bilginin olmaması bizde, bu kitabın Kur'an İlimleri kavramının eser adı olarak kullanılan ilk eser olabileceğini; fakat içeriğine şu an ki bilgilerimiz ışığında ulaşamayacağımız kanaatini uyandırmıştır.

Zerkânî ve Subhî Sâlih'in Kur'an İlimleri sahasında ilk müstakil ve kapsamlı eserin kim tarafından yazıldığına dair görüşleri bu şekilde olsa da, Ali Turgut¹⁰², Suat Yıldırım¹⁰³ ve Muhsin Demirci'nin¹⁰⁴ görüşlerine göre bu alanda te'lif edilen ilk eser, Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *Fehmu'l-Kur'ân ve Meânih* adlı eserdir. Muhâsibî'nin bu eseri, yine ona ait olan *el-Akl* risalesiyle birlikte Hüseyin Kuvvetli tarafından tahkik edilerek Dâru'l-Fikr ve Daru'l-Kindî (Beyrut, 1971; Beyrut, 1979) tarafından yayımlanmıştır¹⁰⁵. Bunun için kitap daha çok, *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân* ismiyle meşhur olmuştur. *Fehmu'l-Kur'ân*, içerik itibariyle Kur'an İlimleri sahasında ilk kitap olmayı hak edecek nitelikleri taşımaktadır. Çünkü incelediğimizde kitabın "Mukaddime, Fedâilü'l-Kur'ân, Fıkhu'l-Kur'ân, Muhkem ve Müteşâbih, Nesh'in Caiz Olup Olmayacağı Yerler, Mutezile'nin İddialarına Karşı Ehl-i Sünnet'in Müdafası, Ahkam'da Nâsîh ve Mensuh, Uslûbü'l-Kur'ân"¹⁰⁶ ana başlıklarından oluştuğunu gördük. Anılan eseri, bu alanda yapılan çalışmaların ilki kabul edersek, müstakil ve kapsamlı Kur'an İlimleri çalışmalarının başlangıcını hicrî III. asra kadar götürmüş oluruz. *Fehmu'l-Kur'ân*, bugün elimizde mevcut olan *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* gibi Kur'an İlimleri alanında pek çok konuyu kapsamasa da hem içerik hem de müellifin önce yaşaması açılarından -daha önceki bir tarihe ait başka bir esere rastlanmadığı sürece-, derli toplu olarak Kur'an İlimleri'ni içeren ilk çalışma olma özelliğine sahiptir. Eser, Veysel Akdoğan

¹⁰¹ İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak, **el-Fihrist**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1398/1978, I, 128; Kehhâle, Ömer Rızâ, **Mu'cemu'l-Müellifin Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye**, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut, trs., IX, 285.

¹⁰² Turgut, s. 13.

¹⁰³ Suat Yıldırım, "Müzakere" (Ömer Çelik'in "*Hicrî V-XI. Asırlarda Kur'an İlimleri*" adlı tebliğinin müzakeresi), **Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, III, 95.

¹⁰⁴ Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 29.

¹⁰⁵ Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 29; Adil Öksüz, "*Muhâsibî: Fehmu'l-Kur'ân*", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: V, Sakarya, 2002, s. 175; Zafer Erginli, "Muhâsibî", **DİA**, İstanbul, 2006, XXXI, 15.

¹⁰⁶ Hâris b. Esed b. Abdillâh el-Muhâsibî, **el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân**, (Thk. Hüseyin Kuvvetli), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1398/1979, s. 245-501.

tarafından *Akıl ve Kur'an'ın Anlaşılması* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş, İşaret Yayınları tarafından da tek cilt halinde 2004 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Kronolojik olarak Abdullah b. Vehb (ö. 197/813), Hâris el-Muhâsibî'den daha önce yaşasa da, Abdullah b. Vehb'in *el-Cami': fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı kitabı Kur'an İlimleri sahasında yazılan ilk eser olarak kabul edemeyeceğiz. Çünkü bu eserin asıl adı *el-Cami'* olup, kitabın muhtevasını göz önünde bulunduran muhakkik Miklos Muranyi tarafından *el-Cami': fî Ulûmi'l-Kur'ân* şeklinde isimlendirilmiştir¹⁰⁷. Ayrıca müellif, kitabını genel olarak Terğîbü'l-Kur'ân, fî'l-Arabiyyeti bi'l-Kur'ân, fî İhtilâfi Hurûfi'l-Kur'ân, Bâbü'n-Nâsîh, en-Nâsîh mine'l-Kur'ân ve es-Sücûd fî Sücûdi'l-Kur'ân başlıklarına ayırmıştır¹⁰⁸. Yani Kur'an İlimleri ile ilgili kitapta sadece nesh konusu işlenmiştir. Sonuç olarak Abdullah b. Vehb'in *el-Cami'* adlı eseri hem adı hem de içeriği itibariyle Kur'an İlimleri sahasında yazılan ilk eser olma özelliğini taşımamaktadır.

Bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere Kur'an İlimleri tabirini, terim olarak ilk defa kimin kullandığını tespit etmek oldukça güçtür. Çünkü yazma eser kataloglarındaki tarihî sıralamada en önde yer alan *Ulûmu'l-Kur'ân* isimli eser, içeriğini bilmediğimiz sürece, gerçek manada bu alanda yazılmış ilk eseri belirlemede yeterli değildir¹⁰⁹. Bu bağlamda ve mevcut bilgilerimizle, Havfi'nin *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinin, Kur'an İlimleri terkinin kitap adı olarak kullanılan ilk eser; Muhâsibî'nin *Fehmü'l-Kur'ân ve Meânih*'inin de bu alanda yapılan ilk çalışma olduğu kanaatine ulaşabiliriz.

Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) ait olan *Fünûnü'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eser ise, Kur'an İlimleri konusunda muhteva itibariyle ilk sistematik kitap olarak kabul edilebilir¹¹⁰. Çünkü o, başlıklarındaki çeşitlilik ve başlıklar altındaki bilgilerin sunuluş metodu bakımından Kur'an İlimleri'ne dair o güne kadar yazılmış kitapların en iyisidir ve bu alanda daha sonra yazılan kitaplara

¹⁰⁷ Saffet Köse, "İbn Vehb", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 545; İsmail Çalışkan, "*Tefsir Usûlünün İlk Kaynakları Üzerine Bir Tetkik - Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) ve el-Muhâsibî (ö. 243/857) Örneği*", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İstanbul, 2009, s. 196.

¹⁰⁸ Çalışkan, s. 197.

¹⁰⁹ Gökmen, s. 4.

¹¹⁰ Birışık, "Kur'an", *DİA*, XXVI, 402.

da kaynaklık etmiştir¹¹¹. Ancak Zerkeşî'nin *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri diğerlerini gölgede bırakmıştır. Çünkü dört cilt olan bu eserde, Kur'an İlimleri konuları 47 başlıkta ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Günümüzde en çok müracaat edilen eserler arasında önceliği elde etmiştir.

IV. TEFSİRİN MUKADDİMESİNİN İNCELENMESİ

İslam tarihi boyunca te'lif edilen eserlerde bir önsöz ya da giriş olarak nitelenebilecek bölümler mevcuttur. Kitaba giriş mahiyetinde olan bu kısım, mukaddime, medhal, temhîd ve tasdîr gibi isimlerle adlandırılmaktadır¹¹². Genellikle bu kısımlarda eserin yazılış amacı ve metoduna dair özlü bilgiler bulunur. Bunun yanı sıra bu mukaddimeler, eserin o sahada getirdiği yenilikleri, araladığı kapıları ve sağladığı açılımları içerdiği için ilgili ilim dalının tarihi ve metodolojik gelişimi açısından da önem arz etmektedirler¹¹³. Bu açılardan mukaddimeler, sadece bireysel bir kurallar demeti olarak görülmemeli ve onlara, ait oldukları ilim dalının metodolojisinin gelişimini sağlayan önemli bir kaynak gözüyle bakılmalıdır¹¹⁴. Kimi müfessirler de tefsirlerinin mukaddimelerinde, eserlerinde takip edecekleri metodu ve eseri yazış sebeplerini belirttikleri gibi tefsir usûlüne ve Kur'an İlimleri'ne dair bilgiler de vermektedirler. Hacminin büyüklüğü, muhtevasının kaynak olacak derecede geniş olması itibarıyla, Kurtubî de bunlardan biri, hatta en önde gelenidir. Bundan dolayı, tefsirin mukaddimesini ayrı bir başlık altında incelemeyi uygun gördük.

Müfessir, toplam 101 sayfa olan mukaddimesinde besmele, hamdele ve salvele geleneğini devam ettirmiştir. İlerleyen sayfalarda "Allah'ın kitabı olan Kur'an-ı Kerim, sünneti ve farzı ayakta tutan bütün şer'i ilimleri içinde barındıran, göğün emininin yeryüzünün eminine kendisiyle indiği bir kitap olduğu için çeşitli tefsir, lügat, i'râb ve kıraat nüktelerini, sapık ve sapkın fırkaların reddedilmesini,

¹¹¹ Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", **DİA**, İstanbul, 1999, XX, 545; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 30.

¹¹² İsmail Durmuş, "Mukaddime", **DİA**, İstanbul, 2006, XXXI, 115.

¹¹³ Nizamettin Bayrakçı, **Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010, s. 4; Tahsin Peker, **Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l-Kur'ân (Kurtubî ve İbn Cüzeyy Örneği)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2010, s. 17.

¹¹⁴ Peker, s. 17.

zikrettiğimiz nüzûl sebeplerine ve fihki hükümlere dayanak teşkil eden pek çok hadisi içinde bulunduran, Kur'an ve hadisin manalarını birleştiren ve bunlardaki kapalı ifadeleri selefin ve onun takipçilerinin görüşleriyle açıklayan özlü bir tefsir yazmak sûretiyle bütün ömrümü Kur'an'a adanmayı ve gayretimi ona yöneltmeyi uygun gördüm"¹¹⁵ diyen müellif tefsiri yazma amacını ve tefsirinde izleyeceği metodu belirtir.

Kurtubî, tefsir yazan kişinin uyması gereken şartları da şu cümleleri ile ifade eder: "Bu kitapta görüşleri, onları söyleyenlere; hadisleri de onları derleyenlere isnad etmeyi bir şart olarak telakki ettim. Denilir ki: "Sözü, söyleyenine izafe etmek ilmin bereketindedir". Tefsir ve Fıkıh kitaplarındaki hadisler çoğu defa mübhem (kapalı) olarak gelir. O hadisi kimin tahrir ettiğini de ancak Hadis kitapları hakkında bilgi sahibi olan kişiler bilebilir. Böylece bu konuda bilgisi olmayan kişi de şaşkın bir şekilde ortada kalır ve sahih hadisle illetli olanı birbirinden ayırt edemez. İşte bu bilgi gayet önemlidir. Bu konuda bilgi sahibi olmayan birisinden, o görüşü meşhur ve güvenilir İslam âlimlerine izafe edinceye kadar ne bir sözle ihticac etmesi ne de istidlal etmesi, kabul edilir. Bu eserde yukarıda bahsedilenlerin tümüne işaret edeceğiz. Allah doğruya ulaştırandır. Diğer bir şartım da müfessirlerin kıssalarından ve tarihçilerin haberlerinden sadece gerekli olanları ve açıklama yaparken muhakkak nakledilmesi gerekenleri zikretmektir. Bunların yerine ahkam ayetlerini, anlamlarını ortaya çıkaran ve isteyen bu hükümlerin gerekçelerine ulaştıran meselelerle açıklama yoluna gittim. Bir, iki ya da daha fazla hüküm içeren her ayet, açıklayacağımız üzere sebep-i nüzûl, garip ifadelerin tefsiri, ahkam gibi hususları ihtiva etmektedir. Eğer ayet her hangi bir hüküm içermiyorsa orada tefsir ve te'vil adına var olan konulara değindim. Bu usulü, kitabın sonuna kadar sürdürdüm. Ben bu kitabıma *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyin Limâ Tedammenehu Mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân* adını verdim"¹¹⁶. Müfessir görüldüğü üzere, mukaddimede tefsirin adını, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyin Limâ Tedammenehu Mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân* koyduğunu söylemiş; fakat ilerleyen bir yerde ise onu *Câmiu Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyinü Limâ Tedammenehu*

¹¹⁵ el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Endülüsî, **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân**, (Thk. Muhammed İbrahim el-Hıfnâvî, Mahmud Hâmid Osman), Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1426/2005, I, 12.

¹¹⁶ Kurtubî, I, 13.

Mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân olarak zikretmiştir¹¹⁷. Bu farklılık tabakat ve tarih kitaplarına da yansımış¹¹⁸; fakat eserin ismi, bugün de bilindiği üzere *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* olarak yaygınlaşmıştır.

Mukaddimenin giriş bölümü mesabesinde olan bu ifadelerden sonra Kurtubî, konuların ayrıntılı incelendiği gelişme bölümüne geçmektedir.

Kurtubî, işlemek istediği konuları başlıklara ayırarak mukaddimesini bir sisteme koymuştur.

Müfessir, “bâb” veya “fasıl” olarak ifade ettiği ana başlıklarla ve yeri geldikçe açtığı ara başlıklarla mukaddimesini şöyle tasnif etmiştir:

1. Kur'an'ın Faziletleri; Kur'an Öğrenmeye Teşvik; Kur'an'ı Öğrenen, Okuyan, Dinleyen ve Onunla Amel Edenin Faziletleri,
2. Kur'an'ı Okuma Şekli (Tilavet Âdabı), Mekruh ve Haram Olan Okuma Şekilleri ve Konuyla İlgili Görüş Ayrılıkları,
3. Kur'an ve İlim Ehlinin, Riya gibi Kötü Huylardan Sakındırılması,
4. Kur'an'ı Öğrenen Kimsenin Dikkat Etmesi ve Gafil Olmaması Gereken Hususlar,
5. İ'râbü'l-Kur'ân, İ'râbü'l-Kur'ân'ın Öğrenilip Öğretilmesi ve Buna Teşvik Edilmesi, Kur'an'ı İ'râblı Olarak Okumanın Sevabı ile İlgili Rivayetler,
6. Kur'an Tefsiri ve Tefsir Ehlinin Fazileti ile İlgili Rivayetler,
7. Kur'an Hafızı, Kişiliği ve Ona Düşmanlık Edenlerin Vasıfları İle İlgili Rivayetler,
8. Kur'an'ı Okuyan ve Ezberleyen Kur'an'a Karşı Göstermesi Gereken Edep ve Hürmet,

¹¹⁷ Kurtubî, II, 662.

¹¹⁸ İbn Ferhûn, İbrahim b. Ali b. Muhammed, **ed-Dîbâcü'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni'l-Mezheb**, (Thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr), Dârü't-Tûrâs, Kahire, 1972, II, 309; Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife, **Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, (Thk. Şerafeddin Yaltkaya, Rifat Bilge), Vekâlet-i Maarif Matbaası, yrs., 1360/1941, I, 534; İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed, **Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb**, Dâru'l-Fikr, yrs., trs., V, 335; V, 335; Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin**, İstanbul, 1951, II, 129; Carl Brockelmann, **Geschichte der Arabischen Litteratur**, E. J. Brill, Leiden, 1938, I, 529; Carl Brockelmann, **Geschichte der Arabischen Litteratur Erster Supplementband**, E. J. Brill, Leiden, 1937, I, 737; Zirikî, V, 323; Kehhâle, VIII, 239.

9. Kur'an'ı Sadece Kendi Görüşüyle Tefsir Etmenin ve Buna Girişimde Bulunmanın Yasak Oluşu ile İlgili Rivayetler, Müfessirlerin Mertebeleri,

10. Kitabın Sünnet ile Açıklanması ve Bu Konuyla İlgili Rivayetler,

11. Kitabı ve Sünneti Öğrenip Anlama ve Kur'an'ın Tamamını Ezberlemeden Önce Onun Hükümleriyle Amel Etmenin Kolaylığı ile İlgili Rivayetler,

12. "Bu Kur'an Yedi Harf Üzere İndirilmiştir. Ondan Kolayınıza Geleni Okuyunuz" Hadisinin Anlamı,

13. Kur'an'ın Toplanması, Hz. Osman'ın Mushafları Yazdırma Sebebi ve Bunun Dışında Kalanları Yaktırması ile Sahabeden Hz. Peygamber (s.a.v.) Zamanında Kur'an'ı Ezberleyenler,

14. Kur'an Sûrelerinin ve Ayetlerinin Tertibi; Noktalanması ve Harekelenmesi; Hızblere ve Ta'sirlere (Onarlı Ayetlere) Ayrılması; Kur'an'daki Harflerin, Cüzlerin, Kelimelerin ve Ayetlerin Sayısı,

15. Sûre, Ayet, Kelime ve Harf Lafızlarının Anlamları,

16. Kur'an'da Arapça Dışında Kelimelerin Olup Olmadığı Konusu,

17. Kur'an'ın İ'câzı, Mucizenin Gerçekleşme Şartları ve Mahiyeti

18. Sûrelerin Fazileti ve Diğer Konularda Uydurulan Haberlere Dikkat Çekme

19. Kur'an Hakkında Asılsız Sözler Söyleyenlere ve Hz. Osman Mushafında Fazlalık veya Eksiklik Vardır Diyenlere Reddiye

20. İstiâze

21. Besmele

Kurtubî'nin başlıklar halinde işlediği bu konuları biz kendi arasında gruplandırıp dört bölüm halinde inceleyeceğiz.

A. KUR'AN'IN OKUNMASI ve TEFSİR EDİLMESİ AÇISINDAN MUKADDİME

Kurtubî'nin mukaddimesinde işlediği ilk konu, "Kur'an'ın Faziletleri" başlığını taşımaktadır. Müfessir, burada Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin (ö. 256/870)¹¹⁹, Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî'nin (ö. 261/875)¹²⁰, Ebû Dâvud Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî'nin (ö. 275/889)¹²¹, Muhammed b. İsa et-Tirmizî'nin (ö. 279/892)¹²², Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî'nin (ö. 303/915)¹²³ eserlerinden yani birinci el hadis kaynaklarından aldığı hadislerle konuyu işlemiştir. "Buhârî'nin, Osman b. Affan'dan aldığı bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.) "Sizin en hayırlınız, Kur'an'ı öğrenen ve öğretenidir"¹²⁴ demektedir"¹²⁵ örneğinde de olduğu gibi müellif, genelde hadisin geçtiği eseri değil, eserin sahibini belirtmiştir. Ayrıca çoğunlukla da hadislerin ilk râvisini nakletmiştir¹²⁶. Gerektiğinde de şerh ettiği bu hadislerle Kurtubî, okuyucuyu psikolojik olarak tefsiri okumaya hazırlama amacını taşımaktadır.

Kur'an'ın alçak veya yüksek sesle, nağmeli veya nağmesiz olarak okunması hakkındaki âlimlerin fikir ayrılıklarını, "Kur'an'ı Okuma Şekli (Tilavet Âdabı), Mekruh ve Haram Olan Okuma Şekilleri ve Konuyla İlgili Görüş Ayrılıkları" başlığında genişçe ve delilleriyle ele alan Kurtubî, yer yer kendi görüşünü de belirtmekten geri durmamıştır¹²⁷. Örneğin "Seslerinizle Kur'an'ı süsleyin/ زينوا القرآن بأصواتكم"¹²⁸ hadisininin zahir anlamıyla anlaşılması gerektiğini, bu hadisin maktûb ifade türüne girdiğini söylemiştir. Bu durumda hadise "Kur'an ile seslerinizi

¹¹⁹ Kurtubî, I, 16.

¹²⁰ Kurtubî, I, 17.

¹²¹ Kurtubî, I, 18.

¹²² Kurtubî, I, 17.

¹²³ Kurtubî, I, 18.

¹²⁴ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, Müessesetü Kurtuba, Kahire, trs., I, 69; el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, **el-Câmiu's-Sahîh**, (Thk. Mustafâ Deyb el-Buğâ), Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1407/1987, Fedâilü'l-Kur'ân, 21; Ebû Dâvud, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, **es-Sünen**, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Daru'l-Fikr, yrs, trs., Vitri, 14; et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, **el-Câmiu's-Sahîh**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., Fedâilü'l-Kur'ân, 15.

¹²⁵ Kurtubî, I, 16.

¹²⁶ Kurtubî, I, 13-20.

¹²⁷ Kurtubî, I, 20-28.

¹²⁸ Ahmed b. Hanbel, IV, 283; Ebû Dâvud, Vitri, 20; en-Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb, **es-Sünen**, (Thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Haleb, 1406/1986, İftitah, 83.

süsleyin/بالقرآن” şekliyle anlam vermenin daha doğru “أصح” olduğunu ifade etmiştir. Böylece hadisten Kur’an’ı yüksek sesle veya teğanni ile okunmanın uygun olacağı manasının çıkarılamayacağı sonucuna ulaşmış hatta kendi görüşünü tasdikleyen ve başka râvi kanalıyla gelen “Kur’an ile seslerinizi süsleyin/ زينوا بالقرآن”¹²⁹ hadisini de delil olarak sunmuştur¹³⁰.

Müellif, devam eden “Kur’an ve İlim Ehlinin, Riya gibi Kötü Huylardan Sakındırılması”, “Kur’an’ı Öğrenen Kimsenin Dikkat Etmesi ve Gafil Olmaması Gereken Hususlar” başlıklarda, Kur’an ve ilim ehlinin ahlakî olarak taşıması gereken vasıflara işaret etmiş ve bu bağlamda, Kur’an ilimleriyle uğraşan kimselerin belirlenen kriterlere uyması sonucunda diğer insanlardan daha faziletli olacağına ve ecirlerinin büyük olacağına değinmiştir¹³¹.

Altıncı¹³² ve yedinci¹³³ başlıklarda, Kur’an tefsirinin önemine ve tefsir ehlinin faziletine dair rivayetlere yer veren Kurtubî¹³⁴, sekizinci¹³⁵ başlıkta da Kur’an’ı okuyan kimselerin abdestli olmak, misvak kullanmak, tertil ile okumak gibi âdab olarak uyması gereken ölçüleri hadisler ışığında anlatmıştır¹³⁶. Biz bunları sıraladığımızda, kırk üç madde gibi yüksek bir rakam ortaya çıkmaktadır.

Kurtubî, “Kim Kur’an’a dair kendi görüşüne dayanarak bir söz söylese, isabet etse dahi hata eder”¹³⁷ hadisinde “kendi görüşüne dayanarak bir söz söyleyen” lafzından kimlerin kastedildiğini, “Kur’an’ı Sadece Kendi Görüşüyle Tefsir Etmenin ve Buna Girişimde Bulunmanın Yasak Oluşu ile İlgili Rivayetler” başlığında anlatmıştır. Müfessir, bu kişileri, kendi batıl görüş ve amaçlarının doğruluğuna delil olarak ayetleri tefsir edenler ve konuyla ilgili nakiller, mübhem, takdim-te’hir gibi

¹²⁹ Abdürrezzak b. Hemmâm es-San’ânî, **el-Musannef fi’l-Hadîs**, (Thk. Habibürrahman el-A’zamî), el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut, 1403/1982, II, 485; Ebü’l-Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, **el-Mu’cemü’l-Kebîr**, (Thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi), Mektebü’l-Ulûm ve’l-Hikem, Musul, 1404/1983, XI, 81; el-Hâkim en-Nisâbü’rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, **el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990, I, 762, h.n.: 2099.

¹³⁰ Kurtubî, I, 20-28.

¹³¹ Kurtubî, I, 28-33.

¹³² “Kur’an Tefsiri ve Tefsir Ehlinin Fazileti ile İlgili Rivayetler”.

¹³³ “Kur’an Hafızı, Kişiliği ve Ona Düşmanlık Edenlerin Vasıfları İle İlgili Rivayetler”.

¹³⁴ Kurtubî, I, 37-38.

¹³⁵ “Kur’an’ı Okuyan ve Ezberleyen Kur’an’a Karşı Göstermesi Gereken Edep ve Hürmet”.

¹³⁶ Kurtubî, I, 38-42.

¹³⁷ Tirmizî, Tefsîr, I; Ebû Dâvud, İlim, 5.

hususları dikkate almadan sadece Arapça gramer kurallarıyla Kur'an'ı tefsir edenler olarak iki grupta kategorize etmiştir¹³⁸.

Müfessir, sünnetin, Kur'an'da mücmel olan konuları tebyin etme ve Kur'an'da olmayan hükümleri koyma fonksiyonlarından bahsederek diğer bir başlıkla mukaddimeye devam etmiştir¹³⁹. Öğrenilen ayetlerin sadece bilgi boyutunda kalmayıp hayata geçirilmesiyle ilgili yeni bir başlık açmıştır¹⁴⁰. “Kur'an'ın İ'câzı, Mucizenin Gerçekleşme Şartları ve Mahiyeti” başlığında da mucizenin beş şartını ve Kur'an'ın on açıdan mu'ciz oluşunu işlemiştir¹⁴¹.

“Sûrelerin Fazileti ve Diğer Konularda Uydurulan Haberlere Dikkat Çekme” başlığında ise, insanların kalplerine şüphe yerleştirmek, kendi düşüncelerini kabul ettirmek veya insanları hayra yönelterek sevap beklentisine girmek amaçlarıyla uydurulan hadislere dikkat çekmiştir. Sahih kitaplarda, müsnedlerde ve ilim adamları arasında kabul görüp fakih imamların rivayet ederek tasnif ettiği kitaplarda bulunan sahih hadislerle yetinildiği takdirde uydurulan haberlere ihtiyaç kalmayacağını da ifade etmiştir¹⁴².

Kurtubî, “İstiâze”yi on iki ve “Besmele”yi ise yirmi sekiz alt başlıkta ayrıntılı olarak incelemiştir. Konuları, hadisler, fıkıh ve dil âlimlerinin görüşleriyle destekleyerek, şiirlerle süsleyerek fıkıh, dil, fazilet açılarından işlemiştir¹⁴³.

Bu başlıklarda Kurtubî, “Bu kitapta görüşleri, onları söyleyenlere; hadisleri de onları derleyenlere isnad etmeyi bir şart olarak telakki ettim” ifadelerine sadık kalmış ve hadislerin geçtiği kaynakları belirtmiştir. Ayrıca sözü edilen hadislerin zaman zaman senedlerini nakletmiş ve bazen de kendi tercihlerine yer vermiştir. Müellif, tefsire başlamadan ele aldığı mukaddimesinde Kur'an'ı tilavet eden ve onun üzerinde çalışma yapanların sahip olmaları gereken ahlakî vasıflara dikkat çekmiştir. Bu anlatımlarıyla kısaca o, tefsir çalışmalarının salt kültürel bir etkinlik olmadığını, Kur'an'ı düşünerek okuyup, Kur'an'ın emir ve yasaklarını yerine getirmek suretiyle

¹³⁸ Kurtubî, I, 42-47.

¹³⁹ “Kitabın Sünnet ile Açıklanması ve Bu Konuyla İlgili Rivayetler” Kurtubî, I, 47-50.

¹⁴⁰ “Kitabı ve Sünneti Öğrenip Anlama ve Kur'an'ın Tamamını Ezberlemeden Önce Onun Hükümleriyle Amel Etmenin Kolaylığı ile İlgili Rivayetler” Kurtubî, I, 51-52.

¹⁴¹ Kurtubî, I, 78-85.

¹⁴² Kurtubî, I, 85-87.

¹⁴³ Kurtubî, I, 92-112.

ilim-amel bütünlüğü çerçevesinde bunun hayata geçirilmesi gerektiğini ifade etmek istemiştir.

B. KUR'AN TARİHİ AÇISINDAN MUKADDİME

Kur'an Tarihi kısaca Kur'an'ın inişi, yazılması, ezberlenmesi ve açıklanması faaliyetlerini içerir. Kurtubî, Kur'an Tarihi ile ilgili konuları, ardı ardına gelen "Kur'an'ın Toplanması, Hz. Osman'ın Mushafları Yazdırma Sebebi ve Bunun Dışında Kalanları Yaktırması ile Sahabeden Hz. Peygamber (s.a.v.) Zamanında Kur'an'ı Ezberleyenler" ve "Kur'an Sûrelerinin ve Ayetlerinin Tertibi; Noktalanması ve Harekelenmesi; Hızblere ve Ta'şirlere (Onarlı Ayetlere) Ayrılması; Kur'an'daki Harflerin, Cüzlerin, Kelimelerin ve Ayetlerin Sayısı" adlı iki başlıkta işlemiştir.

Müfessir, Kur'an'ın, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında hem ezber yoluyla hem de sayfalara, ağaç kabuklarına, taşlara yazılmak suretiyle korunmasından kısaca bahsetmesine rağmen; Hz. Ebubekr ve Hz. Osman zamanındaki faaliyetleri geniş olarak incelemiştir.

1. Kur'an'ın Toplanması

a. Kur'an'ın Toplanmasını Gerektiren Sebepler

Kurtubî'nin, Buhârî'den Zeyd b. Sabit kanalıyla naklettiği bilgilere göre, Kur'an'ın cem'i öncesinde gelişen olaylar şunlardır¹⁴⁴: Hz. Ömer, Yemame Savaşı'nda yetmiş kişinin şehid olmasıyla Kur'an'ın zayi olmasından korkmuş ve halife Hz. Ebubekr'e, Zeyd b. Sabit'in de yanlarında bulunduğu bir sırada Kur'an'ın derlenip toplanması teklifini getirmiştir. Hz. Ebubekr, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yapmadığı bir şeyi yapmaktan çekinmiştir; Hz. Ömer, onu hayırlı bir iş yapacağı konusunda ikna etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ebubekr, genç ve akıllı olduğu, Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken vahiy kâtipliği yaptığı, herhangi olumsuz ithama maruz kalmadığı için Zeyd b. Sabit'ten Kur'an sayfalarını bir araya toplanmasını istemiştir. Zeyd b. Sabit, bu görevi önce bir dağı yerinden taşımaktan daha ağır

¹⁴⁴ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 3. Ayrıca bakınız: Ahmed b. Hanbel, V, 188.

olarak değerlendirmiş; fakat kalbine gelen bir genişlikten sonra vazifeyi üstlenmiş ve deri parçaları, kürek kemikleri, ağaç kabuğu gibi malzemelerde yazılı olan ve hafızların ezberinde olan Kur'an'ı toplamaya başlamıştır¹⁴⁵. Yorucu bir mesaiyle iki kapak arasına toplanan Kur'an, vefat edinceye kadar Hz. Ebubekr'in, sonra Hz. Ömer'in, o vefat edince de Hz. Hafsa'nın yanında kalmıştır¹⁴⁶.

b. Kur'an'ın Toplanması Esnasında Karşılaşılan Sorunlar

Zeyd b. Sabit, Tevbe Sûresi'nin son iki ayeti¹⁴⁷ ve Ahzab Sûresi'nin 23. ayeti¹⁴⁸ dışındaki ayet veya sûreleri toplarken sorun yaşamamıştır; fakat rivayetlere göre zikri geçen ayetleri sadece Huzeyme veya Ebû Huzeyme adlı sahabilerin yanında bulabilmiştir. Kurtubî, farklı kaynaklardaki, Zeyd b. Sabit'e zikri geçen bu ayetleri getiren sahabinin adıyla ilgili muhtelif rivayetleri nakletmiştir. Örneğin müellif, Buhârî'den¹⁴⁹ Tevbe Sûresi'ndeki ayetlerin ilk önce, sadece Huzeyme el-Ensârî'nin yanında olduğu naklini yaparken¹⁵⁰; sözün devamında aynı kaynaktan¹⁵¹ senedini de verdiği bir rivayette bu ayetlerin Huzeyme b. Sabit veya Ebû Huzeyme'nin yanında bulunduğunu aktarmıştır¹⁵². Kurtubî, Buhârî'den¹⁵³, Ahzab Sûresi'ndeki ilgili ayetlerin Huzeyme el-Ensârî'nin yanında olduğuna dair bilgileri nakletmiştir¹⁵⁴. Müfessir Tirmizî'den¹⁵⁵ ise Tevbe Sûresi'nin son iki ayetinin Huzeyme b. Sabit'in yanında bulunduğunu ve hadisin hasen sahih olduğunu¹⁵⁶;

¹⁴⁵ Kurtubî, I, 61.

¹⁴⁶ Kurtubî, I, 62.

¹⁴⁷ “İçinizden size, sıkıntıya düşmeniz kendisine çok ağır gelen, size çok düşkün ve inananlara son derece şefkatli ve merhametli olan bir Elçi gelmiştir. Eğer yüz çevirirlerse, de ki: “Allah bana yeter, ondan başka ilah yoktur. Sadece O'na güvendim. O büyük arşın sahibidir”/ لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ (Tevbe 9/128-129).

¹⁴⁸ “İnananlardan, Allah'a verdikleri sözü yerine getiren yiğitler vardır. Onlardan bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiş (bu uğurda can vermiş), bir kısmı da (can vermeyi) beklemektedir. Onlar sözlerini asla değiştirmezler/ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ رَجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا (Ahzab 33/23).

¹⁴⁹ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 3.

¹⁵⁰ Kurtubî, I, 61.

¹⁵¹ Buhârî, Tefsîr, 169.

¹⁵² Kurtubî, I, 62.

¹⁵³ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 3.

¹⁵⁴ Kurtubî, I, 62.

¹⁵⁵ Tirmizî, Tefsîr, 10.

¹⁵⁶ Kurtubî, I, 62.

Ahzab Sûresi'ndeki ayetin ise¹⁵⁷ Huzeyme b. Sabit veya Ebû Huzeyme'nin yanında bulunduğunu ifade etmiştir¹⁵⁸. Müfessir, bu olayları, iki önemli hadis kaynağından, metinleriyle almış ve “Derim ki: Buhârî ve Tirmizî'nin açıklamalarına göre, Tevbe Sûresi'nin son iki ayetinden birincisi, ilk toplanma sırasında; Ahzab Sûresi'ndeki ayet ise ikinci toplamada tespit edildi. Taberî, Tevbe Sûresi'ndeki ayet, son toplamada bulundu demekte ise de, birinci görüş daha sahihtir. Allah, en iyi bilendir” diyerek konuyla ilgili kanaatini bildirmiştir. Müfessir, bu ifadeleriyle bazı sorularla karşı karşıya kalmaktadır. Şöyle ki: Eğer, “ilk toplama” dediği, Hz. Ebubekr dönemindeki Kur'an'ın cem'i, “ikinci toplama” dediği de, Hz. Osman zamanındaki Kur'an'ın çoğaltılması ise;

1. Kurtubî'nin, Buhârî'den, Yemame Savaşı'ndan sonra Zeyd b. Sabit'e Kur'an'ı toplama görevi verilmesinden itibaren anlattığı ve Huzeyme el-Ensârî'nin yanında bulunan Tevbe Sûresi'yle ilgili aldığı nakil hariç, doğrudan veya dolaylı olarak zaman belirten bir ifade yoktur. Öyleyse Kurtubî, Buhârî'den ve Tirmizî'den bu olayların yaşandığı vakte dair ipucu vermemişken, nasıl Ahzab Sûresi'ndeki ayet ise ikinci toplamada yani Hz. Osman döneminde tesbit edildiği sonucuna ulaşmıştır?

2. Eğer müfessirin dediği gibi, Ahzab Sûresi'nin 23. ayeti, ikinci toplamada yani Hz. Osman döneminde bulundu ise, Kur'an'ın birçok insanın ezberinde bulunmasına ve cem' edilmesinden sonra Mescid-i Nebevi'de hazır bulunanların huzurunda okunup ve hiçbir eksiğinin bulunmadığı herkesçe onaylanmasına rağmen, Ahzab Sûresi'ndeki bu ayet, üzerinden yaklaşık 12 yıl geçtikten sonra mı fark edilebilmiştir?¹⁵⁹; o zaman kadar bu ayetleri okuyan ve Kur'an'da olmadığını fark eden bir sahabe çıkmadı mı?; dönemin halifeleri Hz. Ebubekr ve Hz. Ömer Kur'an'ın cem'i olayına gereken itina göstermedi mi?¹⁶⁰

3. Yine Kurtubî'nin dediği gibi, Ahzab Sûresi'nin ilgili ayeti, ikinci toplamada yani Hz. Osman döneminde bulundu ise, Zeyd b. Sabit, inen bütün ayetleri dinleyen, onları Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzurunda kaydeden bir vahiy kâatibi olduğu halde daha sonra bu dokümanları muhafaza etmedi mi?; ayetlerin

¹⁵⁷ Tirmizî, Tefsîr, 1.

¹⁵⁸ Kurtubî, I, 62.

¹⁵⁹ Ömer Dumlü, **Kur'an Tefsirinde Yöntem**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1998, s. 17-18.

¹⁶⁰ Ziya Şen, **Kur'an'ın Metinleşme Süreci**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 203-204.

mushafta olmadığını bildiği halde, Hz. Ebubekr döneminde görevini tam yapmayarak Hz. Osman'ın hilafeti süresine kadar bunu gizledi mi?¹⁶¹

4. Yine Kurtubî'nin dediği gibi, Ahzab Sûresi'nin ilgili ayeti, ikinci toplamada yani Hz. Osman döneminde bulundu ise, ismi ihtilafli olan bu sahabi, yanında bulunduğu halde ayeti, bu süre zarfında niye getirmedi?; mushafta bu ayetin olmadığını görmedi mi?¹⁶²

Bu ve bunun gibi birçok sorunun cevabı sıkıntılı olduğu için, Kurtubî'nin, Ahzab Sûresi'nin 23. ayetinin ikinci toplamada yani Hz. Osman zamanında tespit edildiği görüşünü kabul etmek mümkün değildir. Zaten müfessirin kendisinin de dediği gibi, Hz. Osman'ın yaptığı mushafı yeniden derlemek değil, Hz. Hafsa'daki mushafı esas alarak çoğaltmaktır¹⁶³. Bize göre, Tevbe ve Ahzab Sûreleri'nin ilgili ayetleri, Hz. Ebubekr zamanında Kur'an'ın cem'i esnasında bulunmuş ve mushaftaki yerine yazılmıştır. Zeyd b. Sabit'in, bu ayetleri Kur'an'daki yerlerine yazarken tereddüt etmesi ise, Kur'an'ın toplanması sırasında aranan şartlardan iki şahitin¹⁶⁴ henüz getirilememesi sebebiyledir. Yoksa bu ayetler kayboldu sonra bulundu manasında değildir.

c. Tevbe Sûresi'nin Son İki Ayeti ve Ahzab Sûresi'nin 23. Ayeti ile İlgili Tartışmalar

1. Bu Ayetlerin Tek Sahabinin Şahitliğiyle Tespit Edilmesi

Kurtubî, Kur'an'ı cem'i esnasında istenen iki şahit şartına rağmen, Tevbe ve Ahzab Sûreleri'nin ilgili ayetlerinin birer kişinin yani Huzeyme b. Sabit'in sözüyle tespit edilmesi konusunda Kur'an'a dil uzatan Rafiziler'e cevap vermiştir ve iki maddede konuyla ilgili görüşlerini sunmuştur:

Birinci cevap: Müfessire göre Tevbe Sûresi'nin 128. ve 129. ayetleri bir kişinin rivayetiyle değil icma ile sabit olmuştur. Zeyd b. Sabit'in, "Tevbe Sûresi'nin sonundaki iki ayeti bulamadım" diyerek kimin yanında bu ayetler varsa getirmesini

¹⁶¹ Şen, **Kur'an'ın Metinleşme Süreci**, s. 202.

¹⁶² Şen, **Kur'an'ın Metinleşme Süreci**, s. 202.

¹⁶³ Kurtubî, I, 62.

¹⁶⁴ Suyûtî, **İtkân** I, 210.

istemesinden, müfessir, “O, (Zeyd b. Sabit) bu iki ayeti bilmeseydi, birşey kaybedip etmediğini bilemezdi”, sonucunu çıkarmıştır. Çünkü Zeyd, yeni bir bilgi elde etmek için değil, sadece emin olmak için diğer sahabilerin bilgilerine başvurmuştu¹⁶⁵. Kurtubî, Kur’an’da olan ama henüz mushafa kaydedilmeyen bu iki ayeti, Huzeyme’nin getirmesiyle sahabeden birçok kişinin hatırladığını belirtmiştir. Bundan da, sahabeler tarafından bilinen ama sonradan hatırlanan bu ayetlerin, sadece Huzeyme b. Sabit’in sözüne dayanılarak değil icma ile sabit olduğunu neticesine varmıştır¹⁶⁶.

İkinci cevap: Müfessir, Hz. Peygamber’in (s.a.v.), Huzeyme’nin şahitliğini, iki kişinin şahitliğine denk olarak kabul etmesini de¹⁶⁷ Tevbe Sûresi’nin son iki ayetinin, tek sahibinin sözüyle tespit edilmediğine delil olarak sunmuştur¹⁶⁸.

Kurtubî, Ahzab Sûresi 23. ayetini, hem Zeyd b. Sabit hem de Ebû Huzeyme Hz. Peygamber’den (s.a.v.) bizzat kendileri dinledikleri için, bu ayetin tek kişinin değil iki sahibinin şهادetiyle sabit olduğunu belirtmiştir¹⁶⁹. Böylece Kurtubî, sadece bir sahibinin bu ayetleri bildiği ve yalnızca onun sözüyle bu ayetlerin tespit edildiği tartışmalarına mukaddimede soru-cevap yöntemiyle yer vermiştir.

Sonuç olarak, Tevbe ve Ahzab Sûreleri’nin ilgili ayetleri, Rafıziler’in dediği gibi tek bir kişinin rivayetiyle tespit edilmemiştir, diyebiliriz. Ayrıca bu ayetler, aynı sahibinin değil iki ayrı kişinin farklı zamandaki şahitlikleriyle tespit edilmiştir.

¹⁶⁵ Zerkeşî, I, 234; Subhî Salih, s. 76.

¹⁶⁶ Kurtubî, I, 66.

¹⁶⁷ Huzeyme’nin züşşehâdeteyn (şهادeti iki şahit yerine geçen kimse) şeklinde nitelenmesine vesile olan olay şöyledir: “Hz. Peygamber, bir bedeviden at satın aldı ve “Gel bedelini vereyim” deyip yürüdü. Hz. Peygamber yürüyor ama bedevi daha iyi bir müşteri bulurum düşüncesiyle onu takip etmiyor, yavaş yürüyordu. Sonunda aradığını buldu. Hz. Peygamber’in akdinden haberi olmayan bazı kişiler daha fazla para verdiler. Hz. Peygamber geri dönüp geldiğinde bedevi, “Ben sana satmadım” diye alış-veriş yalanladı ve “Sattımsa şahit göster” dedi. Bu sırada oraya gelen Huzeyme b. Sabit, Hz. Peygamber’in lehine şahitlik ederek bedevinin atı sattığını söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Huzeyme’ye “Bu alış-verişte bulunmadığın halde niye bu şهادette bulundun” dediğinde, Huzeyme, “Ey Allah’ın Rasûlü, ben seni vahiy gibi daha önemli bir konuda tasdik ediyorum, bu şهادet nedir ki” diye cevap verdi. Hz. Peygamber, Huzeyme’nin şهادetini kabul ederek “Herhangi bir kimsenin lehine veya aleyhine Huzeyme’nin şahitlik etmesi yeterlidir” dedi ve onun münferiden şهادetini iki kişinin şهادetine eşit kıldı”. Ebû Abdillah Muhammed b. Sa’d, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1960, IV, 379; Ahmed b. Hanbel, V, 215; Buhârî, Siyer, 12; Hâkim en-Nisâbüri, II, 21, h.n.: 2186.

¹⁶⁸ Kurtubî, I, 66.

¹⁶⁹ Kurtubî, I, 66.

ii. Bu Ayetleri Getiren Sahabilerin Kimliği

Zeyd b. Sabit'e, Tevbe Sûresi'nin son iki ayetini ve Ahzab Sûresi'nin 23. ayetini getiren kişilerin isimleri, kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Bu ayetleri aktaran sahabilerin aynı kişi olduğu görüşleri olsa da¹⁷⁰; Kurtubî, bunların farklı şahıslar olduğuna dair ifadeler kullanmıştır. Rafiziler'e verdiği cevap esnasında, Tevbe Sûresi'nin son iki ayetinin Huzeyme b. Sabit'in, Ahzab Sûresi 23. ayetinin ise Ebû Huzeyme'nin yanında bulunduğunu belirtmiştir¹⁷¹. Müellif zikri geçen ayetleri getiren sahabilerle ilgili düşüncesini Tevbe Sûresi son iki ayetin tefsiri esnasında da aynen dile getirmiştir¹⁷². Bu kararıyla müfessir, Tevbe Sûresi'nin 128. ve 129. ayetlerinde hem Buhârî'nin hem de Tirmizî'nin; Ahzab Sûresi'nin zikri geçen ayetinde de sadece Tirmizî'nin nakillerini tercih etmiştir. Sözün devamında da kendisinin aksi görüşü olan âlimleri de belirterek okuyucuyu haberdar etmiştir. Bu sûrelerdeki ayetlerin, farklı iki sahibinin şahitliğiyle, farklı zamanda yaşanmış benzer olaylarla mushaftaki yerlerine yerleştirildiğini kabul edersek sorunun ortadan kalkacağı düşüncesindeyiz. Zeyd b. Sabit, sonuçta Huzeyme'nin veya Ebû Huzeyme'nin okuduğu ayetleri mushafa eklemiştir. Kur'an'da eksiklik olmamıştır¹⁷³.

2. Kur'an'ın Çoğaltılması

a. Kur'an'ın Çoğaltılmasını Gerektiren Sebepler

Kurtubî, bilinen olaylar olduğu için olsa gerek, kaynak belirtmeden Kur'an'ın çoğaltılmasına sebep olan olayları özetle şöyle anlatmıştır: Sahabilerin İslam ülkelerinin değişik yerlerine dağılmasıyla, okuyuşlarında farklılıklar oluşmuştu. Kendi kıraatini daha efdal görüp ona taassupla bağlanan; fakat diğer okuyuş sahiplerini tekfir eden kişiler de olmuştu. Şam halkı ile Irak halkı, Ermenistan'a yapılan bir seferde biraraya geldiğinde ve her grup diğerinin farklı okuduğunu

¹⁷⁰ Astri Çubukçu, "Huzeyme b. Sâbit", **DİA**, İstanbul, 1998, XVIII, 436.

¹⁷¹ Kurtubî, I, 66.

¹⁷² Kurtubî, IV, 612.

¹⁷³ Kurtubî'nin ve bizim vardığımız sonucun aksine böyle olayların İslam tarihinde hiç yaşanmadığını, âlimlerin metin tenkidini bırakıp sened tenkidine yönelmesiyle kaynaklarda konunun çıkmaza soktuğunu düşünen ilim adamları da mevcuttur. Örneğin bakınız: Salih Akdemir, **Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleleri**, Akid Yayınları, Ankara, 1989, s. 22-23; Zeynel Abidin Aydın, **Hizmet Dönemi ve Sonraki Dönemde Kur'an'ın Metinleşme Târîhi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008, s. 171.

gördüğünde yaşanan anlaşmazlık bu durumun bir örneğidir. Durumun kötü sonuçlarını gören Huzeyfe, Hz. Osman'a, Yahudilerle Hıristiyanların düştükleri şekilde Müslümanların da kitapları hakkında ihtilafa düşmemeleri için tedbir almasını önermiştir. Hz. Osman, bunun üzerine Zeyd b. Sabit, Abdurrahman b. el-Haris b. Hişam (ö. 43/663), Saîd b. el-Âs (ö. 59/679) ve Abdullah b. Zübeyr'den (ö. 73/692) oluşan bir heyete, Hz. Hafsa'daki mushafı esas alarak, Kureyş lehçesiyle Kur'an'ı çoğaltmaları emrini vermiştir¹⁷⁴. Müfessir, İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/922), istinsah komisyonunda Zeyd b. Sabit ile birlikte sadece Saîd b. el-Âs'ın yer aldığı görüşünü zayıf; Buhârî, Tirmizî ve diğer âlimlerin görüşlerini ise daha doğru "أصح" bulmaktadır¹⁷⁵.

b. Kur'an'ın Çoğaltılmasından Sonraki Gelişmeler

Müfessirin, prensiplerinin dışına çıkıp kaynak belirtmeden aktardığı olaylara göre, Kur'an, Hz. Hafsa'daki nüshaya göre çoğaltılmış ve asıl nüsha Hz. Hafsa'ya geri verilmiştir¹⁷⁶. Kurtubî, Kur'an'ın yedi nüsha halinde, çoğunluğun görüşüne göre de dört nüsha halinde teksir edildiğini ifade etmiştir¹⁷⁷. Çoğaltılan nüshalar ise Irak, Şam ve Mısır'a gönderildikten sonra¹⁷⁸ Hz. Osman, ileri gelen sahabilere danışmış ve kimin yanında Kur'an'dan yazılı olarak bölüm varsa bunları yakmasını emretmiştir¹⁷⁹. Fakat Hz. Osman'ın çoğaltılan nüshalar dışında kalan şeylerle ilgili, - fiillerden kaynaklanan- yakılması (تُحْرَق) veya parçalanıp (تُخْرَق) yere gömülmesi gibi farklı emirlerinin olduğunu nakleden Kurtubî, yakılması rivayetinin daha uygun "أحسن" olduğunu belirlemiştir¹⁸⁰. Müfessir, bu olaylardan sonuç çıkararak, Allah'ın isimlerinin bulunduğu kitapların yakılabileceğine dair âlimlerin görüşlerini nakletmiştir¹⁸¹.

¹⁷⁴ Kurtubî, I, 62-63.

¹⁷⁵ Kurtubî, I, 63.

¹⁷⁶ Kurtubî, I, 63.

¹⁷⁷ Kurtubî, I, 64.

¹⁷⁸ Kurtubî, I, 64.

¹⁷⁹ Kurtubî, I, 63.

¹⁸⁰ Kurtubî, I, 65.

¹⁸¹ Kurtubî, I, 65.

c. Kur'an'ın Toplanması ve Çoğaltılmasında Abdullah b. Mesud'un Seçilmeme Sebepleri

Abdullah b. Mesud'un, Zeyd b. Sabit'e göre daha önce İslam'a girmesine, İslam'a hizmetlerinin daha çok ve faziletinin daha büyük olmasına rağmen, Hz. Ebubekr, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın, Kur'an'ın hem toplanması hem de çoğaltılması işleminde Zeyd b. Sabit'i başkan seçmişlerdir. Bunun nedenini sorgulayan Kurtubî, tek sebebin Zeyd b. Sabit'in Kur'an'ı, Abdullah b. Mesud'dan daha iyi ezberlemesi olduğunu belirtmiştir. Müfessirin, Ebû Bekir el-Enbârî'den naklen verdiği bilgiye göre Hz. Peygamber (s.a.v.) daha hayatta iken, Zeyd Kur'an'ın hepsini ezberlemiştir buna rağmen Abdullah b. Mesud ise yetmiş küsur sûreyi ezberlemiştir. O, diğer sûreleri Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra öğrenmiştir. Hatta Kurtubî, ileri gelen ilim adamlarından kimisinin, "Abdullah b. Mesud'un Kur'an'ı tamamını ezberlemeden vefat etti" dediğini nakletmiştir¹⁸². Sonuçta İbn Mesud, ilk önce kızgınlıkla Zeyd b. Sabit'e tepkili sözler söylese de, sonradan Hz. Osman'ın ve diğer sahabilerin, Zeyd'i bu görev için seçmelerini kabul edip ona destek vermiştir¹⁸³.

3. Mushafın Harekelenmesi ve Noktalanması

Kur'an'ın noktalanması ve harekelenmesi konusunu müstakil bir başlık altında inceleyen Kurtubî, bu faaliyetin ilk defa ne zaman olduğu hususunu açıklamakta ve bu konuda iki görüş zikretmektedir. Birinci görüşe göre, Halife Abdülmelik b. Mervân, Kur'an'ın noktalanması ve harekelenmesi için Irak valisi Haccac'a talimat vermiş, Haccac ise, Hasan Basrî ve Yahya b. Ya'mer'i bu işle görevlendirmiştir. Yine müellifin zikrettiğine göre, İbn Sîrîn'in Yahya b. Ya'mer tarafından noktaları konulmuş bir mushafı bulunmaktaydı. İkinci görüşe göre ise, mushafa ilk nokta koyan kişi Ebü'l-Esved ed-Düelî'dir¹⁸⁴. Kurtubî'nin iki görüş olarak verdiği Kur'an'ın harekelenmesi ve noktalanması olayı, aslında iki aşamada gerçekleşmiştir. Çünkü Kur'an'ı, Ebü'l Esved ed-Düelî harekelemiş; Yahya b. Ya'mer ise noktalamıştır.

¹⁸² Kurtubî, I, 64.

¹⁸³ Kurtubî, I, 64.

¹⁸⁴ Kurtubî, I, 72.

4. Kur'an'ın Ta'sirlere (Onarlı Ayetlere) Ayrılması

Kurtubî'nin İbn Atıyye el-Endelüsî'den (ö. 541/1147) aldığı bilgiye göre, Abbasi halifelerinden Me'mun, Kur'an'ın onarlı ayetlere ayrılmasını istemiş; bu vazifeyi de Haccac yapmıştır. Yine müfessirin verdiği örneklerle göre, sahabe devrinden itibaren bireysel olarak, Kur'an'daki aşırıları, sûre ve ayet başlarını belirten işaretler koyan kişiler olduğu gibi Kur'an'la karışır korkusuyla bunlardan sakınanlar da¹⁸⁵ olmuştur¹⁸⁶.

C. TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN MUKADDİME

Kurtubî, "Sûre, Ayet, Kelime ve Harf Lafızlarının Anlamları" başlığında tefsir usûlüyle ilgili farklı konulara yer verdiği için, tefsirin mukaddimesi usûl açısından önemli bir kaynak mertebesindedir.

1. Sûre

Sûre kelimesi Arapça'da yüksek makam, üstün derece, şan, şeref, tüksek ve güzel bina, binanın katı gibi anlamlara gelen سورة (sûr) kelimesinden türemiştir. Kelimenin çoğulu سور (suver) şeklinde gelir¹⁸⁷. Terim olarak ise, ayetlerden meydana gelen, başı ve sonu bulunan, uzun veya kısa müstakil bölümlere **sûre** denir¹⁸⁸. Kurtubî, kelimenin sözlük ve terim manaları arasında şöyle bağlantı kurmuştur:

a. Sûreye, bir makamdan başka makama yükseldiği için bu isim verilmiştir¹⁸⁹.

b. Yerin yüksek kısmına sur denildiği gibi, şerefi ve yüksekliği dolayısıyla sûreye bu isim verilmiştir¹⁹⁰.

¹⁸⁵ Dâni, s. 14-24.

¹⁸⁶ Kurtubî, I, 72.

¹⁸⁷ Halil b. Ahmed, VII, 289; el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, **es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye**, (Thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr), Dâru'l-İlm, Beyrut, 1399/1979, III, 253; İbn Manzûr, IV, 384; Zebîdî, XII, 101.

¹⁸⁸ Zerkânî, s. 195; Demirci, **Tefsir Usulü ve Tarihi**, s. 78.

¹⁸⁹ Kurtubî, I, 74.

¹⁹⁰ Kurtubî, I, 74.

c. Binanın çevresini saran surun yüksek olması gibi, sûreyi okuyan kişinin okumayana göre daha şerefli olduğu için sûreye bu ad verilmiştir¹⁹¹.

d. Kur'an'ın belli bölümü oluşundan dolayı sûreye bu isim verilmiştir¹⁹². Çünkü Araplar, arta kalan şeye su'r (سورة) derler. Fakat müfessirin belirttiğine göre, bu sözcük, diğerlerinden farklı olarak hemzeli olarak سورة (su'r) kökünden türemiştir. Daha sonra kelime hafifletilmiş, hemze yerine önceki harfin ötre olması dolayısıyla vav (و) harfi gelmiştir¹⁹³.

e. Sûreye bu ismin verilme sebebi, eksiksiz ve mükemmel olmasıdır. Çünkü Araplar, yaratılışı tam olan dişi deveye sûre derler¹⁹⁴.

Görüldüğü gibi müfessir, konuyla ilgili bilgileri doğrudan vermek yerine, kelimenin sözlük anlamları ile sûreye bu ismin verilmiş sebeplerini mukayese edip yorumlayarak okuyucuya sunmuştur.

2. Ayet

Kurtubî, ayet kelimesinin türediği vezinler hakkında Ebû Bişr Amr b. Osman Sibeveyh (ö. 180/796), Ali b. Hamza el-Kisaî (ö. 189/805), Ferrâ gibi nahiv otoriteleri arasındaki ihtilafı (فعللة -fealetün- veya فاعلة -fâiletün-) vererek etimolojik tahlil yapmış; kelimenin sözlük anlamına, terim manasıyla ilişkili olarak yorumlar katıp şiirlerden örnekler vererek konuyu zenginleştirmiştir¹⁹⁵:

a. Ayet, alamet anlamına gelmektedir. Yani kendisinden önce ve sonra gelen sözün birbirinden ayrı olduğunu belirten alamettir. Her bir ayet, diğerlerinden ayırt edilebildiği ve tek başına durabildiği için onlara ayet ismi verilmiştir¹⁹⁶.

b. Ayet, topluluk manasına da geldiğinden dolayı Kur'an'daki bir grup harfin toplamına ayet denilmiştir¹⁹⁷.

¹⁹¹ Kurtubî, I, 74.

¹⁹² Kurtubî, I, 74.

¹⁹³ Kurtubî, I, 74.

¹⁹⁴ Kurtubî, I, 74.

¹⁹⁵ Kurtubî, I, 75.

¹⁹⁶ Kurtubî, I, 75.

¹⁹⁷ Kurtubî, I, 75.

c. Ayet, mucize anlamını da kapsadığı için insanların benzerini söylemekten aciz oldukları, hayret verici bu söz dizilerine ayet denilmiştir¹⁹⁸.

Ayetin, müfessirin verdiği alamet anlamıyla ilişkili olarak, ibret, delil, açık işaret gibi manaları da bulunmaktadır¹⁹⁹.

3. Sûrelerin ve Ayetlerin Tertibi

“Kur’an Sûrelerinin ve Ayetlerinin Tertibi” başlığında Kurtubî konuyu müstakil olarak incelemiştir. Ebû Bekir el-Enbârî’den naklen verdiği bilgilere göre, ayetlerin sıralanışı, sûrelerin baş tarafına bismelenin konulması, Tevbe Sûresi’nin başında bismelenin yer almaması tevkifidir yani Hz. Peygamber’in emriyle olmuştur.

Mukaddimeyi incelediğimizde müfessirin, sûrelerin, günümüzde mushafta yer aldığı şekilde tertibi hakkındaki görüş sahibi olan âlimleri, iki grupta tasnif ettiğini gördük. Sûrelerin Kur’an’daki sıralanışının içtihadî yani sahabilerin içtihadı ile olduğunu söyleyenler, hususî mushaflardaki tertip farklılığını delil olarak kullanmışlardır. Çünkü Hz. Ali’nin mushafı Alak Sûresi ile başlarken, İbn Mesud’un mushafı, Fatiha, Bakara, Nisa Sûresi şeklinde sıralanmış; Fatiha Sûresi ile başlayan Übeyy b. Ka’b’ın (ö. 30/650) mushafı ise Nisa, Al-i İmran, En’am, A’raf ve Maide Sûreleriyle devam etmiştir. Sûrelerin sıralanışı içtihadî olduğu için şahsî mushaflarda farklılıklar oluşmuştur. Diğer bir gruba göre ise, sûrelerin tertibi, tevkifidir. Çünkü Hz. Peygamber’e Cebrail, ayetlerin yerlerini bildirdiği gibi sûrelerin yerlerini de tespit etmiştir²⁰⁰. Bu görüştekiler, hususî mushaflardaki farklılıkların, son arzadan önce olduğunu, ondan sonra Hz. Peygamber’in sahabilere sûrelerin bugünkü sıralanışını gösterdiğini söylemişlerdir²⁰¹.

Her iki grubun görüşlerini ve delillerini sunan Kurtubî’nin hangi düşüncede olduğunu tespit etmek güçtür. “Kur’an’ın Toplanması” başlığında geçen “O (Zeyd b.

¹⁹⁸ Kurtubî, I, 75.

¹⁹⁹ İbn Manzûr, XIV, 56; Zebîdî, XXXVII, 124; Yusuf Şevki Yavuz-Abdurrahman Çetin, “Âyet”, **DİA**, İstanbul, 1991, IV, 243; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 55; Demirci, **Tefsir Usulü ve Tarihi**, s. 75.

²⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, I, 57; Tirmizî, Tefsir, 9.

²⁰¹ Kurtubî, I, 69-71.

Sabit), oldukça yorucu bir çalışmadan sonra, sûreler arasında sıra gözetmeksizin, Kur'an'ı bir araya topladı"²⁰² ifadelerinden müfessirin, sûrelerin içtihadî olarak sıralandığı görüşünde olduğu sonucuna varabiliriz. Çünkü Kurtubî'nin bahsetmediği, ama sûrelerin tertibinin içtihadî olduğunu savunanların bir deliline göre, Hz. Osman, Hz. Ebubekr döneminde sıra gözetilmeden toplanan sûrelerin sıralanmasını istemiştir²⁰³. Eğer sûrelerin sıralanışını, Hz. Peygamber emretseydi, Hz. Ebubekr buna göre tertip eder, Hz. Osman da tertip edilmiş mushafı çoğaltırdı. Fakat bunların aksine Kurtubî, "Sûrelerin ve Ayetlerin Tertibi" başlığında konuyu işlerken iki görüşü de şu sırayla sunmuştur: İlk önce günümüzde mushafta yer aldığı şekilde sûrelerin sıralanışının sahabenin içtihadî ile tespit edildiğini görüşünü vermiş sonra da ayet ve sûrelerin sıralanışının, Tevbe Sûresi'nin başına besmele konulmamasının Hz. Peygamber'in emriyle olduğu görüşünü zikretmiştir²⁰⁴. Bu ikinci görüşten sonra ise "Bu konuda söylenenlerin en sahihi budur" diyerek kendi görüşünü bildirmiştir. İşte müfessirin bu tercihi ile "O (Zeyd b. Sabit), oldukça yorucu bir çalışmadan sonra, sûreler arasında sıra gözetmeksizin, Kur'an'ı bir araya topladı" cümlesi bir çelişki arz etmekte ve bizim, kendisinin hangi fikirde olduğunu karar vermemizi güçleştirmektedir.

4. Kelime

Bir dilde anlam ifade eden ses veya ses birliklerine **kelime** denir²⁰⁵. Bir dilin zenginliği, kelimelerinin anlam zenginliğiyle orantılıdır. Kurtubî ise kelimeyi, "yapısını oluşturan bütün harflerle birlikte ortaya çıkan şekil" olarak tanımlamaktadır²⁰⁶. Müfessir, bu tanıma göre Kur'an'daki en uzun kelimenin "...andolsun onları halifeler yapacaktır.../...لَيْسَتْخَلْفَهُمْ..." (Nur 24/55) sözcüğünün; en kısa kelimenin de, لا, له, ما gibi iki harfli sözcüklerin olduğunu tespit etmiştir. Belli bir anlam belirten soru hemzesi, atıf vavı gibi harflerin, kelime olsalar bile tek başına kullanılan bir söz olamayacağını; ama "Asra andolsun/وَالْعَصْرُ" (Asr 103/1)

²⁰² "فجمعه غير مرتب السور بعد تعب شديد" Kurtubî, I, 61.

²⁰³ Suyûtî, *İtkân* I, 221; Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 80.

²⁰⁴ Kurtubî, I, 69.

²⁰⁵ Halil b. Ahmed, III, 211; İbn Manzûr, IX, 41; Zebîdî, XXIII, 128; Parlatır ve diğerleri, II, 1264.

²⁰⁶ Kurtubî, I, 75.

gibi veya hurûf-ı mukattaa gibi tek kelimelik ayetlerin de olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca, konunun devamında da “*İsrailoğullarına, sabrettikleri için Rabbinin güzel va’di (kelimesi) gerçekleşti*”²⁰⁷ ayetinde olduğu gibi “kelime” sözcüğünün Kur’an’da, hadiste ve Arapça’da kazandığı manaları incelemiştir²⁰⁸.

5. Harf

Harfi “kelimenin tek başına var olan parçası” olarak tanımlayan Kurtubî, Ebû Amr Osman ed-Dânî’den (ö. 444/1053) “harf” lafzının gidiş, mezhep ve şekil anlamlarının olduğunu nakletmiştir²⁰⁹. “*İnsanlardan bazıları Allah’a bir mezhep, şekil (harf) üzere ibadet ederler*”²¹⁰ ayetini ve “Kur’an, yedi şekil (harf) üzere indirilmiştir”²¹¹ hadisini bu manalara delil olarak göstermiştir. Müfessir, mecazî olarak harfe kelime, kelimeye de harf denildiğini de belirttikten sonra sûrelerin başındaki hurûf-i mukattaa harf mi yoksa kelime mi denileceği sorusuna Ebû Amr ed-Dânî’den naklen cevap vermiştir. Mukattaa harfleri, tek başına ve ayrı ayrı bulunabildikleri için ve söylendikten sonra susulduğu için kelime kategorisinde değerlendirilmiştir. Çünkü harfler, tek başına bulunmaz, diğer harflerden ayrı yazılmaz ve bir harf söylenilerek susulmaz²¹².

Kurtubî’nin verdiği tarihî bilgilere göre, Haccac b. Yusuf, kurrâ, hafız ve kâtipleri toplayıp Kur’an’ın kaç harften oluştuğunu sormuştur. Onlar da dört ay çalışarak, Kur’an’da 340740 harfin olduğunu, Kur’an’ın yarısının, üçte birinin, yedide birinin nerede bittiğini bildirmişlerdir. Müellif, okuyucuya yeteri kadar bilgi verdikten sonra konuyla ilgili görüş ayrılıklarını öğrenmek isteyenleri, Ebû Amr ed-Dânî’nin *Kitâbü’l-Beyân* adlı eserine yönlendirmiştir²¹³.

²⁰⁷ “وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ الْحُسْنَىٰ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ بِمَا صَبَرُوا” (A’raf 7/137).

²⁰⁸ Kurtubî, I, 75-76.

²⁰⁹ Kurtubî, I, 76.

²¹⁰ “وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ” (Hacc 22/11).

²¹¹ Tirmizî, Kıraat, 11.

²¹² Kurtubî, I, 76.

²¹³ Kurtubî, I, 73.

D. KUR'AN İLİMLERİ AÇISINDAN MUKADDİME

Kur'an İlimleri açısından mukaddimeyi incelediğimizde "İ'râbü'l-Kur'ân, İ'râbü'l-Kur'ân'ın Öğrenilip Öğretilmesi ve Buna Teşvik Edilmesi, Kur'an'ı İ'rablı Olarak Okumanın Sevabı ile İlgili Rivayetler", "“Bu Kur'an Yedi Harf Üzere İndirilmiştir. Ondan Kolayınıza Geleni Okuyunuz” Hadisinin Anlamı", "Kur'an'da Arapça Dışında Kelimelerin Olup Olmadığı Konusu" başlıklarında Kurtubî'nin Kur'an İlimleri'nin bazı dallarına dair görüşlerini ve bu konularla ilgili tefsirinde izleyeceği metodunu tespit edebiliriz. Biz, müfessirin bu başlıklarda Kur'an İlimleri'nden i'râbü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân ve kıraat konuları üzerinde durduğunu gördük. Ancak çalışmamızda bir bütünlük olması için bu konuları ileride ilgili bölümlerde işleyeceğiz.

Genel bir sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Mukaddime, biçim ve içerik bakımından deyim yerindeyse tefsirin bir taç kapısı gibidir. Kurtubî, burada ifade ettiği metoduna ve şartlarına tefsirinin sonuna kadar sadık kalmıştır. Müfessir, birçok klâsik eserde olduğu gibi, mukaddimesini, tefsiri kesin olarak nerede ve ne zaman bitirdiğini²¹⁴ belirtmeden sonlandırmıştır.

Kurtubî tefsirinin mukaddimesini tanıttıktan sonra, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'ın genel olarak Kur'an'ı yakından tanımak isteyenlere gerekli alt yapıyı verecek malumatı içeren²¹⁵, araştırmacıların istifade edebileceği kapasiteye sahip, geçmiş tefsir kültürünü özetleyen²¹⁶, onları derli toplu ve sistemli bir şekilde günümüze aktaran fikhî bir tefsir olduğunu belirtmek istiyoruz.

²¹⁴ Tefsirin içinde geçen ifadelerden, Kurtubî'nin tefsirine Endülüs'te başladığını, Mısır'da bitirdiğini anlıyoruz. Örneğin bakınız: Kurtubî, II, 616; V, 603.

²¹⁵ Cevdet Bey, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, (Hazırlayan: Mustafa Özel), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 127.

²¹⁶ Muhammed Hâdî Ma'rife, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi Sevbihî'l-Kaşîb**, el-Câmiatü'l-Radaviyye li'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Meşhed, 1419/1998, s. 403.

İKİNCİ BÖLÜM

RİVAYETE DAYALI KUR'AN İLİMLERİ

Bir kısım Kur'an İlimleri, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) veya sahabenin ifadelerine dayalıdır. O dönemde yaşayanların nakledilenleri olmadan bu ilimleri anlamak mümkün değildir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.), Kur'an'ın en yetkili müfessiri, sahabiler de birçok olayı yaşayan veya onlara şahit olan kişilerdir. Örneğin ayet(ler)in ne zaman, nerede, kim(ler), hangi konu(lar) hakkında indiğini ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu ayet(ler)le ilgili uygulamalarını bilmek sadece bu olayları gören veya duyan sahabilerin nakilleriyle mümkündür. Aslında, sahabeyi, tefsirde kaynak yapan da bu özelliştir. Sahabiler, yaşadıkları ve gördükleri bu konulara kendi bilgilerini de ekleyerek rivayete dayalı Kur'an İlimleri'nin temelini atmışlardır.

Bu bölümde Kurtubî'nin, sebab-i nüzûl, nâsîh-mensuh, mekkî-medenî ve kıraat gibi nakle dayalı Kur'an İlimleri'ne bakışını ele alacağız.

I. SEBEB-İ NÜZÛL

Sebeb-i nüzûl, sebab ve nüzûl kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. Sebeb (سبب) kelimesi Arapça'da, metot, yol, işaret, vesile gibi anlamlara gelir²¹⁷. Nüzûl, yukarıdan aşağıya inmek, iniş, konaklamak gibi manalara gelen نزل (nezele) fiilinden türemiştir²¹⁸. İstilah olarak ise, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risalet döneminde yaşanan, ayet(ler)in veya sûrenin inmesine yol açan olayı, durumu ya da soruyu ifade etmek üzere kullanılan terime **sebeb-i nüzûl** denir²¹⁹. Ayetlerin veya sûrelerin iniş sebeplerini bilmek, Kur'an'ın anlaşılmasını sağlayan en güvenli yollardan biri olarak

²¹⁷ İbn Manzûr, I, 458; Zebîdî, III, 39.

²¹⁸ İbn Manzûr, XI, 656; Zebîdî, XXX, 478.

²¹⁹ Zerkânî, s. 29-30; Mennâü'l-Kattân, s. 78; el-Akk, Hâlid Abdurrahman, **Usûlü't-Tefsîr ve Kavâidüh**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1994, s. 99; Ömer Dumlu, **Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999, s. 20; Ahmet Nedim Serinsu, **Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü**, Şûle Yayınları, İstanbul, 1994, s. 68; Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", **DİA**, İstanbul, 1995, XI, 360.

kabul edilir²²⁰. Konuyla ilgili Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî (ö. 468/1075), “Bir ayetin iniş sebebini bilmeden ve ayetin bahsettiği konuya vukûfiyet kesbetmeden, o ayetin maksadını ve tefsirini bilmek mümkün değildir”²²¹ demiştir.

Sebeb-i nüzûl bilgisi, ayetin tefsiri için ön şarttır ama tek yol da değildir. Kur'an'ın bütün ayetlerinin belli bir sebebe bağlı olmadan indiğini de bilmek gerekir²²². Âlimler yaklaşık 500 kadar ayetin iniş sebeplerinin olduğunu, diğer ayetlerin ise bir sebebe bağlı olarak inmeyip genellikle insanların ihtiyaç duydukları konularda onları bilgilendirmek, eğitmek, yönlendirmek, uyarmak gibi amaçlarla vahyedildiğini söylemişlerdir²²³.

Tefsir yazan her âlim mutlaka sebeb-i nüzûle yer vermiştir. Kurtubî de, ayet veya sûrelerin iniş sebeplerini vererek Kur'an'ın daha rahat anlaşılması için gerekli arka planı aydınlatmaya gayret etmiştir. Her ayetin veya sûrenin bir iniş sebebi olmadığına da bilincinde olan müfessir, ulaştığı bilgiler ışığında sebeb-i nüzûl rivayetlerini vermiş, hakkında nüzûl rivayeti olmayan ayet²²⁴ veya sûreleri²²⁵ ise diğer açılardan tefsir etmiştir. Müfessirimiz, ayetlerin iniş sebeplerini verdiği gibi bazen sûrelerin de iniş sebeplerini zikretmiştir. Sûrelerin sebeb-i nüzûl rivayetlerini ise genelde mukaddime niteliğindeki sûre girişlerinde anlatmıştır²²⁶. Fakat genel olarak ayet veya sûreler hakkındaki rivayetleri nakledildiği şekliyle alıp tenkit etmemiş, onlar arasında tercihte bulunmamıştır.

Her müfessir, tefsirinde kendine özgü bir metot takip eder. Kurtubî, tefsirinin mukaddimesinde izleyeceği usulü ortaya koyarken sebeb-i nüzûl konusunu özellikle zikretmiştir²²⁷. Müfessir, eserinde sebeb-i nüzûl rivayetlerini işlerken de kendine

²²⁰ Zerkeşî, I, 22; Abdulfettah el-Kâdî, **Esbâb-ı Nüzûl**, (Terc. Salih Akdemir), Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, s. 15.

²²¹ el-Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed, **Esbâb-ı Nüzûl**, Dâru'l-Bâz, Mekke, 1388/1968, s. 4.

²²² Suyûtî, **İtkân** I, 120; Muhammed b. Lütî Sabbâğ, **Tefsir Usulü Araştırmaları**, (Çev. Ömer Dumlu), Anadolu Yayınları, İzmir, 1999, s. 105; Çetin, **Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi**, s. 235.

²²³ Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, **DİA**, XI, 360.

²²⁴ Örneğin Ahzab Sûresi'nin 8. ayeti ve Haşr Sûresi'nin 3. ayeti hakkında herhangi sebeb-i nüzûl rivayeti nakletmemiştir: Bakınız: Kurtubî, VII, 439; IX, 270.

²²⁵ Örneğin Beyyine ve Asr Sûreleri hakkında sebeb-i nüzûl rivayetleri yoktur. Bakınız: Kurtubî, X, 375-381; X, 410-412.

²²⁶ Kurtubî, VII, 427; IX, 304.

²²⁷ Kurtubî, I, 13.

göre bir yol izlemiştir²²⁸. Şimdi müfessirin bu üslubunu, kaynaklar, râviler, işleniş ve lafızlar açısından ele alacağız.

A. SEBEB-İ NÜZÛL İÇİN KULLANILAN LAFIZLAR

Kurtubî, ayetlerin iniş sebeplerini verirken genellikle belli kalıplar kullanmış, yer yer de lafza ihtiyaç duymadan rivayetleri okuyucuya sunmuştur²²⁹. Eğer kalıplar kullanarak sebab-i nüzûlü veriyorsa bu lafızları, sebab-i nüzûlün başında²³⁰ veya sonunda²³¹ vermiştir. Müfessir sebab-i nüzûle yer verirken çoğunlukla aşağıdaki kalıpları kullanmıştır:

فنزلت هذه الآية ...: Sonra bu ayet nazil oldu²³²,

... أن سبب نزولها...: Bu ayetin sebab-i nüzûlü...²³³,

أنزل الله: Allah (bu ayeti) indirdi²³⁴,

أنها نزلت الآية: Bu ayet indi²³⁵,

... نزلت في...: ...hakkında indi²³⁶,

قيل: denildi ki²³⁷,

اختلف: ihtilaf ettiler/edildi²³⁸.

Tefsirin geneline baktığımızda müfessirin bu lafızların hepsini yeri geldikçe kullandığını, bunlar arasında tercih yapmadığını gördük. Fakat sebab-i nüzûlü nakleden râvinin isminin belirtilmeyip meçhul olarak verildiği durumlarda

²²⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Ekrem Gülşen, **Kurtubî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl**, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2002, s. 70-209.

²²⁹ Kurtubî, IV, 650; X, 214.

²³⁰ Kurtubî, IV, 531; V, 668.

²³¹ Kurtubî, IV, 521; V, 306.

²³² Kurtubî, I, 523; III, 87.

²³³ Kurtubî, VI, 401, X,.

²³⁴ Kurtubî, III, 146; V, 611.

²³⁵ Kurtubî, I, 603; VIII, 348.

²³⁶ Kurtubî, X, 180; X, 277.

²³⁷ Kurtubî, I, 507; II, 22.

²³⁸ Kurtubî, I, 686; X, 437.

“قیل/denildi ki”; ayetin iniş sebebi hakkında görüş ayrılıklarının olduğu durumlarda da “اختلف/ihtilaf ettiler/edildi” kalıplarını kullanmıştır.

Kurtubî, “*Onlara mühlet veririm. Kuşkusuz benim planım sağlamdır*”²³⁹ ayetinin Kureyşlilerden Hz. Peygamber (s.a.v.) ile alay eden kimseler hakkında indiğini söylemiştir. Bu rivayeti nakleden râvi belli olmadığı için de bunu, “قیل/denildiğine göre” lafzıyla belirtmiştir²⁴⁰.

“*De ki: “Allah’ı bırakıp tanrı olduğunuzu ileri sürdüklerinize yalvarın. Ounlar sizden hiçbir zararı gidermeye veya onu değiştirmeye güç yetiremezler*”²⁴¹ ayeti, Kureyş’in kıtlıkla sınanıp bunu Hz. Peygamber’e şikayet etmesi üzerine inmiştir. Kurtubî bunu “أنزل الله هذه الآية/Allah bu ayeti indirdi” kalıbıyla vermiştir²⁴².

B. KAYNAKLARI AÇISINDAN SEBEB-İ NÜZÛL

Kurtubî, sebab-i nüzûl konusunda tefsirinin genelinde faydalandığı kaynaklara işaret etmiş, bazı istisnalarla birlikte de genellikle nakledilen görüşün kimlere ait olduğunu zikretmiştir²⁴³. Çünkü sebab-i nüzûl muhakeme veya içtihatla değil yalnız nakille bilinebilir²⁴⁴. Müfessirimiz, bu metodunu ayetin veya sûrenin sebab-i nüzûlünü verirken de devam ettirmiş, rivayetlerin geçtiği kaynakları çoğunlukla belirtmiş ve mukaddimesindeki “Sözü, söyleyenine izafe etmek ilmin bereketindedir”²⁴⁵ ifadesine tefsirinde sadık kaldığını göstermiştir. O zaman ve şartlara göre yazılan eserlerde kaynak gösterme tekniğinin yaygınlaşmadığı, hadislerin zikredilip râvisinin belirtilmediği, görüşlerin sahiplerinin aktarılmadığı bir dönemde, Kurtubî’nin bu metodu, akademik çalışmanın sıhhatinin, alıntılarının dipnotta gösterilmesiyle ölçüldüğü günümüze kıyasla önem arz etmektedir²⁴⁶. Tefsirde sebab-i nüzûl rivayetleri daha çok hadis ve tefsir kaynaklarından alınmıştır.

²³⁹ “وَأْمَلِي لَهُمْ إِنْ كَيْدِي مَتِينٌ،” (A’raf 7/183).

²⁴⁰ Kurtubî, IV, 284.

²⁴¹ “قُلْ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ فَلَا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضَّرِّ عَنْكُمْ وَلَا تَحْوِيلًا،” (İsra 17/56).

²⁴² Kurtubî, V, 611.

²⁴³ Suat Yıldırım, “el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân”, **DİA**, İstanbul, 1993, VII, 100.

²⁴⁴ İsmet Ersöz, “*Kur’ân ve İlmu Esbâbi’n-Nüzul*”, **Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, III, 316.

²⁴⁵ Kurtubî, I, 13.

²⁴⁶ Gökmen, s. 60.

Müfessir, kaynakları belirtirken, genelde sadece müellifin adını vermiş, eser isimlerine değinmemiştir. Bunun yanında kaynağı verilmeyen nakiller de tefsirde büyük bir yekûn oluşturmaktadır.

1. Hadis Kaynakları

Müfessir, sebab-i nüzûl nakillerini çoğunlukla Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî'nin eserlerinden yani muteber hadis kaynaklarından vermiştir.

Örneğin müfessir, “*Dünya ve ahireti. Sana yetimleri soruyorlar. De ki: “Onların yararına çalışmanız sizin için daha hayırlıdır. Eğer onlarla birlikte bulunursanız onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah sizden yetimlere karşı kimin kötü niyetli ve kimin de iyi niyetli olduğunu bilir. Allah dileyseydi sizi bu konuda zora koşardı. Muhakkak Allah Aziz’dir, Hakim’dir*”²⁴⁷ ayetinin iniş sebabini Ebû Dâvud²⁴⁸ ve Nesâî’den²⁴⁹ nakletmiştir. Şöyle ki, “*Ergenlik çağına erinceye kadar, en uygun olan yolun dışında, yetimin malına yaklaştırmayın*”²⁵⁰ ayeti ile “*Haksız olarak yetimlerin mallarını yiyenler, ancak karınlarına ateş doldurmaktadırlar. Onlar alev alev yanan ateşe gireceklerdir*”²⁵¹ ayeti inince yanlarında yetim bulunan kimseler, gidip yetimin yediğini yediklerinden, içtiğini içtiklerinden ayırdılar. Yetimin yemeğinden artanı onun için sakladılar. Sonunda yetim ya o artanı verdi veya bu yiyeceği bozulurdu. Bu onlara ağır gelmeye başladı. Rasûlullah’a bundan bahsedince Bakara Sûresi 220. ayet indi ve yanlarında yetim bulunan kimseler, yediklerini ve içtiklerini yetimin yeyip içtikleriyle karıştırdılar²⁵².

Kurtubî'nin, Tirmizî'den²⁵³ verdiği sebab-i nüzûl rivayetlerinden birisi ise şudur: “*Allah’ın, bir kısmınızı diğerlerine tercih ederek verdiği üstünlükleri arzulamayınız. Erkeklerin de kazandıklarından payları vardır; kadınların da kazandıklarından payları vardır. Allah’tan lütfunu isteyiniz. Kuşkusuz Allah her şeyi*

في الدنيا والآخرة ويسألونك عن اليتامى فل إصلاح لهم خير وإن خالطوهم فأخوانكم واللّه يعلم المفسد من “المصلح ولو شاء الله لأعنتكم إن الله عزيز حكيم” (Bakara 2/220).

²⁴⁸ Ebû Dâvud, Vesâyâ, 7.

²⁴⁹ Nesâî, Vesâyâ, 11.

²⁵⁰ “ولا تقرّبوا مال اليتيم إلبا بالتي هي أحسن حتى يبلغ أشده” (En’am 6/152).

²⁵¹ “إن الذين يأكلون أموال اليتامى ظلماً إنما يأكلون في بطونهم نارا وسيصلون سعيراً” (Nisa 4/10).

²⁵² Kurtubî, II, 58.

²⁵³ Tirmizî, Tefsîr, 5.

*bilmektedir*²⁵⁴ ayeti, Ümmü Seleme'nin (ö. 59/680) "Erkekler gazaya gidiyor, kadınlar gidemiyor; bize mirasın yarısı var" demesi üzerine inmiştir²⁵⁵.

2. Tefsir Kaynakları

Kurtubî, sebab-i nüzûl rivayetlerini verirken hadis kaynaklarının yanı sıra Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Taberî, Ebû Cafer en-Nehâs (ö. 338/950), Ebû İshak Ahmed b. İbrahim es-Sa'lebî (ö. 427/1036), Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî (ö. 440/1048-49), Ebü'l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058), Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1143) İbn Atıyye gibi müfessirlerin tefsirlerinden de istifade etmiştir. Buralarda da genelde yine sadece müellif adını zikretmekle yetinmiştir.

Kurtubî'nin, Mâverdî²⁵⁶, İbn Atıyye²⁵⁷ ve Vâhidî'den²⁵⁸ naklettiğine göre "*Kullarıma de ki: "En güzel sözü söyleyinler". Kuşkusuz şeytan onların aralarını bozar. Çünkü şeytan insanın apaçık bir düşmanıdır*"²⁵⁹ ayeti Hz. Ömer hakkında inmiştir. Hz. Ömer, kendisine söven bir bedeviye kötü sözlerle cevap vermiş, onu öldürmek istemişti, bir fitne çıkmasına az kalmıştı, bu sebeple Allah bu ayeti indirdi²⁶⁰.

وَلَا تَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَا ۚ « 254
”وَأَسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا“ (Nisa 4/32).

²⁵⁵ Kurtubî, III, 146.

²⁵⁶ el-Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed, **en-Nüket ve'l-Uyûn**, (Thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trs., III, 249.

²⁵⁷ İbn Atıyye el-Endelüsî, **el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz**, (Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, III, 464.

²⁵⁸ Vâhidî, s. 195.

²⁵⁹ ”وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا“ (İsra 17/53).

²⁶⁰ Kurtubî, V, 609.

Müfessir, Vâhidî²⁶¹, Kuşeyrî²⁶², Sa'lebî²⁶³, Mâverdi²⁶⁴ ve diğer âlimlerden de şu nakli kaydetmiştir: “*Ey Peygamber, Allah'tan kork, kafirleri ve münafıkları dinleme. Kuşkusuz Allah her şeyi bilir ve her işinde hikmet vardır*”²⁶⁵ ayeti, Uhud Savaşı'dan sonra Medine'ye gelip ve münafıkların başı Abdullah b. Übeyy b. Selûl'e (ö. 9/631) misafir olan Ebû Süfyan b. Harb (ö. 31/651-652), İkrime b. Ebû Cehil (ö. 13/634) ve başka kişiler hakkında nazil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) konuşmak için kendilerine eman vermişti. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Şerh (ö. 36/656–657) ile Tu'me b. Ubeyrik (ö. ?) de onlarla birlikte kalktı ve yanında Ömer b. Hattab bulunan Hz. Peygamber'e (s.a.v.) “Artık ilâhlarımız Lat, Uzza ve Menat'tan bahsetmekten vazgeç. Onların kendilerine ibadet eden kimselere şefaet edeceklerini, onları koruyacaklarını söyle, biz de seni Rabbinle başbaşa bırakırız. Onların bu sözleri Hz. Peygamber'e (s.a.v.) çok ağır geldi. Hz. Ömer, “Ya Rasûlallah! Onları öldürmek için bana izin ver” dedi. Hz. Peygamber de (s.a.v.) “Ben onlara eman verdim” deyince, Hz. Ömer “Allah'ın lanet ve gazabı içerisinde çıkıp gidiniz” dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) onlara Medine'den çıkmalarını emretti, bunun üzerine bu ayet nazil oldu²⁶⁶. Kurtubî, bu ayet ile ilgili kaynağını verdiği bu nakilden başka sebab-i nüzûl rivayetleri de vermiştir; fakat bunlar arasında tercih yapmamıştır²⁶⁷.

3. Kaynaksız Rivayetler

Kurtubî'nin, tefsirinde kaynağını belirtmediği sebab-i nüzûl rivayetleri de bulunmaktadır. Tefsirde, kaynaksız rivayetler, kaynağı verilen nakillere oranla daha çok yekûn tutmaktadır.

²⁶¹ Vâhidî, s. 236.

²⁶² Kurtubî'nin Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî'den naklettiği bu ve bunun gibi diğer bilgileri, Kuşeyrî'nin **Letâifü'l-İşârât** (Thk. İbrahim Besyûnî, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, Mısır, trs.) adlı eserinde bulamadık. Bu nakiller, Kuşeyrî'ye ait olduğu söylenen **et-Tefsîrü'l-Kebîr (et-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr)** adlı eserde bulunabilir. Fakat kaynaklarda sadece ismi geçen ve Kuşeyrî'ye aidiyeti de tartışmalı olan bu kitaptan da bu bilgileri kontrol edemedik. Bakınız: Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin”, **DİA**, Ankara, 2002, XXVI, 474.

²⁶³ es-Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. İbrahim, **el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2001, VIII, 5.

²⁶⁴ Mâverdi, IV, 369.

²⁶⁵ “يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا” (Ahzab 33/1).

²⁶⁶ Kurtubî, VII, 428.

²⁶⁷ Kurtubî, VII, 428-429.

Müfessirin kaynaksız bir rivayette belirttiğine göre “De ki: “O her şeyin Rabbi iken, Allah’tan başka Rabb mi arayayım. Herkesin yaptığı kötülük sadece kendi aleyhinedir. Hiçbir günahkar başkasını günahını yüklenmez. Sonra sizin dönüşünüz Rabbinizedir. O, hakkında ihtilafa düştüklerinizi size bildirecektir”²⁶⁸ ayeti kâfirler hakkında inmiştir. Çünkü onlar Hz. Peygamber’e (s.a.v.), “Ey Muhammed, dinimize geri dön, putlarımıza ibadet et, tutturduğun yolu terk et; biz de senin dünyada da ahirette de sorumluluklarını üstlenelim” demişlerdi²⁶⁹. Müfessirin kaynaksız olarak verdiği bu nakli, müfessirin kaynaklarından olan Mukâtil b. Süleyman’ın²⁷⁰ ve İbn Atıyye’nin²⁷¹ tefsirlerinde bulduk. Bu tefsirlerde de bu rivayet, “قیل/denildi ki” kalıbıyla verilmiştir. Bu da bu naklin zayıf olduğunu göstermektedir.

Kurtubî, “Size verilen her şey, geçici dünya malıdır. Allah katında olanlar ise, inanıp Rablerine güvenenler için daha yararlı ve daha kalıcıdır”²⁷² ayetinin Hz. Ebubekr hakkında indiğini söylerken bunun geçtiği kaynağı zikretmemiştir²⁷³. Müfessirin kaynaksız olarak verdiği bu rivayet, müfessirin kaynaklarından Zemahşerî’nin tefsirinde mevcuttur. Fakat Zemahşerî bu rivayeti Hz. Ali rivayetiyle vermiştir²⁷⁴.

Bu örneklerde de görüldüğü üzere müfessir, birçok yerde kaynak belirtmeksizin sadece rivayet ve nakil bildiren lafızlar kullanarak nüzûl haberlerini nakletmiştir.

قُلْ أَعْبُدُوا اللَّهَ أَدْعِي رَبِّي وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ثُمَّ إِلَىٰ « 268
رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ (En’am 6/164).

²⁶⁹ Kurtubî, IV, 137.

²⁷⁰ Mukâtil b. Süleyman, **Tefsîru Mukâtil b. Süleyman**, (Thk. Ahmed Ferîd), Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, I, 381.

²⁷¹ İbn Atıyye, II, 370.

²⁷² «فَمَا أوتيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَّاعٌ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ لِلَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» (Şûra 42/36).

²⁷³ Kurtubî, VIII, 354.

²⁷⁴ ez-Zemahşerî, Cârullah Ebü’l-Kasım Mahmûd b. Ömer, **el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvîli fi Vücûhi’t-Te’vîl**, Dâru’l-Kütübî’l-Arabiyye, Beyrut, 1407, IV, 228.

C. RÂVİLERİ AÇISINDAN SEBEB-İ NÜZÛL

Kurtubî, tefsirinde ayet veya sûreler için verdiği sebab-i nüzûl rivayetlerinin ilk râvisini vermeye itina göstermiştir. Hatta bir tek râvi ile yetinmeyip birkaç kişiden de naklettiği yerler de mevcuttur. Tefsirde râvisi verilen nakiller, verilmeyenlere oranla daha çoktur. Fakat çoğunlukla nakillerin sened zincirini vermediğini burada belirtmek istiyoruz.

1. Râvisinin Sahabe Olduğu Yerler

Kurtubî, Übeyy b. Ka'b, Abdullah b. Mesud, Zeyd b. Sabit ve Abdullah b. Abbas başta olmak üzere birçok sahabilerden çokça nakil yapmıştır. Bunların içinde İbn Abbas ilk sırayı almaktadır.

Müfessirimizin, İbn Abbas, Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653), Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652), Ebû Ümâme (ö. 86/705), Abdullah b. Bişr el-Ğafikî (ö. ?) ve Ebû Amr el-Evzaî'den (ö. 157/774) yaptığı rivayete göre “*Mallarını gece-gündüz, gizli ve açık olarak hayır için harcayanların, Rableri katında büyük ödülleri vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar asla üzülmeyeceklerdir*”²⁷⁵ ayeti, Allah yolunda bağlanıp beslenen atların yemlerinin karşılanması hakkında nazil olmuştur²⁷⁶.

Mekkelilerin Hz. Peygamber'den (s.a.v.) kendilerine mucize göstermesini isteyince Allah, “*Gecenin ve gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, Allah'ın göklerde ve yerde yarattıklarında sakınan bir toplum için kesinlikle apaçık deliller vardır*”²⁷⁷ ayetini indirmiştir. Kurtubî, bunu İbn Abbas'tan herhangi bir değerlendirme yapmadan nakletmiştir²⁷⁸.

²⁷⁵ «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (Bakara 2/274).

²⁷⁶ Kurtubî, II, 297-298.

²⁷⁷ «إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُتَّقُونَ» (Yunus 10/6).

²⁷⁸ Kurtubî, IV, 619.

2. Râvisinin Tâbiîn Olduğu Yerler

Kurtubî, Ebu'l-Âliye (ö. 90/709), Mücahid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime (ö. 105/723), Hasan Basrî (ö. 110/728), Atâ b. Ebî Rabah (ö. 114/732), Katâde b. Diâme, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 118/736) gibi tâbiîn âlimlerinden sebab-i nüzûl rivayetleri nakletmiştir.

Katâde, Atâ el-Horasanî (ö. 135/752) ve Hasan Basrî “İnandıktan sonra inkâr edip, sonra inkârda ısrar edenlerin tevbeleri asla kabul edilmeyecektir. İşte onlar gerçekten sapıtanlardır”²⁷⁹ ayetinin, Hz. İsa’yı ve İncil’i inkâr edip kâfir olan sonra da Hz. Muhammed’i (s.a.v.) ve Kur’an’ı inkâr ederek küfürleri artan Yahudiler hakkında nazil olduğunu söylemişlerdir. Ebu'l-Âliye ise bu ayetin, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) nitelik ve sıfatlarına iman ettikten sonra onu inkâr edip kâfir olan ve bu inkârlarında direnen Yahudi ve Hristiyanlar hakkında indiğini söylemiştir²⁸⁰.

Rivayet edildiğine göre “Yoksa, onlar, Bizim onların sırlarını ve gizli gizli çevirdikleri entrikalarını işitmediğimizi mi sanıyorlar?. Evet, yanlarındaki elçilerimiz ne yaptıklarını yazmaktadırlar”²⁸¹ ayeti, Kabe ile örtüleri arasında bulunan üç kişi hakkında inmiştir. Onlardan birisi: “Ne dersiniz? Allah bizim sözümüzü duyuyor mu?” diye sorunca, ikinci kişi: “Yüksek sesle konuşursanız, duyar, gizli konuşursanız, duymaz” demiştir. Üçüncüleri ise “Eğer yüksek sesle konuştuğunuzda işitiyorsa, gizli konuştuğunuzu da duyar” demiştir. Kurtubî, bu açıklamayı Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'den nakletmiştir²⁸².

3. Râvisiz Rivayetler

Kurtubî, tefsirinde herhangi bir râvi kanalıyla aktarmadığı sebab-i nüzûl rivayetlerine de yer vermiştir. Şu örneklerde bunu görmekteyiz:

“Ayetlerimiz onlara okunduğunda: “Duyduk, istesek biz de bunun gibisini söyleriz. Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir.” derler”²⁸³ ayeti, Nadr

²⁷⁹ “إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعَدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَنْ نُقْبَلَ تَوْبَتَهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ” (Al-i İmran 3/90).

²⁸⁰ Kurtubî, II, 493.

²⁸¹ “أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ بَلَىٰ وَرُسُلْنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ” (Zuhruf 43/80).

²⁸² Kurtubî, VIII, 425.

²⁸³ “وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ” (Enfal 8/31).

b. Hâris (ö. 2/624) hakkında nazil olmuştur. O, ticaret için Hîre'ye gider, Kelile ve Dimne, Kısra ve Kayser ile ilgili hikayeleri satın alırdı. Hz. Peygamber de (s.a.v.) geçmiş kavimlerin kıssalarını anlatınca, Nadr: “İstersem bunlar gibisini söyleyebilirim” demişti. Ancak onun bu ifadesi, yalan ve yüzsüzlüktü. Şöyle de denilmiştir: Mekkeli müşrikler, Hz. Musa dönemindeki sihirbazların mucizesine benzer sihir yapacaklarını zannetmeleri gibi, Hz. Peygamberin getirdiği Kur'an'ın benzerini getireceklerini vehmine kapılmışlardı. Bu işi yapmaya kalkışıp acze düştüklerinde, “Şüphesiz ki bu, öncekilerin masallarıdır”, demişlerdi²⁸⁴.

“*Kesinlikle o yalancılara uyma!*”²⁸⁵ ayetinin Hz. Peygamber'i (s.a.v.) atalarının dinine davet eden müşrikler hakkında indiğini söyleyen Kurtubî, bunu herhangi bir râviye dayandırmamıştır²⁸⁶.

D. SÛRE VE AYET BAĞLAMINDA SEBEB-İ NÜZÛL

1. Sûre Bağlamında Sebeb-i Nüzûl

Kurtubî, bazı sûrelere, sûrenin isimleri, mekkî-medenî oluşu, iniş sebep(ler)i, fazileti gibi giriş niteliindeki bilgilerden oluşan bir mukaddimeyle başlamıştır. Sûrelerin iniş sebeplerini bazen böyle mukaddimelerde bazen de sûre tefsirin gidişatına uygun yerlerde vermiştir. Müfessir, tefsirinde Tevbe, Yusuf, Ahzab, Fetih, Saff, Müddessir, İnsan, Mutaffifin, Maun, Tebbet, İhlas ve Felak Sûrelerinin iniş sebebini sunmuştur.

Müfessirin sûre girişinde verdiği bilgiye göre, Yusuf Sûresi, Yahudilerin, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Yusuf kıssasına dair soru sormaları üzerine inmiştir²⁸⁷.

Kuşeyri²⁸⁸, İnsan Sûresi'nin Ali b. Ebî Talib (r.a.) hakkında indiğini söylemiş, Kurtubî de buna sûrenin mukaddimesinde “Bununla birlikte sûrenin maksadı geneldir” yorumunu eklemiştir²⁸⁹.

Müfessirin farklı kaynak ve râvilerden naklederek ve sûrenin girişinde değil

²⁸⁴ Kurtubî, IV, 341.

²⁸⁵ “قَلَّا نَطِيعُ الْمُكذِّبِينَ” (Kalem 68/8).

²⁸⁶ Kurtubî, IX, 446-447.

²⁸⁷ Kurtubî, V, 109.

²⁸⁸ Bu bilgiyi Kuşeyri'nin *Letâifu'l-İşârât* adlı eserinde bulamadık.

²⁸⁹ Kurtubî, X, 100.

de ayetlerin tefsiri esnasında verdiği malumata göre Tebbet Sûresi, Hz. Peygamber'e kötü davranan amcası Ebû Leheb (ö. 2/624) hakkında inmiştir²⁹⁰.

2. Ayet Bağlamında Sebeb-i Nüzûl

Kurtubî, ayetlerin sebeb-i nüzûl rivayetlerini her zaman bir sisteme bağlı olarak vermemiştir. İniş sebeplerini bazen ayet tefsirine başlamadan vermiş²⁹¹, ayeti bu bağlamda tefsir etmiştir. Bu da genellikle esbâb-ı nüzûlün tefsir için ilk sırayı alacak derecede önemli olduğu durumlarda olmuştur. Bazen de ayetin tefsiri esnasında, siyak-sibaka uygun olan yerde ayetin iniş sebebini takdim etmiştir²⁹². Kurtubî, sebeb-i nüzûlü zaman zaman da ayet tefsirinin sonunda vermiştir²⁹³. Bunun herhangi bir sebebini olmadığını sadece üslup gereği olduğunu düşünüyoruz.

Müfessir, maddeler halinde tefsir ettiği ayetlerde sebeb-i nüzûl nakillerini genelde birinci maddede bazen de uygun olan diğer maddelerde sunmuştur.

a. Tek Bir Ayet İçin Sebeb-i Nüzûl Rivayet(ler)ine Yer Vermesi

Kurtubî, Kur'an'ın daha rahat anlaşılması için gerekli alt yapıyı hazırlamak amacıyla ayetin iniş sebebini veya sebeplerini okuyucuya sunmaya gayret etmiştir. Eğer bir ayetin birden fazla sebeb-i nüzûlü varsa bunları peş peşe sıralamış, bazen bu rivayetler arasından sahih olanını tercih etmiş²⁹⁴ veya zayıf olanını belirtmiştir²⁹⁵. Fakat çoğunlukla rivayetlerin sıhhatine dair açıklama yapmaması tefsirde bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

*“En güzel isimler Allah'ındır. Öyleyse Allah'a onlarla dua edin. O'nu yanlış adlarla isimlendirenleri terkedin. Onlar yaptıklarının karşılığını yakında göreceklerdir”*²⁹⁶ ayetini altı maddede tefsir eden müfessir, sebeb-i nüzûlünü birinci

²⁹⁰ Kurtubî, X, 457-458.

²⁹¹ Kurtubî, I, 590; IV, 534.

²⁹² Kurtubî, II, 87; III, 358.

²⁹³ Kurtubî, III, 239; VIII, 349.

²⁹⁴ Kurtubî, I, 717; III, 301.

²⁹⁵ Kurtubî, VI, 394.

²⁹⁶ “وَاللَّهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِقُونَ فِي الْأَسْمَاءِ سَيِّئَاتٍ لَّيْسَ بِهَا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ.” (A'raf 7/180).

maddede ve sadece bir rivayet olarak vermiştir. Mukâtil²⁹⁷ ve bazı müfessirlere göre bu ayet, namazı esnasında Ya Rahman, Ya Rahim diyen bir Müslüman hakkında nazil olmuştur. Çünkü Mekke müşriklerinden birisi: “Muhammed ve ashabı, bir ve tek Rabbe ibadet ettiklerini iddia etmiyorlar mı? Bu adama ne oluyor ki, iki Rabbe dua ediyor” demişti. Bunun üzerine bu ayet inmiştir²⁹⁸.

“İnsan: “Ben öldükten sonra sahiden tekrar diri olarak çıkartılacak mıyım” der”²⁹⁹ ayetini maddeleştirmeden tefsir eden müfessir, ayet hakkında farklı iki nakil aktarmıştır: Vâhidî³⁰⁰, Sa’lebî³⁰¹ ve Kuşeyrî’nin³⁰² Muhammed b. Sâib el-Kelbî’den (ö. 146/763) yaptıkları rivayete göre bu ayet, eline aldığı çürümüş kemikleri eliyle ufalayıp “Muhammed, ölümden sonra diriltileceğimizi iddia ediyor” diyen Übeyy b. Halef (ö. 3/625) hakkında inmiştir. Mehdevî’nin³⁰³ İbn Abbas’tan nakline göre ayet, Velid b. Muğîre (ö. 1/622) ve arkadaşı hakkında nazil olmuştur³⁰⁴. Müfessir, bu nakiller arasında tercih yapmamıştır. Fakat ayetin tefsirine girerken “ وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ/insan der” ifadesinden Übeyy b. Halef’in kastedildiğini söylemiştir. Bu durumda müfessirin, ayetin Übeyy b. Halef hakkında indiği kanaatinde olduğu düşüncesi ağır basmaktadır.

b. Ayetin Bir Bölümü İçin Sebeb-i Nüzûl Rivayet(ler)ine Yer Vermesi

Kurtubî, bazen bir ayetin bir bölümü için sebeb-i nüzûl rivayet(ler)i vermiş; yer yer de ayetin birden fazla bölümü için farklı farklı iniş sebepleri zikretmiştir.

Müfessir, “Gizli toplanmaları yasaklanan, sonra kendilerine yasaklananı yapıp günah, düşmanlık ve Peygambere karşı gelme hususunda gizlice bir araya gelenleri görmedin mi? Onlar sana geldiklerinde, seni Allah’ın selamlamadığı şekilde selamlıyorlar. İçlerinden de: “Söylediklerimizden dolayı Allah bizi cezalandırırsa ya!” diyorlar. Cehennem onlara yeter. Oraya gireceklerdir. Orası ne

²⁹⁷ Mukâtil b. Süleyman, I, 426.

²⁹⁸ Kurtubî, IV, 279-280.

²⁹⁹ “وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ أُنَدَا مَا مِثُّ لِسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا،” (Meryem 19/66).

³⁰⁰ Vâhidî, s. 204.

³⁰¹ Sa’lebî, VI, 223.

³⁰² Bu bilgiyi Kuşeyrî’nin *Letâifü’l-İşârât* adlı eserinde bulamadık.

³⁰³ Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî’nin *et-Tahsîl li-Fevâ’idi Kitâbi’t-Tafsîli’l-Câmi’ li-Ulûmi’t-Tenzîl* adlı eseri basılmadığı için bu bilgiyi kontrol etme imkanımız olmadı.

³⁰⁴ Kurtubî, VI, 119-120.

*kötü varış yeridir!*³⁰⁵ ayetini üç alt başlıkta incelemiş ve iki ayrı bölümü için farklı iniş sebepleri belirtmiştir.

Ayetin “*Gizli toplanmaları yasaklanan, sonra kendilerine yasaklanana yapıp günah, düşmanlık ve Peygambere karşı gelme hususunda gizlice bir araya gelenleri görmedin mi?*”³⁰⁶ bölümü için üç sebab-i nüzûl rivayetini, birinci başlıkta sunmuştur.

1. Kurtubî'nin İbn Abbas'tan naklettiğine göre Müminler, birbirleriyle fısıldaşp, kaş göz işareti yaparak kendilerine bakan Yahudilerle münafıklardan tedirgin oldular ve bu durumu Hz. Peygamber'e (s.a.v.) şikâyet ettiler. Hz. Peygamber de (s.a.v.) onların fısıldaşmalarını yasakladı. Fakat onlar bu işten vazgeçmeyince Allah ayetin bu kısmını indirdi.

2. Kurtubî, Mukâtil'den³⁰⁷ şöyle nakletmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Yahudiler arasında bir antlaşma vardı. Yahudiler, bir Mümin yanlarından geçtiği zaman kötü bir şey var zannetsin ve yolunu değıştirsin diye fısıldaşıyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) de onlara böyle yapmamalarını tembih ettiyse de onlar vazgeçmeyince Allah ayetin bu bölümü indirdi.

3. Diğer bir rivayete göre de, savaş zamanı olduğu günlerde bir adam fısıldaşarak Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bir şeyler istiyordu ve Müminler de, bu konuşmanın bir savaş, musibet veya önemli bir iş hakkında konuştuğunu zannediyor, bundan dolayı da korkuyorlardı. Bunun üzerine ayetin bu bölümü nazil oldu³⁰⁸. Müfessir, genel olarak gizli konuşma, fısıldaşma anlamına gelen necvâ kavramıyla³⁰⁹ ifade edilen bu nakiller arasından tercih yapmamıştır.

Ayetin “*Onlar sana geldiklerinde, seni Allah'ın selamlamadığı şekilde selamlıyorlar*”³¹⁰ bölümünü ise üçüncü maddede tefsir eden Kurtubî, buranın Yahudiler hakkında indiğini söylemiştir. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'e (s.a.v.)

³⁰⁵ أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوَى ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَيَتَنَاجَوْنَ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَةِ الرَّسُولِ وَإِذْ جَاءُوكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللَّهُ وَيَقُولُونَ فِي أَنفُسِهِمْ لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللَّهُ بِمَا نَقُولُ حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ يَصَلُّونَهَا فَيَنسِفُهَا فَالْمَصِيرُ (Mücadele 58/8).

³⁰⁶ أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوَى ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَيَتَنَاجَوْنَ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَةِ الرَّسُولِ، (Mücadele 58/8).

³⁰⁷ Mukâtil b. Süleyman, III, 331-332.

³⁰⁸ Kurtubî, IX, 239.

³⁰⁹ Ayrıntılar için bakınız: Ömer Dumlu, “*Kur'an'da Necvâ Kavramı Üzerine*”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 12, İzmir, 1999, s. 1-15.

³¹⁰ وَإِذْ جَاءُوكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللَّهُ، (Mücadele 58/8).

gelip: “es-Sâmu aleyke/Ölüm sana olsun” derlerdi. Onlar bu sözleriyle zahirde selâmı ifade ediyorlar, fakat ölümü kastediyorlardı. Hz. Peygamber de (s.a.v.), -Bir rivayete göre- “Aleyküm/sizin üzerinize olsun” diye, diğeri bir rivayete göre de “Ve aleyküm/o dediğiniz sizin de üzerinize olsun” diye cevap vermiştir³¹¹. Görüldüğü gibi müfessir ayetin iki ayrı bölümü için farklı iniş sebepleri zikretmiştir.

Kurtubî, “*Onlardan önce o yurttan yerleşmiş ve imanı da göğönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret ederek kendilerine gelenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı kalplerinde hiçbir kıskançlık hissetmezler. Muhtaç olsalar da onları kendilerine tercih ederler. Kimler nefislerinin hürsından korunursa, işte onlar asıl kurtuluşa erenlerdir*”³¹² ayetinin tamamına değil sadece “*Muhtaç olsalar da onları kendilerine tercih ederler*”³¹³ bölümü için iniş sebebi vermiştir. Ayetin tümünü on bir madde halinde açıklayan müellif, ayetin bu kısmını yedinci maddede tefsir etmiştir. Kurtubî’nin çeşitli kaynak ve râvilerden aktardığına göre bu bölüm, sadece kendisine, eşine ve çocuklarına yetecek kadar yiyeceği olduğu halde misafirine ikramda bulunup kendileri aç olarak sabahlayan sahabiler hakkında inmiştir³¹⁴.

c. Bir Grup Ayet İçin Sebeb-i Nüzûl Rivayet(ler)ine Yer Vermesi

Kurtubî, yeri geldikçe tek sebebe bağlı olarak inen ayet gruplarını da belirtmiştir.

Kurtubî, “*Biz insana, anne ve babasına iyi davranmasını emrettik. -Annesi onu, sıkıntı üstüne sıkıntı çekerek karnında taşıdı. Sütten kesilmesi iki yıl içinde oldu. Bana ve annene babana teşekkür et, dönüşün Bana’dır. “Eğer seni hakkında bilgin olmayan bir şeyi Bana ortak koşmaya zorlarsa, onlara itaat etme. Dünyada onlara iyi davran. Bana yönelenin yoluna uy. Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben*

³¹¹ Kurtubî, IX, 240.

³¹² وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا “ وَيُؤْتِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شَحْنًا نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (Haşr 59/9).

³¹³ “وَيُؤْتِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ” (Haşr 59/9).

³¹⁴ Kurtubî, IX, 284-285.

de yaptıklarınızı size haber vereceğim”³¹⁵ ayetlerinin Sa’d b. Ebi Vakkas (ö. 55/675) hakkında indiğini zikretmiştir. Çünkü onun annesi eğer dininden dönmezse yemek yemeyeceğine dair yemin etmişti³¹⁶.

Müfessir, “Gerçekten bu insan haddi aşmıştır. Çünkü kendinin hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını düşünmektedir. Kuşkusuz dönüş yalnız Rabbinedir. Gördün mü engel olanı? Bir kul ibadet ettiğinde. Hiç düşündün mü, şayet o engel olunan kul doğru yolda ise veya Allah’ın emirlerine karşı gelmekten sakınmayı emrediyorsa. Hiç düşündün mü, bu engel olan da yalanlayıp yüz çeviriyorsa. O, Allah’ın, yaptıklarını kesinlikle gördüğünü bilmez mi? Yaptığı doğru değil, eğer buna son vermezse, and olsun onu perçeminden yakalayacağız. Yalancı ve suçlu perçeminden. Haydi o meclisini toplantıya çağırın! Biz de zebanileri çağıracağız. Hayır, hayır, sakın ona uyma, secde et ve Rabbine yaklaş”³¹⁷ ayetlerinin Hz. Peygamber’in (s.a.v.) namaz kılmasını istemeyen Ebû Cehil (ö. 2/624) hakkında indiğini söylemiştir³¹⁸.

E. BİR AYETİN NÜZÛLÜ İÇİN VERİLEN SEBEPLER

Müfessirin ayetlerin nüzûlü için verdiği sebepleri genel olarak üç gruba ayırabiliriz:

1. Bir Kişi Veya Grup Hakkında İnen Ayetler

Müfessir, ayetin inmesine sebep olan kişi veya kişileri söylemiş, fakat “sebebin hususiliği, hükmün umumiliğine engel değildir”³¹⁹ düsturunu da hep göz önünde bulundurmuş ve bunu dile getirmiştir. Çünkü ayetleri sadece iniş sebeplerine bağlı olarak yorumlamak, Kur’an’ın evrenselliğine engel olur.

315 “ وَصَيَّنَا الْإِنْسَانَ بَوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهَنَا عَلَى وَهْنٍ وَفَصَّالَهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ ” وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (Lokman 31/14-15).

316 Kurtubî, VII, 386.

317 “ كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ إِنَّ رَأَاهُ اسْتَعْنَىٰ إِنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الرُّجْعَىٰ أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَىٰ عَبْدًا إِذَا صَلَّىٰ أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَىٰ الْهُدَىٰ أَوْ أَمَرَ بِالْتَّقْوَىٰ أَرَأَيْتَ إِنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّىٰ أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللَّهَ يَرَىٰ كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهَ لِنَسْفَعَا بِالنَّاصِيَةِ ” نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ كَلَّا لَا تُطِعْهُ وَأَسْجُدْ وَاقْتَرِبْ (Alak 96/6-19).

318 Kurtubî, VII, 362.

319 Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl fi İlmi Usûli'l-Fıkh*, (Thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî), Müessesetü'r-Risale, 1412/1992, III, 125.

Kurtubî, Kuşeyrî³²⁰ ve İbn Atıyye'den³²¹ “*Ey inananlar, namaza kalkacağınız zaman, yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınızı meshedin- topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüpseniz gusletmek suretiyle temizlenin. Eğer hasta veya yolcu olursanız yahut biriniz tuvaletten çıkmış veyahut da kadınlarla ilişkiye girer de su bulamazsanız temiz bir toprakla teyemmüm edip, yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin. Allah size zorluk çıkarmak istemez. Fakat sizi temizlemek ve şükredesiniz diye üzerinize olan nimetini tamamlamak istiyor*”³²² ayetinin Mureysî Gazvesi’nde gerdanlığını kaybeden Hz. Aişe hakkında nazil olduğunu nakletmiştir³²³. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.), bir grup sahbeyi gerdanlığı aramak için gönderdiği zaman teyemmümsüz ve abdestsiz olarak namaz kıldılar ve bunu Hz. Peygamber’e (s.a.v.) haber verdiler. Bundan sonra teyemmüm ayeti nazil oldu³²⁴.

Kurtubî, “*Şüphesiz Allah inananların canlarını ve mallarını Cennet karşılığında satın almıştır. Onlar Allah yolunda savaşırlar. Öldürürler ve öldürülürler. Bu, Tevrat, İncil ve Kur’an’da Allah’ın kesin vadidir. Allah’tan daha iyi sözünde duran kim vardır. Öyle ise Allah’la yaptığınız alış verişten dolayı sevinin. İşte en büyük başarı budur*”³²⁵ ayetinin, İkinci Akabe Biatı hakkında indiğini söylemiştir. Çünkü Abdullah b. Revaha (ö. 8/629), Hz. Peygamber’e (s.a.v.) “Rabbim için de kendin için de dilediğin şartı koş”, demesi üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), “Rabbim için, O’na ibadet etmenizi, O’na hiçbir şeyi ortak koşmamanızı şart koşuyorum. Kendim için de beni, kendinizi ve mallarımızı koruduğunuz gibi korumanızı şart koşuyorum” dedi. Bunun üzerine biate katılanlar “Bunu yaparsak bize ne var?” diye sordular, Hz. Peygamber de (s.a.v.), “Cennet” dedi. Biate katılanlar “Böyle bir alış veriş kârlıdır. Biz ne bu alış verişten döneriz, ne de dönme teklifini kabul ederiz”, deyince Allah bu ayeti indirdi. Müfessir, bu bilgileri

³²⁰ Bu bilgiyi Kuşeyrî’nin *Letâifü’l-İşârât* adlı eserinde bulamadık.

³²¹ İbn Atıyye, II, 160.

³²² “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ فَاظْهَرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ بِعَمَلِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ” (Maide 5/6).

³²³ Kurtubî, III, 453.

³²⁴ Kurtubî, III, 474.

³²⁵ “إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًّا عَلَيْهِمْ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بَبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ” (Tevbe 9/111).

kaynaksız ve râvisiz olarak verdikten sonra “Bu ayet, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) ümetinden sonra kıyamet gününe kadar Allah yolunda cihad eden her bir mücahid hakkında umumîdir” demiştir³²⁶.

2. Bir Olay Hakkında İnen Ayetler

Kurtubî, “Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmedin mi? Onlar aralarında hüküm vermek için Allah’ın Kitab’ına çağrılıyorlar, sonra onlardan bir grup bunu kabul etmeyip yüz çeviriyor”³²⁷ ayetinin, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Yahudiler arasında olan iki farklı olay sebebiyle indiğini belirtmiştir: İbn Abbas’tan gelen nakle göre Hz. Peygamber (s.a.v.), Yahudileri İslam’a davet için gittiğinde, Yahudiler, “Ey Muhammed! Sen hangi din üzeresin” diye sormuşlar. Hz. Peygamber de (s.a.v.), “Ben İbrahim’in dini üzereyim” diye cevap verince onlar, “İbrahim, Yahudi’ydi” demişler. Yahudiler, Hz. Peygamber’in (s.a.v.), “Tevrat’ı getirin, aramızda hakem olsun” teklifini kabul etmeyince bu ayet inmiştir. Ebû Bekr Muhammed b. Hasan en-Nakkâş’tan (ö. 351/962) gelen rivayete göre ise bu ayet, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) peygamberliğini inkâr eden bir Yahudi grubunun, O’nun (s.a.v.) “Tevrat’ı getirin, onda benim sıfatlarım yazılıdır” teklifini kabul etmemeleri üzerine inmiştir³²⁸.

Müfessirin aktardığına göre “Allah’a verdikleri sözü ve yeminlerini, basit bir dünyalık karşılığında satanlar var ya, işte onların ahirette hiçbir nasipleri olmayacak; Allah onlarla konuşmayacak, kıyamet günü onların yüzüne bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için acıklı bir azap vardır”³²⁹ ayeti şu olay üzerine inmiştir: Eş’as b. Kays (ö. 40/661) ile bir Yahudi’nin ortak bir arazisi vardı. Yahudi’nin, Eş’as b. Kays’ın buradaki hakkını inkâr etmesi üzerine Eş’as durumu Hz. Peygamber’e (s.a.v.) götürmüştü. Hz. Peygamber (s.a.v.), Eş’as’a bu arazinin mülkiyetiyle ilgili bir delili olup olmadığını sorunca Eş’as bir kanıt sunamadı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), Yahudi’den bu konuyla ilgili yemin etmesini talep

³²⁶ Kurtubî, VI, 582.

³²⁷ “أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ “ (Al-i İmran 3/23). “مُعْرَضُونَ

³²⁸ Kurtubî, II, 422.

³²⁹ “إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ “ (Al-i İmran 3/77). “يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُرْكَبُهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

etti. Ancak Eş'as'ın, arazisinin elden gideceğinden korkup Hz. Peygamber'e (s.a.v.), "Yemin ederse tüm malım gider" demesi üzerine Allah bu ayeti indirmiştir³³⁰.

3. Bir Soru Veya İstek Üzerine İnen Ayetler

Kurtubî, Nisa Sûresi 43. ayetindeki "Ey inananlar, sarhoşken, ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın"³³¹ bölümünün tefsirinde Hz. Ömer'in bir duasındaki isteği üzerine inen ayetleri belirtmiştir. Anlatılan olay şöyledir:

Hız. Ömer, içki haram kılınmadan "Allah'ım, içki hakkında bize faydalı bir açıklamada bulun" deyince "Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: "Her ikisinde de büyük günah ve insanlar için bazı yararlar vardır. Günahları yararlarından daha büyüktür"³³² ayeti inmiştir. Sahabeden bazıları "Biz günahı için değil faydası için içiyoruz" deyip içmeye devam ettiler. Bir kişi içki içti ve cemaatin önüne geçip namaz kıldırırken, Kafirun Sûresi'ni, "De ki: Ey kâfirler, ben sizin taptıklarınıza taparım", diye yanlış okudu. Bunun üzerine, "Ey inananlar, sarhoşken, ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın"³³³ ayeti nazil oldu. Bu defa, biz namazın dışında (içeriz), dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a) şöyle dedi; "Allah'ım, içki hakkında bize faydalı bir açıklamada bulun" diye dua etti. Bunun üzerine: "Doğrusu şeytan, içki ve kumarla, aranıza düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık bunlara bir son verecek misiniz?"³³⁴ ayeti indi. Hz. Ömer de, "Vazgeçtik, vazgeçtik" dedi³³⁵.

Müfessirin zikrettiğine göre bir grup sahabinin kadınların miras ve diğer konulardaki hükümlerini sormaları üzerine, "Kadınlar hakkında senden fetva vermeni istiyorlar. De ki: "Onlar hakkında Allah size fetva veriyor: Bu da, kendilerine verilmesi yazılanı vermeyip, nikahlamak istediğiniz yetim kızlar, kimsesiz çocuklar ve yetimlerle ilgili olarak adaleti yerine getirmeniz hususunda kitapta size

³³⁰ Kurtubî, II, 484.

³³¹ (Nisa 4/43). "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ"

³³² (Bakara 2/219). "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا"

³³³ (Nisa 4/43). "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ"

³³⁴ "إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ" (Maide 5/91). "فَهَلْ أَنتُم مِّنْتَهُونَ"

³³⁵ Kurtubî, III, 179.

okunmuş olan hükümlerdir. Yapacağınız her hayrı elbette Allah bilmektedir”³³⁶ ayeti inmiştir³³⁷.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi müfessir, bir soru veya talep üzerine inen ayetlere de yeri geldikçe değinmiştir.

II. NÂSİH-MENSUH

Nesh, sözlükte, ortadan kaldırmak, değiştirmek, yazmak gibi anlamlara gelen نسخ (neseha) sözcüğünden türemiştir³³⁸. Terim olarak, şâriin şer’î bir hükmü, sonraki başka bir şer’î delille kaldırmasına **nesh** denir³³⁹. Neshin olduğu durumlarda, yürürlükten kaldırılan önceki hükme **mensuh**, onu uygulamadan kaldıran sonraki hükme de **nâsih** denir³⁴⁰.

A. NESH HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Kurtubî, nesh ile ilgili görüşlerini “Biz bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak, yerine ondan daha hayırlısını ya da benzerini getiririz. Allah’ın her şeye gücünün yettiğini bilmez misin?”³⁴¹ ayetinin tefsirinde geniş olarak

³³⁶ وَيَسْتَعْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا (Nisa 4/127).

³³⁷ Kurtubî, III, 350.

³³⁸ Halil b. Ahmed, IV, 201; el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, **Tehzîbü’l-Lüğa**, (Thk. Abdüsselâm Serhân), ed-Dâru’l-Mısriyye, Kahire, trs., VII, 181-182; Cevherî, I, 433; er-Râğîb el-İsfehânî, Ebü’l-Kâsım b. Muhammed, **Ğarîbü’l-Kur’ân**, (Thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Matbaatü Mustafâ el-Bâbî, Kahire, 1381/1961, s. 490; er-Râzî, Zeynüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkâdir, **Tefsîru Ğarîbi’l-Kur’âni’l-Azîm**, (Thk. Hüseyin Elmalî), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 158; İbn Manzûr, III, 61; el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb, **el-Kâmûsü’l-Muhît**, Dâru’l-Cîl, Beyrut, trs., I, 281.

³³⁹ el-Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, **el-Fusûl fi’l-Usûl**, (Thk. Uceyl Câsim en-Neşemî), Vezâratü’l-Evkâf ve’ş-Şüûni’l-İslamiyye, Kuveyt, 1405/1984, II, 195; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, **el-Mustasfâ fi İlmi’l-Usûl**, (Thk. Muhammed Abdüsselâm eş-Şâfî), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1413, I, 97; Dumlu, **Kur’an Tefsirinde Yöntem**, s. 82; Suat Yıldırım, **Kur’an-ı Kerîm ve Kur’an İlimlerine Giriş**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 102; Said Şimşek, **Kur’an’ın Anlaşılmasında İki Mesele**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991, s. 85; Cüneyt Eren-Muammer Erbaş, **Kur’ân İlimleri ve Tefsir İstılahları**, Katre Yayınları, İzmir, 2008, s. 196.

³⁴⁰ Cessâs, II, 195; Gazzâlî, I, 97; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 157.

³⁴¹ “مَا نَسَخَ مِنْ آيَةٍ أَوْ نَسَبَهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” (Bakara 2/106).

verir. Müfessir ayetin iniş sebebini verdikten sonra neshi anlatmaya başlamıştır³⁴². Biz de bu konuyu onun görüşleri doğrultusunda altı alt başlıkta inceleyeceğiz:

1. Neshin Sözlük ve Terim Anlamları

Kurtubî, neshin Arapça'da nakletmek ve iptal etmek manalarına geldiğini kaydederek bunu da ayetlerle ve Arap dilindeki kullanımlarla desteklemiştir³⁴³. Terim anlamında, âlimler arasında ihtilaf olduğunu ama Bakıllanî ve Kadı Abdulvehhab'ın (ö. 422/1031) da dile getirdiği, “Var olan şer’î bir hükmün sonradan gelen bir hitapla ortadan kaldırılmasına nesh adı verilir” tanımının diğerlerinden daha çok ön plana çıktığını söylemiş, kendisi ayrı bir tanım yapmamıştır. Fakat müfessir, bu tariften hareket ederek neshin ilkelerini, prensiplerini belirlemiştir. Biz bunları şöyle maddeleştirebiliriz:

a. Tanımın mantikî yönden tutarlılığını ortaya koymak için Bakıllanî ve Kadı Abdulvehhab, “Eğer nâsîh olmasaydı, ilk hüküm sabit olur değişmezdi” ilavesinde bulunmuşlardır. Böylece nesh, sözlükteki izale ve ortadan kaldırma anlamlarını korumuş olmaktadır.

b. “Şer’î hüküm” ifadesinin de tanıma eklenmesi, muhtemel olan “aklı hüküm” kısmını dışarıda bırakmıştır.

c. Ayrıca tanımda “hitab” teriminden yararlanılması nass, zahir, mefhum ve diğer delalet yolları ile icma ve kıyası hariç tutmak içindir. Zira ne icmanın ne de kıyasın içinde ne de onlar olmadan bir nesh düşünülemez.

d. Tanımın sonunda da “terâhî/aradan bir zamanın geçmesi” kaydını koymuşlardır. Eğer nâsîh ile mensuh birbiriyle peşpeşe gelseydi, o zaman nâsîh, hükmün son noktasını beyan etmek için veya “Kalk! Kalkma!” ifadesindeki gibi evvelinin hükmünü ortadan kaldıran cümlenin sonu olarak gelirdi³⁴⁴.

³⁴² Kurtubî, I, 478.

³⁴³ Kurtubî, I, 479-480.

³⁴⁴ Kurtubî, I, 482.

2. Neshin Önemi

Kurtubî neshin önemi ile ilgili, “Hükümler bağlamında ortaya çıkan meselelerin, helal ve haramın bilinmesi nesh bilgisiyle mümkün olduğu için bu konuyu bilmek gereklidir ve neshi bilmek büyük faydalar içermektedir; âlimler, onu bilmeden edemezler; onu (neshi), sadece ahmak ve bilgisizler inkâr eder” demiştir³⁴⁵. İleriki sayfalarda ise “Müteahhir İslam âlimlerinden bazıları, neshin caiz olduğunu inkâr etmektedirler. Şeriatte neshin olduğuna dair önceki selefin icma etmeleri onlara karşı delildir”³⁴⁶ diyerek konuyu vurgulamıştır.

3. Neshin Tesbiti

Kurtubî, bir nassın diğer nassı neshettiğini tespit etmenin üç farklı yolu olduğunu söylemiş ve bunları şöyle maddelendirmiştir:

a. Bizzat nassın içerisinde neshe işaret eden lafzın bulunması. Kurtubî, buna örnek olarak da, “Sizlere kabir ziyaret etmeyi yasaklamıştım. Artık onları ziyaret edebilirsiniz. Sizlere deriden yapılan kaplar dışındaki kaplardan birşey içmeyi de yasaklamıştım. Artık her türlü kaptan içebilirsiniz. Ancak sarhoş edici birşey içmeyiniz”³⁴⁷ hadisini örnek vermiştir³⁴⁸. Çünkü bu hadiste Hz. Peygamber’in (s.a.v.) önceden koyduğu bir yasağı kaldırmasının örneği vardır.

b. Râvinin nesh tarihini belirtmesi ve mensuhun da daha önceden biliniyor olması. Râvinin “Ben, Hendek yılı şunu işittim” ya da “Bunun hükmü şu ifadeyle neshedildi” demesi buna bir örnektir³⁴⁹.

c. Ümmetin bir hükmün mensuh, onu nesh eden hükmün makbul olduğuna icma etmesidir³⁵⁰.

³⁴⁵ Kurtubî, I, 479.

³⁴⁶ Kurtubî, I, 480.

³⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, I, 145; Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, **el-Câmiu's-Sahîh**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., Eşribe, 63.

³⁴⁸ Kurtubî, I, 485.

³⁴⁹ Kurtubî, I, 485.

³⁵⁰ Kurtubî, I, 485.

4. Nesh Çeşitleri

İslam dininde neshin varlığını kabul eden âlimlere göre nesh, hem Kur'an'da ve hem de sünnette gerçekleşmiştir³⁵¹. Müfessirimizin Bakara 106. ayette bu konuda verdiği bilgileri şöyle sınıflandırabiliriz:

a. Kur'an'ın Neshi: Kurtubî, Kur'an'ın, Kur'an'la nesh edilmesini kabul etmiş ve bunun örneklerini tefsirinde sık sık vermiştir³⁵². Müfessirin Kur'an'ın muhteviyatı içinde gerçekleşen neshe bakışını ise, bir sonraki "Kur'an'daki Nesh Türleri" başlığımızda ayrıca inceleyeceğiz.

Müfessir, Kur'an'ın ayrıca sünnetle de nesh edilebileceğini, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Mirasçıya vasiyet yoktur"³⁵³ hadisinin de bunun bir örneği olduğunu söylemiştir³⁵⁴.

Müfessir bu başlıkla ilgili bir de bazı âlimlerin Kur'an'ın, haber-i vâhidle neshinin aklen mümkün olduğuna icma ettiklerini, ancak bunun şerî olarak vukû bulup bulmağında ihtilaf ettiklerini belirtmiştir. Bir grup âlim bu olayın Mescid-i Kubâ olayında³⁵⁵ gerçekleştiği kanaatindeyken bazıları da bunu reddetmiştir. Gerekçe olarak da "Herhangi bir nassın kıyasla neshedilmesi sahih değildir. Çünkü kıyasın şartlarından birisi de nassa aykırı olmamasıdır"³⁵⁶ demişlerdir³⁵⁷.

b. Sünnetin Neshi: Müfessir, sünnetin hükmünün, hem sünnetle hem de Kur'an'la kaldırılabilceği kanaatinde. Sünnetin sünnetle neshine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kabir ziyaretlerini yasaklayıp sonra serbest bırakmasını³⁵⁸ örnek vermiştir³⁵⁹. Sünnetin Kur'an'la nesh edilmesine kiblenin değiştirilmesini

³⁵¹ İdris Şengül, "Ulûmu'l-Kur'ân Konusu olarak Nâsîh ve Mensûh", **Diyanet İlmi Dergi**, Cilt: 38, Sayı: 3, Ankara, 2002, s. 104.

³⁵² Kurtubî, I, 723; IV, 17.

³⁵³ Ahmed b. Hanbel, IV, 186; Buhârî, Vesâyâ, 6.

³⁵⁴ Kurtubî, I, 483.

³⁵⁵ Kiblenin, hicretten 16-17 ay sonra ve sonradan Mescid Kibleteyn adını alan Benî Selime Mescidi'nde değiştiği kabul edilmektedir. Bakınız: Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm el-Meâfirî, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, (Thk. Mustafa Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafîz eş-Şelebî), İhyâü't-Türâsil-Arabî, Beyrut, trs., II, 257; İbn Sa'd, I, 241-242.

³⁵⁶ es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, **Usûlü's-Serahsî**, (Thk. Ebü'l-Vefa el-Afgânî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993, II, 66; Gazzâlî, I, 101.

³⁵⁷ Kurtubî, I, 484.

³⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, I, 145; Müslim, Eşribe, 63.

³⁵⁹ Kurtubî, I, 485.

örnek vermektedir³⁶⁰. Bu konuların misalleri, sadece burada değil tefsirin ilerleyen bölümlerinde de mevcuttur³⁶¹.

Müfessir, bütün bu çeşitleriyle neshin, Hz. Peygamber (s.a.v.) hayattayken olabileceği; O'nun (s.a.v.) vefatından ve dinin kemale ermesinden sonra ise neshin gerçekleşemeyeceği konusunda icma edildiğini söylemiştir. İcma vahyin kesilmesinden sonra olduğu için icma neshedilemeyeceği ve icma ile de nesh yapılamayacağı kanaatindedir³⁶².

5. Kur'an'daki Nesh Türleri

Gerçek anlamda nâsihin Allah olduğunu söyleyen Kurtubî³⁶³, müslüman âlimlerin ortak fikri olan İslam'ın kendinden önceki dinlerin hükümlerini tamamen ya da kısmen kaldırdığı düşüncesine³⁶⁴ katılmaktadır³⁶⁵. Kur'an'da neshin varlığını da kabul eden Kurtubî, Kur'an'daki neshi üçe ayırır:

a. Metni bâki, hükmü mensuh olan ayetler: Neshin bu türüne konu olan ayetler eskiden beri tartışılmış, sayıları da 5 ile 200 arasında değişmiştir, hatta bu rakamı 500'e çıkarırlar da olmuştur³⁶⁶. İhtilafı olan bu sayı da Seyf ayeti³⁶⁷ en çok nesheden ayet konumundadır, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*'da da bunun örneği çoktur³⁶⁸.

b. Metni mensuh, hükmü bâki olan ayetler: Kurtubî buna Recm ayetini³⁶⁹ örnek vermiştir³⁷⁰.

³⁶⁰ Kurtubî, I, 484.

³⁶¹ Kurtubî, I, 555-556.

³⁶² Kurtubî, I, 484.

³⁶³ Kurtubî, I, 481.

³⁶⁴ Abdurrahman Çetin, "Nesih", **DİA**, İstanbul, 2006, XXXII, 579.

³⁶⁵ Kurtubî, I, 675; VII, 557.

³⁶⁶ Şengül, Cilt: 38, Sayı: 3, s. 105.

³⁶⁷ "Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılarlar ve zekâtı verirlerse onları serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir/ فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْصِرُوهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ لَّيْنًا تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" (Tevbe 9/5).

³⁶⁸ Kurtubî, IV, 14; IV, 18.

³⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, V, 132; Buhârî, Muhâribîn, 16; Müslim, Rada', 6. Fakat Kur'an'da böyle bir ayetin bulunduğunu kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Hz. Ömer'in getirdiği iddia edilen recm ile ilgili olduğu söylenen metin şayet varsa bunun komisyon başkanı olan Zeyd b. Sabit'in

c. Hem metni hem de hükmü mensuh olan ayetler: Kurtubî bunun örneklerinin çok olduğunu söylemiş ve birkaç tanesini burada vermiştir³⁷¹. Ahzab Sûresi'nin mukaddimesinde ise Hz. Aişe'nin (ö. 58/678) “Ahzab Sûresi Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) döneminde 200 ayete denkti. Mushaf yazılırken sadece şu an olduğu kadar yazılabildi”³⁷² sözünü konuya örnek vermiş ve “Bu nesh çeşitlerinden biridir” demiştir³⁷³. Kurtubî, burada bunları verirken, mukaddimedede de “Metni ve hükmü nesholunan veya hükmü bâki olup metni mensuh olan ifadeler Kur'an'dan değildir”³⁷⁴ demiştir. Yani Kur'an'da metni olmayan ama önceden olduğu söylenen ifadelerin Kur'an'dan sayılamayacağını belirtmiştir. Şunu da eklemek gerekir ki, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde inen ayetlerin daha sonra Kur'an'ın toplanması esnasında mushafa alınmaması diye bir şey söz konusu olamaz.

6. Neshin Gerçekleşme Şekilleri

Kurtubî âlimlerden naklen neshin şu şekillerde gerçekleşmiş olduğunu söyler:

a. Ağır bir hükmün hafifletilmesi: Cihadda on kişiye karşı sabredilmesi hükmünün iki kişiye karşı sabredilmesi hükmüyle nesh edilmesi gibi³⁷⁵.

b. Hafif bir hükmün ağırlaştırılması: Aşûre günü orucunun nesh edilip yerine Ramazan orucunun getirilmesi gibi³⁷⁶.

ezberinde bulunması gerekirdi. Zira Zeyd b. Sabit'in hafızlar arasında isminin geçtiği bilinmektedir ve onun hafızasının kuvvetli olduğu konusu teyit edilmektedir. İkinci olarak şayet Hz. Ömer, o gün ayet olduğunu ileri sürdüğü bir metni kabul ettirememiş olsa bile halife olduğu dönemde bunu Kur'an'a ektebilirdi. Ayrıca Kur'an toplandıktan sonra Mescid-i Nebevi'de okunduğunda Hz. Ömer dahil hiç kimse bir itirazda bulunmamıştır. Bakınız: Dumlu, **Kur'an Tefsirinde Yöntem**, s. 17-18.

³⁷⁰ Kurtubî, I, 484.

³⁷¹ Kurtubî, I, 484.

³⁷² Kaynaklarda Hz. Aişe'nin bu sözü geçmemekte; Übeyy b. Ka'b'ın “Bu sûre, Bakara Sûresi'ne denkti ve recm ayeti de bu sûredeydi” sözü bulunmaktadır. Örneğin Hâkim en-Nisâbü'rî, IV, 400, h.n.: 8068; el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, Dâru'l-Fikr, yrs., trs., VIII, 211, h.n.: 16688.

³⁷³ Kurtubî, VII, 427.

³⁷⁴ Kurtubî, I, 92.

³⁷⁵ “Şimdi Allah sizden bu yükü hafifletti ve sizde zayıflık olduğunu bildi. Sizden sabreden yüz kişi olursa, düşmanlardan ikiyüz kişiyi yenerler. Sizden bin kişi olursa, düşmanlardan ikibin kişiyi Allah'ın izni ile yenerler. Allah sabredenlerle beraberdir/ **الآن خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ** *Allah'ın izni ile yenerler. Allah sabredenlerle beraberdir/* **يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ** (Enfal 8/66).

³⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, I, 424; Buhârî, Tefsîr, 26; Müslim, Sıyâm, 19.

c. Ağırılığı ve hafifliği denk olan hükümlerin nesh edilmesi: Kıblenin değiştirilmesi gibi³⁷⁷.

d. Yerine bir şey getirilmeden bir hükmün nesh edilmesi: Necvâ sadakası³⁷⁸ gibi³⁷⁹.

7. Neshin Bedâdan Farkı

Nesh ile badâ bazen birbirine karıştırılan iki kavramdır³⁸⁰. Bedâ, Arapça'da gizli bir şeyin sonradan ortaya çıkması, görünmek, kişinin bir konuda beliren birkaç görüşten birini tercih etmesi gibi anlamlara gelen **بدو** (bedeve) kelimesinden türemiştir³⁸¹. Terim olarak ise, Allah'ın belli bir şekilde vuku bulacağını haber verdiği bir olayın daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesine **bedâ** denir³⁸². Bir insanın, yapmayı düşündüğü işten vazgeçerek başka bir şekilde davranması mümkündür; bu da insanın bilgisizliğinden veya işi gereği gibi bilememesinden kaynaklanır. Ancak Allah'ın bu manada fikir değiştirmesinden söz edilemez³⁸³.

Kurtubî neshin bedâdan farkını Nehhâs'tan naklen şöyle bildirir: “Nesh ile bedâ birbirinden farklı kavramlardır. Nesh söz konusu olduğunda bir ibadet vasıf değiştirir. Öncede haram ise helale, helal ise harama dönüşür. Bedâ ise, niyet edilen şeyin yapılmamasıdır. Örneğin birisine “Bugün filan kişiye git” deyip sonra “Ona

³⁷⁷ “Nerede olursan ol, yüzünü Kabe yönüne çevir. Şüphesiz bu yönelişin Rabbin tarafından kesinleştirilmiştir. Allah, sizin yaptıklarınızdan asla habersiz değildir/ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ وَشَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لِلْحَقِّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (Bakara 2/149).

³⁷⁸ Hz. Peygamber'le (s.a.v.) özel olarak konuşmak için önce sadaka vermeyi emreden hüküm. “Ey inananlar, Peygamber'le özel olarak konuşmak istediğinizde, bu konuşmanızdan önce sadaka verin. Bu, sizin için daha iyi ve daha uygundur. Eğer verecek sadaka bulamazsanız bilin ki Allah çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir. Özel konuşmanızdan önce sadaka vermek sizi tasalandırdı mı ki sadaka vermediniz?. Allah, sizin günahlarınızı bağışladı. Artık namazınızı dosdoğru kılın, zekatı verin, Allah'a ve Peygamber'ine itaat edin. Allah, yaptıklarınızdan haberdardır/ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خَيْرٌ لَكُمْ وَأَطْهَرٌ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ إِذَا تَاجَبْتُمْ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ ذَلِكَ أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (Mücadele 58/12-13).

³⁷⁹ Kurtubî, I, 483.

³⁸⁰ Şengül, Cilt: 38, Sayı: 3, s. 95.

³⁸¹ Halil b. Ahmed, VIII, 83; İbn Manzûr, XIV, 65; Zebîdî, XXXVII, 145.

³⁸² Şeyh Müfid, Muhammed b. Nu'mân, **Tashîhu İ'tikâdî'l-İmâmiyye**, (Thk. Hüseyin Dergâhî), Dâru'l-Müfid, Beyrut, 1414/1993, s. 65-66; Avni İlhan, “Bedâ”, **DİA**, İstanbul, 1992, V, 290.

³⁸³ Ethem Ruhi Fiğlalı, **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, Şa-To Yayınları, İstanbul, 2001, s. 183.

gitme” demen gibidir. Böylelikle ilk söylediğin sözden dönmüş, vazgeçmiş oluyorsun. İşte bedâ budur ve noksanlıklarından dolayı beşere has bir özelliktir³⁸⁴. Dolayısıyla Kurtubî, Allah için, neshin caiz olduğunu, bedânın ise caiz olmadığını söyler.

8. Neshin Tahsisten Farkı

Tahsis, sözlükte, belirlemek, karşılaştırmak, daraltmak, bir şeyi kendisiyle ortak olmayan diğer şeylerden ayırt etmek gibi anlamlara gelen **خصص** (hassasa) fiilinden türemiştir³⁸⁵. Terim olarak ise, âmın fertlerinden bir kısmının çıkarılmasına ve kapsamının daraltılmasına **tahsis** denir³⁸⁶. Tahsis ile nesh genelde birbirleriyle karıştırılmıştır³⁸⁷. Aslında bu iki terim birbirinden üç konuda farklıdır:

- a. Nitelikleri bakımından: Nesh değiştirme veya iptal, tahsis ise azaltmadır.
- b. Delilleri bakımından: Ayrıca nesh, sadece şâriin hitabıyla gerçekleşirken, tahsis hem şer’i delillerle hem de akıl, his ve karînelere yapılabilir.
- c. Etkileri bakımından: Âm lafız tahsis edildiğinde dışarıda kalan fertlerinin hükmü devam eder, neshte ise hükmün geçerliliği tamamen ortadan kalkmıştır³⁸⁸.

Kurtubî ise iki terimin farkını daha özet olarak ve sadece etkileri açısından değerlendirerek şöyle ifade etmiştir: “Umumî bir hükmün tahsis edilmesi, nesh gibi zannedilse de öyle değildir. Çünkü tahsis eden hüküm, umumu içermez. Eğer umumun birşeyi kapsadığı sabit olur sonra o şey umumun dışına çıkartılırsa bu tahsis değil nesh olur. Mütekaddîm âlimler, tahsise mecazen nesh de demişlerdir³⁸⁹.”

³⁸⁴ Kurtubî, I, 481.

³⁸⁵ Cevherî, III, 1037; İbn Manzûr, VII, 24; Zebîdî, XVII, 554.

³⁸⁶ Cessâs, I, 142; Gazzâlî, I, 87; Ferhat Koca, **İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 104.

³⁸⁷ Şengül, Cilt: 38, Sayı: 3, s. 95.

³⁸⁸ Cessâs, I, 170; Gazzâlî, I, 87; Koca, **İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis**, s. 123-124.

³⁸⁹ Kurtubî, I, 483.

9. Neshin Takyîdden Farkı

Nesh ile karıştırılan kavramlardan birisi de mukayyedir. Mukayyed, sözlükte kısıtlamak, kayıtlamak ve bir takım şartlara bağlamak gibi anlamlara gelen قَيَّدَ (kayyede) fiilinden türemiştir³⁹⁰. Fıkıh Usulü'nde belirli olmayan bir ferdi veya fertleri gösteren ve bir sıfatla kayıtlanmış olan lafza **mukayyed** denir³⁹¹. Kurtubî, bir yerde mutlak ve kapsayıcı olan bir hükmün başka bir yerde kayıtlanabildiğini yani mukayyed hale gelebileceğini, bunun sonucunda da mutlaklığın ortadan kalkabileceğini söyler. Fakat burada nesh gibi hüküm tamamen kalkmadığı için mukayyed ile neshin de farklı olduğunu ifade eder³⁹². Kurtubî, “*Kullarım sana Beni sorduklarında, bilsinler ki Ben onlara yakınım. Bana dua ettiğinde, dua edenin duasına karşılık veririm*”³⁹³ ayetinin, “*Eğer O dilerse, yalvardığınız şeyi giderir*”³⁹⁴ ayeti ile kayıtlandığını bildirir. İlaveten konuyla ilgili bilgisi olmayan birisinin, bu ayetlerde nesh olduğu zannına kapılabileceğini söyler. Fakat haber cümlelerinde nesh olmaz³⁹⁵ ve Kurtubî, bunu “Cumhur, neshin, emir ve nehiy cümlelerine has olduğu, Allah’ın yanılması mümkün olmadığı için haber cümlelerinde neshin olmayacağını kabul etmiştir”³⁹⁶ şeklinde ifade eder. Başka bir yerde de “Haber, nesh olmaz. Çünkü nesh edildiği zaman haber veren yanılmış olur”³⁹⁷ der.

B. İŞLENİŞİ AÇISINDAN NESH

Kur’an’da neshin olup olmadığı tartışıla gelen bir konu olmuştur. Kur’an’da neshin olduğunu kabul edenlerin ve etmeyenlerin kendi fikirlerini destekleyen argümanları vardır³⁹⁸. Kurtubî ise Kur’an’da neshin olduğunu kabul edenlerin safında yer almış ve bunun örneklerini yeri geldikçe belirtmiştir.

³⁹⁰ Cevherî, II, 530; İbn Manzûr, III, 372; Zebîdî, IX, 86.

³⁹¹ Gazzâlî, I, 262; Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Ali b. Muhammed Âmidî, **el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm**, (Thk. Seyyîd Cemîlî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1404/1984, III, 5; Ferhat Koca, “Mutlak”, **DİA**, İstanbul, 2006, XXXI, 402.

³⁹² Kurtubî, I, 483.

³⁹³ “وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ” (Bakara 2/186).

³⁹⁴ “فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِن شَاءَ” (En’am 8/41).

³⁹⁵ Cessâs, II, 232; Serahsî, II, 59.

³⁹⁶ Kurtubî, I, 482; III, 293.

³⁹⁷ Kurtubî, I, 687.

³⁹⁸ M. Zeki Duman, “Kur’an’da Neshe Delil Gösterilen ve Mensûh Addedilen Âyetlerin Mâna Yönünden Yeniden Değerlendirilmesi”, **Tarihten Günümüze Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü**,

1. Mensuh Olan Ayetler

Kur'an'da neshin varlığını kabul eden Kurtubî'nin tefsirine baktığımızda seksenaltı tane ayetin nesholduğu geçmektedir. Bu sayının bu kadar çok olması bizi düşündürmektedir. Ayrıca müfessirin bazen kendi görüşünü belirtmeden, “nesholunduğu söylenmektedir” gibi meçhul ifadeler kullanması veya sadece sahabe ve tâbiîn sözü olarak aktarması bizim Kurtubî'nin görüşünü tespit etmemizi güçleştirmektedir.

a. Seyf veya Kıtıl Ayetleri İle Nesh Olan Ayetler

Tefsirlere ve konu ile ilgili eserlere baktığımızda Seyf ve Kıtıl ayetlerinin Kur'an'da en çok nesheden ayetler sınıfında yer aldığını görürüz. Genel kabule göre “*Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılarlar ve zekâtı verirlerse onları serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir*”³⁹⁹ ayetine Seyf ayeti; “*Kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayanlar, Allah ve Elçisinin haram kıldıklarını tanımayanlar ve gerçek dini kabul etmeyenlerle yenilgiyi kabul edip, cizye verinceye kadar savaşın*”⁴⁰⁰ ayetine ise Kıtıl ayeti denilmiştir⁴⁰¹. Müfessirin tefsirini incelediğimizde kırkbeş tane ayetin, Seyf veya Kıtıl ayetleri ile nesh olduğu zikredilmektedir⁴⁰². Bu ise zihinlerde şüphe doğurmaktadır. Çünkü ayetler anlaşılmadığı veya onlarda varmış gibi görünen sorunlara çözüm bulunamadığı zaman bu ayetlerin “...müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün...” veya “...yenilgiyi kabul edip, cizye verinceye kadar savaşın ...” kısımlarına sığınmak, Kur'an tefsirinde kolaycılığa kaçmak anlamına gelmektedir.

İlim Yayma Vakfı, Ankara, 2009, s. 79-105, Said Şimşek, **Günümüz Tefsir Problemleri**, Kitap Dünyası, Konya, trs., s. 335-356; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 157-161.

³⁹⁹ فَإِذَا اسْلَخَ الْأَشْهُرَ الْحُرْمَ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْصِرُوا لَهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ “ (Tevbe 9/5).

⁴⁰⁰ قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ “ (Tevbe 9/29).

⁴⁰¹ Hikmet Akdemir, “*Seyf Ayetiyle Mensuh Olduğu İddia Edilen Ayetler Üzerine Bir İnceleme*”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 20, Şanlıurfa, 2008, s. 8.

⁴⁰² Kurtubî, IX, 24; X, 40.

Kurtubî, “*Onları hoş gör ve onlara esenlik dile. Yakında bileceklerdir*”⁴⁰³ ayetinin tefsirinde nesh ile ilgili sadece başkalarından nakil yoluyla şu notları düşmüştür: “Katâde, “Önce onları hoş görmesini emretti, sonra da onlarla savaşmasını emretti. Hoş görmek, Seyf Ayeti ile nesh edildi” demiştir. Benzer bir açıklama İbn Abbas’tan şöyle nakledilmiştir: “Allah, “*Onları hoş gör*” dedi. Yani onlardan yüz çevir. “*Onlara esenlik dile*”, ma’rufu söyle, yani sen Mekkeli müşriklere “Yakında bileceksiniz” de. Sonra bu, Tevbe Sûresi’ndeki “*Artık o müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*”⁴⁰⁴ ayeti ile nesh edildi”. Ayrıca “Muhkemdir, nesh edilmemiştir” de denilmiştir”⁴⁰⁵. Görüldüğü gibi sadece bir aktarım tarzında olan bu yerde müfessirin hangi kanaatte olduğunu tespit etmek zordur.

Müfessir, “*İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav. Bir de bakarsın ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kişi sanki candan bir dostmuş gibi olur*”⁴⁰⁶ ayetinin kılıç ayeti ile nesholdüğünü söylemiştir⁴⁰⁷. Kurtubî’nin bu görüşüne katılmak mümkün değildir, çünkü bulduğumuz yerde öldürdüğümüz kişinin, kötülüğünü, güzel bir karşılık ile nasıl düzeltebiliriz?

Müfessir, “*Rabbinin hükmüne sabret. Onlardan hiçbir günahkar ya da nanköre uyma*”⁴⁰⁸ ayetinin ise kıtal ayeti ile neshediğini söylemiştir⁴⁰⁹. Bu ayet ile kıtal ayeti arasında herhangi bir çelişki olmadığı için müfessirin nesh iddiası mantıklı görülmemektedir.

b. Seyf veya Kıtal Ayeti Dışındaki Ayetlerle Nesh Olan Ayetler

Kurtubî’nin belirttiğine göre, “*De ki: “Ben peygamberlerin ilki değilim. Bana ve size ne yapılacağını da bilemem, ancak bana vahyedilene uyarım. Ben yalnızca*

⁴⁰³ “فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ” (Zuhruf 43/89).

⁴⁰⁴ “فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ” Tevbe 9/5 (Seyf Ayeti).

⁴⁰⁵ Kurtubî, VIII, 430.

⁴⁰⁶ “وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ” (Fussilet 41/34).

⁴⁰⁷ Kurtubî, VIII, 305.

⁴⁰⁸ “فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آيْمًا أَوْ كُفُورًا” (İnsan 76/24).

⁴⁰⁹ Kurtubî, X, 124.

apaçık bir uyarıcıyım”⁴¹⁰ ayeti inince müşrikler, yahudiler ve münafıklar sevinmişler ve “Kendisine de, bize de ne yapılacağını bilemeyen ve böylelikle bize bir üstünlüğü bulunmadığı ortaya çıkan bir kimseye nasıl uyabiliriz? Eğer o söylediği bu sözleri kendiliğinden uydurmamış olsaydı, kendisini peygamber olarak gönderen kimse ona ne yapılacağını bildirirdi”, demişlerdir. Bunun üzerine Allah, “*Allah’ın, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlaması, sana olan nimetini tamamlaması ve seni dosdoğru yola ulaştırması için*”⁴¹¹ ayetini indirmiş ve Ahkaf Sûresi 9. ayetini neshetmiştir⁴¹². Aslında bu iki ayet arasında zıtlık bulunmadığı için müfessirin nesh iddiasını kabul etmek mümkün değildir.

Müfessirin naklettiğine göre “*Ey inananlar, Peygamber’le özel olarak konuşmak istediğinizde, bu konuşmanızdan önce sadaka veriniz. Bu, sizin için daha iyi ve daha uygundur. Eğer verecek sadaka bulamazsanız bilin ki Allah çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir*”⁴¹³ ayeti inince bu ayetin hükümleri sahabeye ağır geldiği için Allah, “*Özel konuşmanızdan önce sadaka vermek sizi endişelendirdi mi? Madem bunu yapmadınız, Allah, sizin günahlarınızı bağışladı. Artık namazınızı dosdoğru kılın, zekâtı verin, Allah’a ve Peygamber’ine itaat edin. Allah, yaptıklarınızdan haberdardır*”⁴¹⁴ ayetini indirmiş ve önceki ayeti neshetmiştir⁴¹⁵.

2. Mensuh Olmayı Muhkem Olan Ayetler

Kurtubî, Kur’an’da neshin olduğunu kabul etmiş; fakat mensuh olduğu söylenen her rivayeti kabul etmemiştir. Nesh iddialarını sebebini belirterek bazen reddederek kimi ayetlerin mensuh değil **muhkem** olduğunu söylemiştir⁴¹⁶; bazen de ayetlerin arasını uzlaştırma yoluna gitmiştir. Bu ise, kendisine gelen nakillere bilinçli yaklaştığını göstermesi bakımından önemlidir.

⁴¹⁰ “قُلْ مَا كُنْتُ بَدْعًا مِنَ الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ إِنْ أَتَيْتُمْ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ وَمَا أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ مُّبِينٌ” (Ahkaf 46/9).

⁴¹¹ “لِيَعْفَرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيَتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا” (Fetih 48/2).

⁴¹² Kurtubî, VIII, 480.

⁴¹³ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَطْهَرُ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَإِنَّ” “اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ” (Mücadele 58/12).

⁴¹⁴ “أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ” “وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ” (Mücadele 58/13).

⁴¹⁵ Kurtubî, IX, 248.

⁴¹⁶ Kurtubî, II, 192; III, 94.

Müfessirimiz, “Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz dane bulunan bir tohum gibidir. Allah dilediğine bunun kat kat fazlasını da verir. Allah’ın lütfü geniştir ve her şeyi bilir”⁴¹⁷ ayetinin tefsirinde şunları söylemektedir: “Bunun zekât ayetinden⁴¹⁸ önce indiği ve zekât ayetiyle nesh ediliği söylenmiştir. Fakat burada nesh iddiasına gerek yoktur. Çünkü Allah yolunda her zaman infak yapılabilir. Allah’ın yolları çoktur. Onların en büyüğü, Allah’ın adının üstün olması için cihad etmektir”⁴¹⁹. Nesh konusunda ileri sürülen her görüşü kabul etmeyen müfessirimiz burada ayetleri uzlaştırma yoluna gitmiştir.

Kurtubî, “Yakın akrabaya, yoksula ve yolda kalmışa hakkını ver. Bu, Allah’ın rızasını kazanmak isteyenler için daha iyidir. Onlar kurtuluşa ereceklerdir”⁴²⁰ ayetinin miras ayeti⁴²¹ ile nesh olup olmadığı konusunda âlimlerin ihtilaf ettiğini söylemiş; fakat yakın akrabanın, durum ne olursa olsun iyilik noktasında gözetilmesi gereken bir hakkı olduğu için bu ayetin nesh olmadığı görüşünün doğru olduğunu belirtmiştir⁴²².

417 مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ ۖ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (Bakara 2/261).

418 “Sadakalar (zekât gelirleri) yalnız, fakirlere, düşkünlere, onları toplamakla görevli olanlara, kalpleri ısındırılacak olanlara, hürriyetlerine kavuşmak isteyen köle ve esirlere, borçlulara, Allah yolunda ve yolda kalmışlara Allah’tan bir farz olarak verilir. Allah her şeyi bilmektedir ve her işinde hikmet vardır/ إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمَوْلَاةِ فَلَوْ لَهُمْ وَفِي الرِّقَابِ (Tevbe 9/60).”

419 Kurtubî, II, 260.

420 “فَاتِذَا الثُّرَيَّبَىٰ حَقَّهُ وَالْمَسْكِينِ وَابْنَ السَّبِيلِ ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ” (Rum 30/38).

421 “Allah, size, çocuklarınız hakkında, erkeklere, kızların iki katını vermenizi öğütlüyor. Eğer kız çocukları ikiden fazla ise, mirasın üçte ikisini alırlar. Şayet bir tek kız ise, mirasın yarısı onundur. Ölenin bir erkek çocuğu varsa, anne ve babadan her birine bırakılan mirastan altıda bir pay vardır. Hiç çocuğu yoksa anne ve babası onun mirasçısı olurlar. Bu durumda mirasın üçte biri annesinindir. Ölenin bir kız kardeşi varsa annesinin payı altıda birdir. Bütün bunlar, ölenin vasiyetini yerine getirdikten veya borcunu ödedikten sonra geçerlidir. Babalarınız ve çocuklarınızdan hangisinin sizin için daha faydalı olduğunu bilemezsiniz. Bu, Allah’ın bir emridir. Allah her şeyi bilir ve her işinde hikmet vardır/ يُرْصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَتْهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا كَانَ لَهُ وَوَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَوَرِثَتْهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا (Nisa 4/11).

422 Kurtubî, VII, 360.

III. KIRAAT

Kıraat, okumak anlamına gelen قرأ (karae) fiilinden türemiştir⁴²³. Terim olarak ise, Kur'an'daki kelimelerin nasıl okunacağını ve bu kelimelerle ilgili okuyuş farklılıklarını râvilerine nispet etmek suretiyle bilmeye **kıraat** denir⁴²⁴. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashabına kolaylık olsun diye verdiği ruhsat⁴²⁵, Arapça'nın yapısı gibi nedenler, kıraat farklılıklarının oluşmasında rol oynamıştır⁴²⁶.

Kıraatler, senedleri açısından sahih ve şâzz olmak üzere ikiye ayrılır. Bir kıraatin sahih olarak nitelenebilmesi için, sahih ve muttasıl bir senedle Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşması, Arapça'nın gramerine ve Hz. Osman mushafına uygun olması gerekir. Eğer bu şartlardan herhangi birisini taşımyorsa bu kıraat sahih değil şâzz olarak kabul edilir⁴²⁷.

Endülüs'te kıraat ilmine büyük önem verilmiş ve bu çerçevede Doğu'da üzerine ittifak edilen kıraat şekillerinin muhafazası kutsal bir görev olarak telakki edilmiştir⁴²⁸. Endülüs âlimlerinin bu tutumunu takip eden Kurtubî⁴²⁹, kıraatlere önem vermiş⁴³⁰, kıraat ihtilafları üzerinde titizlikle durmuştur. Onun bu ilme önem vermesinde, hayatının çoğunluğunu geçirdiği Mısır coğrafyasının etkisini de göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü Moğolların Bağdat'ı işgali ile İran, Anadolu, Irak ve Suriye'den gelen ulema, istilaya uğramayan Mısır'a yerleşmiş bunun sonucunda Mısır'da ilim gelişmiş, Kahire İslam'ın kültürel başkenti haline

⁴²³ İbn Manzûr, I, 128; Zebîdî, I, 363-371.

⁴²⁴ İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed, **Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn**, yrs., trs., s. 49; Ali Osman Yüksel, **İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr**, İFAV Yay., İstanbul, 1996, s. 115.

⁴²⁵ Abdurrahman Çetin, **Yedi Harf ve Kıraatlar**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 41-84.

⁴²⁶ Abdülhamit Birışık, "Kıraat", **DİA**, Ankara, 2002, XXV, 427.

⁴²⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, **el-İbâne an Meâni'l-Kirâât**, (Thk. Abdülfettah İsmail Şelebî), Matbaatü'r-Risale, Mısır, trs., s. 51 ve 89; Ebû Şâme Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî, **el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ Ulûmin Tedeallaku bi'l-Kur'âni'l-Azîz**, (Thk. İbrahim Şemsüddin), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, s. 136-137; İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed, **en-Neşr fi'l-Kirââti'l-Aşr**, (Thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yrs., trs., I, 14; Suyûtî, **İtkân** I, 263-265; Subhî Salih, s. 256; Mennâü'l-Kattân, s. 177; Eren-Erbaş, **Kur'ân İlimleri ve Tefsir İstilahları**, s. 227.

⁴²⁸ Mehmet Özdemir, "Endülüs", **DİA**, İstanbul, 1995, XI, 221; Abdullah Bayram, **Kurtubî ve Fikhî Tefsiri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 2008, s. 288.

⁴²⁹ M. Kemal Atik, "Endülüs ve Kur'an İlimlerindeki Yeri", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: II, Kayseri, 1985, s. 287.

⁴³⁰ Mustafa İbrahim el-Meşinî, **Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs**, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1407/1986, s. 284.

gelmişti⁴³¹. Kurtuba'nın işgal edilmesi sebebiyle Kurtubî'nin Kahire'ye geçişine tekabül eden eden bu olaylar, onun hem batının hem de doğunun ilminden istifade etmesine vesile olmuştur. Önceki asırlardaki ilmî birikimlerin zirveye ulaştığı ve tasnif edildiği bir zaman dilimi olan VII/XIII. yüzyılda⁴³² yaşaması yönüyle de müfessir oldukça verimli ilmî bir zaman diliminin içindedir.

A. MUKADDİMEDE KIRAATLER

Kurtubî, mukaddimedeki ““Bu Kur'an Yedi Harf Üzere İndirilmiştir. Ondan Kolayınıza Geleni Okuyunuz” Hadisinin Anlamı” başlığı altında kıraat konusunu incelemeye, yedi harfin çıkışına temel teşkil eden, farklı anlatımlardaki hadisleri Müslim ve Tirmizî'den lafzen aktararak başlamıştır. “Tirmizî, Ubeyy b. Ka'b'dan şöyle rivayet etti: “Rasûlullah (s.a.v.) Hz. Cebrail'le bir araya geldi ve şöyle dedi: “Ey Cebrail, ben okuma yazma bilmeyen bir ümmete gönderildim. Aralarında yaşlılar, çocuklar ve okuma yazma bilmeyen kişiler var”. Bana şöyle dedi: “Ey Muhammed, Kur'an yedi harf üzere indirildi”. O (Tirmizî), “Bu, sahih bir hadistir” dedi⁴³³ hadisi konuya girizgâh olan nakillerden biridir⁴³⁴.

Müfessir, “yedi harf”ten neyin kastedildiğine dair verdiği beş görüş ve “yedi kıraat” mevzuuna açtığı alt başlık ile konuyu genişçe işlemiştir.

1. Yedi Harf

Geçmişten bu güne pek çok İslâm âlimi, Kur'an-ı Kerim'in kıraatı ve manasının anlaşılmasıyla doğrudan ilgili olan yedi harf konusunu çözmek için mesai harcamışlardır. Bu konuda müstakil eserler yazıldığı gibi hadis kitaplarında da özel başlıklar açılmıştır. Kurtubî ise, yedi harf konusuna bir tefsirin mukaddimesinde işlenmesi gerektiği kadar yer vermiş, kıraat dalındaki eserler gibi herhangi bir tartışmaya ve değerlendirmeye gitmemiş, sadece kendisine ulaşan bilgileri özetleme

⁴³¹ Cengiz Tomar, “Mısır”, **DİA**, Ankara, 2004, XXIX, 576.

⁴³² Mehmet Özdemir, **Endülüs Medeniyeti (İlim ve Kültür Tarihi)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 21.

⁴³³ Tirmizî, Kıraat, 11. Ayrıca bakınız: Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 21.

⁴³⁴ Kurtubî, I, 53.

yolunu tercih etmiştir⁴³⁵. Müfessirimiz, yedi harfin çıkış noktası olan hadisleri verdikten sonra bu konuda âlimler arasında otuz beş farklı görüşün olduğunu, Ebû Hatim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî'nin (ö. 354/965)⁴³⁶ bunları zikrettiğini, kendisinin ise sadece beş tanesini aldığını belirtmiştir⁴³⁷. Biz de önemli gördüğümüz bu beş görüşü, özet şeklinde vereceğiz:

1. Taberî, Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), Abdullah b. Vehb (ö. 197/813), Ebû Cafer et-Tahâvî (ö. 321/933) gibi çoğu âlimin görüşüne göre yedi harf, farklı lafızlarla yakın anlamların kastedilmesidir. *هَلَمْ و تعال و اقبل* kelimelerinin, “gel” manasına gelmesi gibi. Tahâvî, bunu Übeyy b. Ka'b'ın rivayet ettiği “Rahmet ayetini azap ayetine; azap ayetini rahmet ayetine karıştırmadığın sürece yedi harfe kadar oku”⁴³⁸ hadisindeki ruhsata dayandırmıştır. Fakat daha sonra Tahâvî, “Harflerdeki (kıraat şekillerinde) insanlara tanınan genişlik, onların Kur'an-ı Kerim'i lehçelerinden farklı bir şekilde öğrenmekten aciz olmalarından dolayıdır. Çünkü onlar, çok azı hariç yazmayı bilmeyen ümmî bir topluluktur. Belli bir dili konuşup onu kullanan insanların başka bir dile alışması zor olduğundan, hatta istese bile kolay olmayacağından, anlam bir olduğu sürece lafız farklılığı konusunda onlara genişlik tanınmıştır. Onlar, aralarında yazı yazmasını bilenlerin sayısı çoğalıp lehçeleri Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kullandığı lehçeye uyum sağlayıncaya kadar bu durumları devam etti. Böylelikle Kur'an'ın lafızlarını ezberleyebilecek hale geldiler. Neticede Kur'an'ın sahih okuyuşuna muhalefet eden kıraatler caiz olmaktan kalktı” demiştir.

Bu görüşte olan âlimlerin diğer bir dayanak noktası ise Übeyy b. Ka'b'ın okuyuşudur. Çünkü Übeyy b. Ka'b, “...*İman edenlere, bizi bekleyin derler .../... انظرونا*...” (Hadid 57/13) ayetini, “İman edenlere bize mühlet verin/أمهلونا, bizim için erteleyin/أخرونا, bizi gözetleyin derler/ارقبونا” şekillerinde okumuştur. Yine Übeyy b. Ka'b, “...*şimşek önlerini her aydınlattığında yürürler .../... لهم مشوا فيه*...” (Bakara 2/20) ayetini “ışığında yürürler/مروا فيه, ışığında koşarlar/سعوا فيه” diye okumuştur.

⁴³⁵ İhsan İlhan, **Kurtubî Tefsirinde Kırâat Olgusu**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2009, s. 76.

⁴³⁶ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, **Sahîhu İbn Hibbân**, (Thk. Şuayb el-Arnaut), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1414/1993, III, 11-22.

⁴³⁷ Kurtubî, I, 53.

⁴³⁸ Ahmed b. Hanbel, V, 41 ve 51; Ebû Dâvud, Vitri, 22.

İbn Abdülberr en-Nemerî (ö. 463/1071) ise konuyla ilgili “İşte bununla, yedi harfin, gerekli özel bir zaruret dolayısıyla belli bir süre söz konusu olduğu, daha sonra bu zaruretin kalktığı, zaruret kalkınca da yedi harfin hükmünün kalkıp artık Kur’an-ı Kerim’in tek bir harf üzere okunması gerektiği ortaya çıkmaktadır” demiştir⁴³⁹. Kurtubî, yedi harf konusuyla ilgili Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî’den (ö. 403/1013) de “Eğer yedi harf konusundaki Übeyy hadisi⁴⁴⁰ sahih ise bu durum, yedi harfin önce mutlak olduğuna sonra da neshedildiğine hamlolunur” sözünü nakletmiştir⁴⁴¹.

Bu görüşü paylaşan âlimlerin dayandıkları hadisi ve sahabe sözünü verdikten sonra onların yorumlarını da aktaran Kurtubî’nin, yedi harften, farklı lafızlarla yakın anlamların kastedilmesinin anlaşılamayacağı kanaatinde olduğunu çıkarabiliriz.

2. Bir grup âlim ise, yedi harften, Kur’an-ı Kerim’deki farklı Arap lehçelerinden gelen kelimelerin kastedildiğini söylemiştir. Bu kelimeler, Kureyş, Huzeyl, Hevazin, Yemen, Nizâr gibi bütün Arap lehçelerinden herhangi birisine uygundur ve kendisine “cevamiu’l-kelim”⁴⁴² verilen Hz. Peygamber de (s.a.v.) bunları bilmektedir⁴⁴³. Kur’an’da daha fasih ve daha veciz olan anlatımı sağlamak için yer yer Kureyş dışındaki bu kabilelerin lehçelerinden kelimeler kullanılmıştır. Kureyşlilerden olmayanlara göre başlamak, bir şeyi yaratmak, yapmak anlamlarına gelen “فَاطِر”⁴⁴⁴ kelimesini, Abdullah b. Abbas’ın iki Arap köylüsünün bir kuyu başında çekişmeleri esnasında öğrendiğini söylemesi⁴⁴⁵ ve bunun gibi örnekler Kur’an’da farklı lehçelerden ifadelerin olabileceğinin örnekleridir.

Kurtubî ise, Kur’an’ın hepsinin değil çoğunun Kureyş lehçesine göre indirildiği konusunda Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/838) “Bu konuda bazı kabileler diğerlerine göre daha şanslı ve daha çok pay sahibidirler” sözünü nakletmiş ve bunu İbn Şihab’ın Enes’ten rivayet ettiği “Hz. Osman, onlara

⁴³⁹ Kurtubî, I, 54.

⁴⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, V, 124; Ebû Dâvud, Vitr, 22.

⁴⁴¹ Kurtubî, I, 54-55.

⁴⁴² Ahmed b. Hanbel, II, 250; Müslim, Mesacid, 5; Tirmizî, Siyer 5.

⁴⁴³ Kurtubî, I, 55.

⁴⁴⁴ “Bütün övgüler, gökleri ve yeri yoktan yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kulan Allah’adır.../... وَأُولَىٰ أُجْنَحَةٍ مَّثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ” (Fâtr 35/1).

⁴⁴⁵ et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân fi Te’vili’l-Kur’ân*, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü’r-Risale, yrs., 1420/2000, XI, 283.

mushafları yazmalarını emredince şöyle dedi: “Sizlerle Zeyd arasında ihtilaf olursa, onu Kureyş lehçesine göre yazınız. Çünkü o (Kur’an) onların lehçesiyle inmiştir”⁴⁴⁶ hadisiyle de desteklemiştir⁴⁴⁷. Kurtubî, hadis hakkında Bâkılânî’nin yorumunu şöyle aktarmıştır: “Hz. Osman, “Kur’an Kureyş lehçesiyle inmiştir” sözleriyle, Kur’an’ın büyük çoğunluğunun Kureyş lehçesiyle indiğini ifade etmektedir. Kur’an’ın tümünün sadece Kureyş lehçesiyle indirilmiş olduğuna dair kesin bir delil değildir. Çünkü onda (Kur’an’da) Kureyş lehçesinden farklı kelimeler ve harfler bulunmaktadır. Allah da: “*Muhakkak Biz onu Arapça bir Kur’an olarak indirdik*”⁴⁴⁸ demektedir. Yoksa Kureyş lehçesiyle bir Kur’an olarak indirdik, dememektedir. Bu, onun bütün Arapların dilini kuşatacak şekilde indirildiğini göstermektedir”⁴⁴⁹.

3. Bir gruba göre yedi harf, sadece Mudarlıların kendi arasında kullandıkları lehçelerdir. Buna da Hz. Osman’ın, “Kur’an Mudar lehçesiyle inmiştir”⁴⁵⁰ sözünü delil göstermişlerdir. Bu âlimler, bu yedi lehçenin Kureyş, Kinane, Esed, Huzeyl, Teym, Dabbe ve Kays kabilelerine ait ifadelerin olabileceğini; bunların ise Mudar’a mensup kabileler olduğunu ve bu şekilde yedi ayrı lügati (lehçeyi) kapsadığını söylemişlerdir⁴⁵¹.

4. Yedi harf, yedi farklı okuyuştur. Burada Bâkılânî’den naklen yedi görüş vermiştir. Özetle şöyledir:

a. Harekesi değişmekle birlikte manası ve yazılışı değişmeyen okuyuşlar: “...onlar sizin için daha uygundur.../... هُنَّ أَطَهْرُ لَكُمْ...” (Hud 11/78) ifadesinin “أَطَهْرُ” şeklinde okunması gibi.

b. Yazılışı aynı kalan ancak i’râb sebebiyle anlamı değişen okuyuşlar. “...Ey Rabbimiz, bizim yolculuk mesafelerimizi uzat.../... رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا...” (Sebe’ 34/19) ifadesinin “uzaklaştırdı/بَاعَدَ” şeklinde okunması gibi.

c. Yazılışı aynı kalan ancak harferin değişmesi sebebiyle anlamı değişen okuyuşlar: “...onları bir araya getiriyoruz.../... نُنَشِّرُهُمْ...” (Bakara 2/259) ifadesinin “onları yayıyoruz/نُنَشِّرُهُمْ” şeklinde okunması gibi.

⁴⁴⁶ Buhârî, Menâkıb, 3.

⁴⁴⁷ Kurtubî, I, 55.

⁴⁴⁸ “إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا،” (Zuhruf 43/3).

⁴⁴⁹ Kurtubî, I, 55.

⁴⁵⁰ Ebû Şâme el-Makdisî, s. 101.

⁴⁵¹ Kurtubî, I, 56.

d. Yazılışı değişen ancak anlamı olduğu gibi kalan okuyuşlar: “...atılmış yün gibi/كَالْمَفُوشِ/كَالْمَفُوشِ...” (Karia 101/5) ifadesinin “كالصوف المنفوش” şeklinde okunması gibi.

e. Yazılışı da manası da değişen okuyuşlar: “Salkımları sarkmış muz ağaçları/وَوَطَّحَ مَنْضُودًا/” (Vakıa 56/29) ifadesinin “وَوَطَّحَ مَنْضُودًا” şeklinde okunması gibi.

f. Takdim ve te’hir edilen okuyuşlar: “Sonunda ölüm sarhoşluğu bilinen gerçeği getirecektir.../...وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ...” (Kâf 50/19) ifadesinin وجاءت سكره الحق بالموت şeklinde okunması gibi.

g. Fazlalık ve eksiklik olan okuyuşlar: تَسَعُّ وَتَسْعُونَ نَعَجَةً أَنْتِي ifadesinin eksik olarak تَسَعُّ وَتَسْعُونَ نَعَجَةً şeklinde okunması gibi⁴⁵².

5. Bir grup ise, yedi harften, Kur’an’daki emir, nehiy, va’d, va’id (tehdid), kıssa, mücadele (tartışma) ve emsâllerin (örnekli anlatımların) kastedildiğini söylemiştir. İbn Atıyye ise, “Bu zayıf bir görüştür. Çünkü bu farklılıklara “harf” denilmez. Ayrıca hadisteki genişliğin, helali helal kılmak veya anlam değiştirmek konusunu kapsamadığı hususunda icma vardır” demiştir⁴⁵³.

Kıraat konusu, yedi harf mevzuunun anlaşılmasıyla açıklığa kavuşur. “Kur’an yedi harf üzere indirildi”⁴⁵⁴ hadisindeki yedi harf hakkında burada da işlediğimiz gibi birçok görüş ileri sürülmüştür⁴⁵⁵. Bu hadiste geçen yedi harf, Kur’an’ın tamamı için değil, belirli ayetler için söz konusudur. Ayrıca bu ruhsat, Hz. Osman’ın mushafları çoğaltmasıyla bir harfe inmiştir⁴⁵⁶. Bu sebeple yedi harf meselesi bugün için tamamen tarihsel bir olgu niteliğindedir⁴⁵⁷.

Kurtubî, yedi kıraatin hepsinin Rasûlullah’dan (s.a.v.) sahih yollarla bize ulaştığı için yedi harften, yedi kıraat imamının okuduğu yedi kıraat olduğu görüşünde olan âlimlerin de olduğunu söylemiştir. Müfessir, “Bu görüş, sahih

⁴⁵² Kurtubî, I, 57.

⁴⁵³ Kurtubî, I, 57.

⁴⁵⁴ Buhârî, Fedâilü’l-Kur’ân, 5.

⁴⁵⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 126-130.

⁴⁵⁶ Taberî, I, 59.

⁴⁵⁷ Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 130.

olmadığı apaçık bir şekilde ortada olduğu için herhangi bir değer taşımaz⁴⁵⁸ demiş ve “fasıl” adı altında yeni bir başlık açmıştır. Burada da yedi kıraat konusunu şöyle işlemiştir:

2. Yedi Kıraat

Yedi harf ile yedi kıraat tarihte birbirine karıştırılan iki konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yedi kıraat, yedi harften kaynaklandığı için iki konu arasında ilişki vardır; fakat bu mevzular içerik yönünden birbirinden tamamen farklıdır. Müellifimiz Kurtubî de karıştırılan bu iki konuyu mukaddimede tartışmaya açmış ve bu hususla ilgili düşünceleri selefın görüşleri doğrultusunda vermiştir. Ahmed b. Nasr ed-Dâvudî (ö. 307/919), İbn Ebî Sufra (ö. 435/1044) gibi âlimlerden naklettiği görüşe göre, yedi imama nisbet edilen yedi kıraat, ashab-ı kiramın genel hatlarıyla kullanmış olduğu yedi harf değildir. Çünkü o (yedi kıraat), sahabenin kullandığı yedi harften sadece birisine yani Hz. Osman’ın Kur’an’ı toplatırken esas aldığı şekle râcidir. Konu şöyle devam etmiştir: “Meşhur olan okuma şekilleri ise, kıraat imamlarının tercihleridir. Her bir kıraat imamı, vechini öğrenip rivayet ettiği kıraatlerden kendince en güzel ve öncelikli olanı tercih eder, onu bir tarik olarak benimser, rivayet eder, okutur, onu yayar; o kıraat de o imamla bilinir, ona nispet edilir ve Nâfi’ harfi ve İbn Kesîr harfi (okuyuşu) diye adlandırılır. Onlardan hiçbiri, ötekinin okuyuşunu yasaklamazlar ve ona herhangi bir tepki de göstermezler, aksine ona ruhsat vererek onu onaylarlar. Bu yedi imamın her birisinden de iki veya daha fazla rivayet nakledilmiştir ve hepsi de sahihtir. Müslümanlar bu çağlarda bu imamlardan sahih olarak gelen ve onlar tarafından rivayet edilen kıraat şekillerine itimad ettiler ve bunlarla ilgili eserler de yazdılar. Bu doğru şekil üzere icma, kesintisiz olarak devam etti ve Allah’ın “kitabın korunması” vaadi yerini buldu. Kâdî Ebû Bekr b. Tayyib, Taberî ve onlar gibi mütekaddim imamlar ve faziletli muhakkıklar da bu kanaattedirler⁴⁵⁹.

Tefsirinin genelinde İbn Atıyye’den çokça istifade eden Kurtubî, konuyla ilgili onun görüşlerini şöyle sunmuştur: “Allah, Peygamberine (s.a.v.) yedi harfi

⁴⁵⁸ Kurtubî, I, 57.

⁴⁵⁹ Kurtubî, I, 58.

mubah kıldı ve Cebrail ile Peygamber bu arzalarını yedi harf ile birbirlerine okudular. Peygamber'in (s.a.v.) "Ondan kolayınıza geleni okuyunuz"⁴⁶⁰ buyruğu, sahabenin herhangi birisinin, lafızları, bu okuma şekillerinden birisiyle, kendi isteğine göre değiştirebilir anlamına gelmez. Durum böyle olsaydı Kur'an'ın i'cazı ortadan kalkar ve şunun bunun değiştirmelerine maruz kalırdı. Ve sonunda Allah tarafından indirildiği şekilden başka bir hal alırdı. Bu konuda mübahlık sadece yedi harftedir ve Peygamber'in (s.a.v.) ümmetine genişlik sağlaması için söz konusu olmuştur"⁴⁶¹.

İcma ile sabit olan yedi kıraatlerden birisi okunarak namaz kılınabileceğini söyleyen Kurtubî, sahabilerden ve tâbiînden gelen rivayetlerin ise, sadece bireysel okuyuşlar olduğunu belirtmiştir⁴⁶².

B. SENEDLERİ AÇISINDAN KIRAATLER

Kurtubî, tefsirin mukaddimesinde kıraatlere dair doyurucu bilgiler vermiş, kıraatlerin anlaşılmasında doğrudan ilgili olan yedi harf⁴⁶³ hakkındaki âlimlerin görüşleriyle konuya başlamış, yedi harf ile yedi kıraatin bağıni kurarak konuya devam etmiştir.

Kurtubî, mukaddimede olduğu gibi tefsirinin içinde de kıraatlere geniş yer vermiştir. Ayetlerin okunuşlarını verirken kıraat-ı seb'a imamlarının⁴⁶⁴ yanı sıra sahabenin⁴⁶⁵ ve tâbiînin⁴⁶⁶ kıraatlerini de belirtmiştir. Ayrıca sahabe mushaflarındaki farklılıklara değinmiştir⁴⁶⁷. Hz. Osman mushafını temel kabul etmiş, onun mushafına uymayan okuyuşları reddetmiştir⁴⁶⁸. Müfessirimiz nakledilen her kıraati kabul etmemiş, gerektiğinde zayıf ve şâzz olan okuyuşları belirterek, ilmî bir üslûpla onları tenkit ederken⁴⁶⁹; Kur'an'ın herhangi bir lafzında birden fazla okuyuşun olduğu

⁴⁶⁰ Buhârî, Fedâilu'l-Kur'ân, 27.

⁴⁶¹ Kurtubî, I, 59.

⁴⁶² Kurtubî, I, 58.

⁴⁶³ Osman Kaya, "Kur'an'ın Yedi Harf Üzerine İndirilmesi ve Ahrufu's-Seb'a (Yedi Harf Meselesi)", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: VIII/2, Sivas, 2004, s. 219.

⁴⁶⁴ Kurtubî, III, 720; IV, 54-55.

⁴⁶⁵ Kurtubî, VI, 442; X, 326.

⁴⁶⁶ Kurtubî, X, 58; X, 415.

⁴⁶⁷ Kurtubî, II, 56; X, 429.

⁴⁶⁸ Kurtubî, VI, 222; VIII, 427.

⁴⁶⁹ Kurtubî, IV, 675; VI, 73.

durumlarda da Hz. Osman mushafına aykırı olmayan, Arapça gramerine uyan ve ayetin anlamına uygun olan birini tercih etmiştir⁴⁷⁰. İhtiyaç duyduğunda vakıfları belirtmiştir⁴⁷¹. Bütün bunlar Kurtubî'nin, kıraat ilmine vâkıf, okuyuşların sahihini ve şâzzını ayırt edebilecek kadar derin bilgiye sahip, okunan kelimeleri gerektiğinde sarf ve nahiv yönünden açıklayabilecek derecede kıraatte yetkin olduğunu gösterir.

1. Kıraat-ı Seb'a

Meşhur yedi imama nispet edilen ve ümmetin doğrulukları konusunda icma ettiği yedi mütevatir kıraate **kıraat-ı seb'a** denir⁴⁷². Kurtubî'nin tefsirini incelediğimizde kıraat-ı seb'a imamlarına nispet edilen mütevatir okuyuşları naklettiğini görüyoruz. Örneğin müfessirin verdiği bilgiye göre, “*Erkek olsun, kadın olsun her kim inanarak yararlı işler yaparsa işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar*”⁴⁷³ ayetindeki “*يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ*” cennete girerler anlamında meçhul bir fiil olarak (“ya” harfini ötre, “hı” harfini de üstün harekesiyle) okumuşlardır. Diğerleri ise, “cennete girerler” anlamında ma’lum bir fiil olarak (“ya” harfini üstün, “hı” harfini de ötre harekesiyle) okumuşlardır⁴⁷⁴.

Tevbe Sûresi 30. ayetinin “*Yahudiler, Üzeyr Allah'ın oğludur, dediler*”⁴⁷⁵ bölümündeki “*عُزَيْرٌ*” kelimesini, Asım b. Ebi'n-Necûd (ö. 127/745) ve Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) tenvinli olarak okumuştur. Bu durumda “*ابْنُ*” kelimesi, mübteda olan “*عُزَيْرٌ*” kelimesininin haberi olur, “*عُزَيْرٌ*”

⁴⁷⁰ Kurtubî, I, 141; X, 104-105.

⁴⁷¹ Kurtubî, IX, 452; X, 182.

⁴⁷² Bu imamlar şunlardır: Medine'de: Nâfi' b. Ebî Nuaym (ö. 169/785); Mekke'de: Abdullah b. Kesir (ö. 120/738); Şam'da: İbn Amir eş-Şâmî (ö. 118/736); Kûfe'de: Asım b. Ebi'n-Necûd (ö. 127/745), Hamza b. Habîb (ö. 156/773), Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805); Basra'da: Ebû Amr b. el-Alâ (ö. 154/771). Bu imamlar hakkında geniş bilgi için bakınız: İbn Mücâhid, Ebubekr Ahmed b. Musa el-Bağdâdî, **Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât**, (Thk. Şevkî Dayf), Dâru'l-Meârif, Mısır, 1400, s. 53-87; Eren-Erbaş, **Kur'an İlimleri ve Tefsir İstılahları**, s. 142.

⁴⁷³ “*وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا*” (Nisa 4/124).

⁴⁷⁴ Kurtubî, III, 347.

⁴⁷⁵ “*وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ*” (Tevbe 9/30).

kelimesi ister Arapça olsun, ister olmasın munsarîf bir kelimedir. İbn Kesir, Nâfi' b. Ebî Nuaym (ö. 169/785), Abdullah b. Âmir (ö. 118/736) ve Ebû Amr ise iki sakinin bir arada bulunması dolayısıyla tenvinsiz olarak “عَزَيْرُ ابْنُ” şeklinde okumuşlardır⁴⁷⁶.

2. Sahabe ve Tâbiîn Kıraatleri

Kurtubî, mukaddimede, İbn Atıyye'den naklen icma ile sabit olan yedi kıraatten birisi okunarak namaz kılınabileceğini; sahabeden ve tâbiînden gelen rivayetlerin ise, sadece onların bireysel okuyuşları olduğunu, onlarla amel edilemeyeceğini belirtmiştir⁴⁷⁷; fakat müfessir tefsirinin içinde okuyucuyu bilgilendirmek için sahabe ve tâbiînin okuyuşlarından⁴⁷⁸ örnekler sunmuştur. Müfessir yine İbn Atıyye'den naklen Ebü's-Semmal el-Adevî (ö. 160/777)⁴⁷⁹ gibi kişilerden gelen rivayetlere güven duyulmayacağını söylemiştir⁴⁸⁰. O, her ne kadar böyle aktarsa da tefsirinde Ebü's-Semmal'den gelen okuyuşlara yer vererek⁴⁸¹ kendi içinde bir çelişkiye düşmüştür.

Cumhur, “*Karşı karşıya gelen iki grupta sizin için bir ibret vardır. Biri Allah yolunda çarpışan bir grup, diğeri ise gözleriyle bunları kendilerinin iki katıymış gibi gören kâfir grup. Allah, dilediği kişileri yardımıyla destekler. Bunda, basiret sahipleri için kesinlikle ibret vardır*”⁴⁸² ayetindeki “*فئة* / grup” kelimesini *احداهما* gibi mahzûf bir müptedanın haberi olarak “*فئة*” şeklinde ötreli okumuştur. Hasan Basrî ve Mücahid ise hem “*فئة*” kelimesini hem de “*كافرة*” kelimesini “*iki grup* / *فئتين*” kelimesinden bedel olmak üzere esreli okumuşlardır. İbn Ebî Able (ö. 152/769) her ikisini de “*فئة*” olarak fethalî okumuştur. Ahmed b. Yahya (ö. 291/904) “*mü'min ve kâfir olarak iki ayrı grup*” şeklinde hal olmak üzere yine bu kelimeyi fethalî

⁴⁷⁶ Kurtubî, IV, 458.

⁴⁷⁷ Kurtubî, I, 58.

⁴⁷⁸ Kurtubî, VI, 442; X, 58; X, 326; X, 415.

⁴⁷⁹ Basralı bir kıraat âlimi olan Ebü's-Semmal'in kendine ait şâzz okuyuşları vardır. Ona ve naklettiklerine güvenilmez. Bakınız: ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, (Thk. Ali Muhammed Bicâvî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs., IV, 534.

⁴⁸⁰ Kurtubî, I, 58.

⁴⁸¹ Kurtubî, II, 25; IV, 24.

⁴⁸² “*قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ اللَّتَانِ فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَهُمْ رَأْيَ الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ*” (Al-i İmran 3/13). “*بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ*”

okumuştur. Zeccâc ise ihtisas olmak üzere “yani ben şu iki topluluğu kastediyorum” anlamında mansub okumuştur⁴⁸³.

Ebû Amr ve Asım, Ebû Bekr ve Mekkeliler yoluyla gelen rivayete göre “Allah, kendilerine kitap verilenlerden, “Onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz” diye sağlam söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı edip kitabı az bir dünyalıkla değiştiler. Karşılığında aldıkları ne kadar da değersiz!”⁴⁸⁴ ayetindeki “mutlaka açıklayacaksınız/لَتُبَيِّنَنَّهٗ” fiilini çoğul muhatap sigasıyla okumuşlardır. Diğer kıraat âlimleri ve İbn Abbas ise aynı fiili çoğul gaib sigasıyla “mutlaka açıklayacaklar/لَيُبَيِّنَنَّهٗ” şeklinde okumuşlardır. İbn Mesud ise şeddeli nunu tamamen kaldırarak “açıklayacaklar/لَيُبَيِّنُونَهُ” şeklinde okumuştur⁴⁸⁵.

Bu ayetlerin tefsirinde gördüğümüz üzere müfessir, kıraat âlimlerinin yanı sıra sahabenin ve tâbiînin okuyuşlarını da vermiştir. Gerektiğinde de dil âlimlerinin görüşlerine başvurarak okuyuşların i'râbını yapmıştır.

3. Şâzz Kıraatler

Kurtubî, mukaddimede İbn Atıyye ve isim belirtmediği diğer âlimlerden, şâzz kıraatlerle⁴⁸⁶ namaz kılınamayacağını, bu okuyuşların Kur'an'dan olmadığını, bu okuyuş şekillerinin sadece kârihlerine ait bir ayet te'vili olduğunu nakletmiştir⁴⁸⁷. Fakat müfessir gerektiğinde okuyucuyu haberdar etmek amacıyla sıhhat şartlarından herhangi birisini taşımadığı için şâzz olan kıraatlere de yer vermiştir. Çoğu defa da bu kıraatlerin, şâzz olma sebeplerini bildirmemiş ve bu kıraatleri tenkit etmeden sadece nakletmekle yetinmiştir.

“İnanıncaya kadar müşrik kadınlarla evlenmeyin”⁴⁸⁸ ayetindeki “evlenmeyin/وَلَا تَنْكِحُوا” lafzındaki “te” harfini cumhur üstün okumuştur. Şâzz bir

⁴⁸³ Kurtubî, II, 400.

⁴⁸⁴ “وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنَنَّاهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْفُرُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَأَشْرَتُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا” (Al-i İmran 3/187). “فَبَيْسَ مَا يَشْتَرُونَ”

⁴⁸⁵ Kurtubî, II, 644.

⁴⁸⁶ Sahih kıraat şartlarından herhangi birini taşımayan kıraatlere şâzz kıraat denir. Bakınız: Mekî b. Ebî Tâlib, s. 51 ve 89; Ebû Şâme el-Makdisî, s. 136-137; İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, I, 14.

⁴⁸⁷ Kurtubî, I, 58.

⁴⁸⁸ “وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ” (Bakara 2/221).

kıraatte ise bu harf ötre harekesiyle okunmuştur. Bu durumda anlam sanki “inanıncaya kadar müşrik kadınları başkalarıyla nikahlamayın”, şeklinde olmaktadır⁴⁸⁹.

Kurtubî'nin bildirdiğine göre, “Şüphesiz Allah, müminlere iyilik yapmıştır. Çünkü onlara kendi içlerinden, ayetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitabı, hikmeti öğreten bir Peygamber göndermiştir. Oysa onlar daha önce apaçık bir sapıklık içerisindeydiler”⁴⁹⁰ ayetindeki “kendi içlerinden/مِنْ أَنْفُسِهِمْ” kelimesinin “fe” harfi “onların en şerefli” anlamında üstün olarak okunmuştur. Müfessir bunun şâzz bir kıraat olduğunu belirtmiştir⁴⁹¹.

C. İŞLENİŞİ AÇISINDAN KIRAATLER

Tefsir, hadis, kıraat, fıkıh gibi İslâmî ilimlerde kendini yetiştiren Kurtubî'ye kaynaklarda “Şemsüddin, müfessir, ilimde derya”⁴⁹² gibi sıfatlar verilmiştir. Müfessir, tefsirinde kıraatleri işleyiş tarzıyla da bu alanda çok iyi yetişmiş⁴⁹³ olduğunu bizlere göstermiştir. Ayetlerdeki okuyuş farklılıklarını nakletmekle kalmamış gerektiğinde bu kıraatlerin anlama etkisini, gramatik tahlilini yapmıştır.

1. Anlama Etkisi Açısından İncelediği Kıraatler

Kurtubî, zaman zaman kıraatlerin mana açısından yol açtığı farklılıklara işaret etmiştir. Şu ayetlerde bunun örneklerini görebiliriz:

“Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu hem daha

⁴⁸⁹ Kurtubî, II, 62.

⁴⁹⁰ لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ “ وَأِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ” (Al-i İmran 3/164).

⁴⁹¹ Kurtubî, II, 609.

⁴⁹² ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm**, (Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1407/1987, L (sene 671-680), 74-75; es-Safedî, Selâhaddîn Halil b. Aybeg, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, (Thk. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed), Dâru'n-Neşr Franz Steiner, Wiesbaden, 1381/1962, II, 122; İbn Ferhûn, II, 308; es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân, **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, Kitâbfurûşî, Leiden, 1839, s. 29; ed-Dâvudî, Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, trs., II, 70; Bağdatlı İsmail Paşa, II, 129; Zirikî, V, 322; Kehhâle, VIII, 239.

⁴⁹³ Tayyar Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, Ankara, 2002, XXIV, 455.

iyidir ve hem de sonuç itibariyle daha güzeldir”⁴⁹⁴ ayetindeki “الْقِسْطَاس/terazi” kelimesinin “kaf” harfini İbn Kesir, Ebû Amr, Nâfi’, İbn Âmir ve Ebubekr b. Ayyaş’ın (ö. 193/809) rivayetine göre Asım, “adalet” anlamında ötreli olarak okumuştur. Hamza, Kisaî ve Hafs b. Süleyman’dan (ö. 180/796) gelen başka bir rivayete göre de Asım “kaf” harfini “terazi” anlamında esreli olarak okumuştur⁴⁹⁵.

“Kuşkusuz sadaka veren erkeklerle kadınların ve Allah’a güzelce ödünç verenlerin yaptıkları kat kat ödenir. Onlar için büyük bir ödül vardır”⁴⁹⁶ ayetindeki “sadaka veren erkeklerle kadınlar/وَالْمُصَدِّقَاتِ وَالْمُصَدِّقِينَ” kelimelerindeki “sad” harfini, İbn Kesir, Asım’dan rivayetle Ebubekr “doğrulayan” manasında şeddesiz olarak okumuşlar; diğerleri ise “sadaka veren erkeklerle kadınlar” anlamında ve “te” harfini “sad” harfine idğam ederek şeddeli olarak okumuşlardır⁴⁹⁷.

2. Gramer Açısından İncelediği Kıraatler

Müfessir, gerektiğinde okuyuş farklılıklarını dilcilerin görüşleri ışığında nahiv ve sarf açısından izah etmiş ve onları delillendirmiştir⁴⁹⁸. Örneğin:

“Yakup: “Daha önce kardeşi (Yusuf) hakkında size güvendiğim gibi mi onun hakkında size güveneyim? dedi. En iyi koruyucu Allah’tır. O merhametlilerin en merhametlisidir” dedi”⁴⁹⁹ ayetindeki “En iyi koruyucu Allah’tır/حَافِظًا” bölümündeki “حَافِظًا” kelimesini Medineliler, Ebû Amr ve Asım temyiz olarak kabul ederek fethalı okumuşlardır. Diğer Kûfeliler ise hal olarak okumuşlardır. Zeccâc bunun temyiz olduğunu söylemiştir⁵⁰⁰.

“Yeryüzünde, birbirine yakın kara parçaları, üzüm bağları, ekinler, bir kökten tek ve çok sürgülü hurma ağaçları vardır. Bütün bunlar aynı su ile sulanır. Böyle iken, onlardan bir kısmını tad bakımından diğerlerinden üstün kılarız.

⁴⁹⁴ “وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كَلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا، (İsra 17/35).

⁴⁹⁵ Kurtubî, V, 591.

⁴⁹⁶ “إِنَّ الْمُصَدِّقِينَ وَالْمُصَدِّقَاتِ وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُّضَاعَفُ لَهُمْ وَلَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ، (Hadid 57/18).

⁴⁹⁷ Kurtubî, IX, 209.

⁴⁹⁸ Kurtubî, III, 700; VI, 99.

⁴⁹⁹ “قَالَ هَلْ أَمْنَكُمْ عَلَيْهِ إِلَّا كَمَا أَمِنْتُكُمْ عَلَى أَخِيهِ مِنْ قَبْلُ قَالَ اللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، (Yusuf 12/64).

⁵⁰⁰ Kurtubî, V, 202.

Kuşkusuz bunda, düşünüp anlayan bir toplum için kesinlikle ibretler vardır”⁵⁰¹ ayetindeki “*sulanır/يُسْقَى*” kelimesini, Asım ve İbn Âmir “bütün bunlar aynı su ile sulanır” anlamında “ya” harfi ile okumuşlardır. Diğerleri ise “bağlar” kelimesi dolayısıyla “te” ile okumuşlardır. Ebû Hatim ve Ebû Ubeyde de bu okuyuşu tercih etmiştir. Ebû Amr da, “*onlardan bir kısmını tad bakımından diğerlerinden üstün kılarız/وَنُفِضَلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضِ فِي الْأَكْلِ*” bölümü sebebiyle “te” ile okumanın daha uygun olduğunu söylemiştir. Çünkü “*onlardan bir kısmı/بَعْضَهَا*” sözcüğünde müzekker değil müennes zamir kullanılmıştır⁵⁰².

3. Mushaf Farklılıkları Açısından İncelediği Kıraatler

a. Hz. Osman Zamanında Çoğaltılan Mushaflardaki Farklılıklar

Hiz. Osman zamanında çoğaltılıp farklı merkezlere gönderilen mushafların arasında bazı kelimelerde farklılıklar mevcuttur. Buna, söz konusu mushaflarda nokta, hareke vb. unsurların bulunmaması, Hz. Peygamber’den gelen sahih kıraatlerin tamamının bu mushaflara yansıtılmak istenmesi gibi gerekçeler sunulmuştur⁵⁰³. Kurtubî de, Hz. Osman zamanında çoğaltılan mushaflardaki farklılıklara zaman zaman değinmiştir.

Örneğin Mekke ve Medine mushaflarında “*“Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Eğer Rabbime döndürülürsem, kesinlikle orada bundan daha iyisini bulurum!”*”⁵⁰⁴ ayetindeki “*bundan/مِنْهَا*” sözcüğü, tesniye olarak “*مِنْهُمَا*” şeklindedir. Basra ve Kûfe mushaflarında ise tekil olarak “*مِنْهَا*” şeklindedir. Kurtubî, siyak-sibak uygunluğuyla daha önceki ayetlerde geçen “iki bahçe”ye işaret etmesi yönünden kelimenin tesniye olarak “*مِنْهُمَا*” gelmesinin daha uygun olduğunu söylemiştir⁵⁰⁵.

“Göklerin ve yerin gaybı yalnız Allah’a aittir. Bütün işler O’na döndürülür. Öyleyse O’na kulluk et ve O’na güven. Rabbin, yaptıklarınızdan asla habersiz

وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنْوَانٌ وَغَيْرُ صِنْوَانٍ يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ “ (Ra’d 13/4).⁵⁰¹

⁵⁰² Kurtubî, V, 255.

⁵⁰³ Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 243.

⁵⁰⁴ “وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُئِدْتُ إِلَى رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا”, (Kehf 18/36).

⁵⁰⁵ Kurtubî, V, 724.

değildir”⁵⁰⁶ ayetindeki “تَعْمَلُونَ/” kelimesini, Medine ve Şam halkı, Hafs, muhatab sigasında “te” harfi ile, diğerleri ise gâib sigasında “ye” harfi ile okumuşlardır⁵⁰⁷.

b. Sahabenin Şahsi Mushaflarındaki Farklılıklar

Kur’an metninin Hz. Peygamber zamanında iki kapak arasına alınmamış olmasına rağmen Abdullah b. Mesud ve Übeyy b. Ka’b gibi sahabilerin özel mushaflar oluşturmaya başladığı bilinmektedir. Kur’an’ın Hz. Osman dönemindeki çoğaltılma faaliyeti öncesinde bu derlemelerden Übeyy b. Ka’b mushafı Şam; İbn Mesud mushafı Kufe; Mikdâd b. Esved (ö. 33/653) mushafı Dimaşk; Ebû Musa el-Eş’arî (ö. 42/662-663) mushafı ise Basra bölgesinde yaygınlık kazanmıştır. Çoğaltılan nüshaların dönemin İslam merkezlerine gönderilmiş ve onlara uymayan özel koleksiyonların imha edilmesi istenmiştir. İmha edilen özel koleksiyonlarla birlikte bazılarının daha sonraki dönemlere intikal ettiği, hatta bir kısmının günümüze kadar geldiği de iddia edilmiştir. Bu özel koleksiyonların bazılarıyla Hz. Osman mushafları arasında farklılıkların bulunduğu belirtilmiştir⁵⁰⁸. Kurtubî de Hz. Osman mushafından farklı olan şahsî mushaflara, Übeyy b. Ka’b’ın mushafında Fil ve Kureyş Sûrelerinin tek sûre olarak geçmesi⁵⁰⁹, İbn Mesud’un mushafında da Felak ve Nas Sûrelerinin olmaması⁵¹⁰ gibi örnekleri vermiştir. Müfessir, sûreler bazında olduğu gibi lafızlar boyutunda olan farklılıklara da misaller getirmiştir. Örneğin:

Kurtubî, “Doğum sancısı onu bir hurma ağacının gövdesine gitmeye mecbur etti ve “Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitseydim” dedi”⁵¹¹ ayetinin, Übeyy b. Ka’b’ın Mushafı’nda, “فلما أجاها المخاض” şeklinde olduğunu belirtmiştir⁵¹².

⁵⁰⁶ “وَاللَّهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ،” (Hud 11/123).

⁵⁰⁷ Kurtubî, V, 107.

⁵⁰⁸ Maşalı, XXXI, 244.

⁵⁰⁹ Kurtubî, X, 429.

⁵¹⁰ Kurtubî, X, 472.

⁵¹¹ “فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ نَسِيًّا مَسِيًّا،” (Meryem 19/23).

⁵¹² Kurtubî, VI, 85.

Müfessirin bildirdiğine göre Hz. Âişe (ö. 58/678), “Onları kendilerine boyun eğdirdik ki bir kısmı binekleridir, bir kısmını da yerler”⁵¹³ ayetindeki “فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ” bölümünü “فَمِنْهَا رَكُوبَتُهُمْ” şeklinde okumuştur ve mushafında da böyledir⁵¹⁴.

“Musa “Ben bu işi daha ne yaptığımı bilmezken yaptım” dedi”⁵¹⁵ ayetinin, Abdullah b. Mesud’un Mushafı’nda, “من الجاهلين” şeklinde olduğunu müfessir bizlere aktarmıştır⁵¹⁶.

Müfessir, tefsirinde kıraat-ı seb’ayı benimsemiş fakat anlam zenginliğini sağlamak için sahabe kıraatlerinden de örnekler vermiştir. Fakat sahabelere ait mushaflardaki farklılıklara değinirken herhangi bir değerlendirme yapmaktan uzak durmuş, bir bilgi sadedinde sunmakla yetinmiştir. Zaten Kurtubî mukaddimede, sadece yedi kıraatten birisiyle namaz kılınabileceğini; sahabeden ve tâbiînden gelen rivayetlerin ise, bireysel okuyuşlar olduğunu, onlarla amel edilemeyeceğini belirtmişti⁵¹⁷.

III. MEKKÎ-MEDENÎ

A. MEKKÎ-MEDENÎ’NİN ANLAM ALANI

Mekkî-medenî, Kur’an’ın anlaşılmasına yardımcı olan önemli bir Kur’an İlmi’dir. Kurtubî de mukaddimede, Kur’an’la ilgilenen kişinin mekkî ve medenî ilmini bilmesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü Allah’ın kullarına İslam’ın ilk döneminde hitap ettiği hususlarla son döneminde tavsiye ettiği hususları birbirinden ayırabilmesi ve ilk dönemde farz kıldığı konularla son dönemde bu farzlara eklediklerini bilebilmesi bu ilimler vesilesiyle olur⁵¹⁸. Fakat, ayet veya sûrelerin mekkî ya da medenî olduğuna dair Hz. Peygamber’den (s.a.v.) herhangi bir bilgi gelmemiştir, bunlar sahabe ve tâbiînden gelen malumatlardır. Naklin yeterli

⁵¹³ “وَدَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ” (Yasin 36/72).

⁵¹⁴ Kurtubî, VIII, 51.

⁵¹⁵ “قَالَ فَعَلَّئُهَا إِذَا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ” (Şûara 26/20).

⁵¹⁶ Kurtubî, VII, 90.

⁵¹⁷ Kurtubî, I, 59.

⁵¹⁸ Kurtubî, I, 32.

gelmediği, ihtilafa düşüldüğü zamanlarda ise ictihad ve kıyas yoluyla da ayet veya sûrelerin, mekkî ya da medenî olduğu bilinebilir⁵¹⁹.

Âlimler, mekkî-medenî kavramı hakkında muhatapları, mekanı ve zamanı ölçüt alan üç ayrı tanım yapmışlardır. Şöyle ki:

1. Muhataba Göre Mekkî-Medenî

Muhatap kitleleri göz önüne alındığında mekkî ve medenî ile ilgili şöyle bir tanım yapılmıştır: “Mekkelileri muhatap alan ayetler ve sûreler mekkî, Medinelileri muhatap alan ayetler ve sûreler de medenîdir”. Diğer bir ifadeyle “Ey insanlar!” diye hitap eden ayetler mekkî, “Ey iman edenler!” diye hitap eden ayetler ise medenîdir⁵²⁰. Bu tasnif çok kabul görmemiştir. Çünkü “Ey iman edenler!” ifadesinin bulunduğu mekkî ayetler olduğu gibi, “Ey insanlar!” ifadesinin bulunduğu medenî ayetler de mevcuttur. Ayrıca bu iki başlık, bu hitaplarla başlamayan ayetlerin tasnifini belirleyecek mahiyette değildir. Kurtubî de konuyla ilgili olarak Nisa Sûresi’nin mukaddimesinde şöyle demiştir: ““Ey insanlar” hitabının yer aldığı ayetler Mekke’de inmiştir, şeklinde kanaat belirtenlerin görüşü doğru bir görüş değildir. Çünkü Bakara Sûresi’nde Medine’de inmiş olmasına rağmen iki yerde, “Ey insanlar”⁵²¹ hitapları yer almıştır”⁵²². Bakara Sûresi 21. ayetin⁵²³ tefsiri esnasında da benzer ifadeleri kullanmış, burada “Ey insanlar” diye başlayan her ayetin Mekke’de indiğini söyleyen Alkame b. Kays’a (ö. 62/682) ve Mücahid’e itiraz etmiştir. Bakara ve Nisa Sûrelerinin medenî olmalarına rağmen içlerinde “Ey insanlar” diye başlayan ayetlerin bulunmasını da buna örnek olarak sunmuştur⁵²⁴. Müfessir yine Bakara

⁵¹⁹ Zerkeşî, I, 192; Mennâü’l-Kattân, s. 60; Mustafa Ünver, **Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun, 1998, s. 109.

⁵²⁰ Zerkeşî, I, 187; Suyûtî, **İtkân I**, 55-56; Zerkânî, s. 111-112; Subhî Salih, s. 167; Yusuf Şevki Yavuz-Abdurrahman Çetin, “Âyet”, **DİA**, IV, 243; Abdülkâdir Muhammed Salih, **et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn fi’l-Asri’l-Hadîs**, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1424/2003, s. 63-64.

⁵²¹ “*Ey insanlar, sizi de sizden öncekileri de yaratan Rabbinize ibadet edin/ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ* / الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ” (Bakara 2/21) ve “*Ey insanlar, yeryüzünde bulunan helal ve temiz şeylerden yiyiniz. Şeytanın peşine takılmayın. Çünkü o, sizin apaçık düşmanınızdır/ يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ*” (Bakara 2/168).

⁵²² Kurtubî, III, 5.

⁵²³ “*Ey insanlar, sizi de sizden öncekileri de yaratan Rabbinize ibadet edin/ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ* / الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ” (Bakara 2/21).

⁵²⁴ Kurtubî, I, 217.

Sûresi 21. ayetinin tefsirini yaparken, Alkame ve Mücahid'in, "Ey iman edenler"⁵²⁵ diye başlayan her ayetin Medine'de indiğine dair görüşlerinin ise doğru olduğunu belirtmektedir. Urve b. Zübeyr'in (ö. 93/712), "Herhangi bir had (belli bir suçun cezası) veya bir farz belirten ayetler Medine'de inmiştir. Geçmiş ümmetlerden ve azaptan söz eden ayetler ise Mekke'de inmiştir" sözüne müfessir, "Bu da açıktır" yorumunu yapmıştır⁵²⁶. Biz buradan müfessirin "Ey iman edenler" diye başlayan ayetlerin Medine'de indiği görüşünü desteklediğini çıkarabiliriz.

2. Mekâna Göre Mekkî-Medenî

Mekkî ve medenî tanımlamasında mekân esas aldığına, "Mekke'de inen ayet veya sûreler mekkî, Medine'de inenler de medenîdir" şeklinde tanım yapılmıştır⁵²⁷. Tanım, Mekke ve Medine dışındaki bazı yerlerde ve seferlerde gelen vahiylerin hepsini kapsamadığı için çok kabul görmemiştir. Suyûtî, tam olarak Mekke veya Medine'de inmeyip bu şehirlerin çevresinde inen ayetlerin indikleri yere yani Mekke veya Medine'ye ait olacaklarını ifade ederek tanımlamayı genişletmiştir. Örneğin, Mina, Arafat ve Hudeybiye'de nazil olanlar mekkî; Bedir, Uhud veya Medine'ye ait diğer mekânlarda inenler de medenî olmaktadır⁵²⁸. Ancak tarifteki yerlerin kapsamının genişletilmesi, tanımdaki eksikliği yine giderememiştir. Çünkü Mekke ve Medine'de inmeyip Tebuk, Beyt-i Makdis ve çeşitli yolculuklarda inen ayetler sınıflandırmamın dışında kalmaktadır⁵²⁹. Müfessir, Kasas Sûresi 85. ayetin⁵³⁰ tefsirinde İbn Abbas'tan naklen, "Bu ayet Cuhfe'de inmiştir. Ne mekkî, ne de

⁵²⁵ "Ey inananlar, kadınlara zorla mirasçı olmanız size helal değildir. Açıktan bir fuhuş işlemedikçe, verdiklerinizin bir kısmını geri almak için onları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Hoşlanmanız da, olabilir ki sizin hoşlanmadığınız bir şeyde Allah birçok hayır takdir etmiştir/ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرْتُوا النِّسَاءَ كَرِهًا وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِيَنْدَهُبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبِينَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا" (Nisa 4/19) ayet gibi.

⁵²⁶ Kurtubî, I, 217.

⁵²⁷ Zerkeşî, I, 187; Suyûtî, **İtkân** I, 55-56; Zerkânî, s. 111-112; Subhî Salih, s. 167; Muhammed Salih, s. 63-64.

⁵²⁸ Suyûtî, **İtkân** I, 55-56.

⁵²⁹ Ünver, s. 82.

⁵³⁰ "Kuşkusuz Kur'an'a uymaya zorunlu kılan Allah, seni vadettiği yere ulaştıracaktır. De ki: "Rabbim kimin doğru yolda geldiğini ve kimin de apaçık bir yanlışlık içerisinde olduğunu daha iyi bilir"/"إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَأْدُكَ إِلَى مَعَادِ قَوْمِ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَمَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ" (Kasas 28/85).

medenî'dir" derken sanki yer esas alınarak yapılan tanımın eksikliğine işaret etmiştir⁵³¹.

3. Zamana Göre Mekkî-Medenî

Zaman ölçüt alındığında mekkî-medenî kavramı hakkında, "hicretten önce inen ayet veya sûrelere mekkî, sonra inenlere medenî denir" şeklinde bir tanım yapılmıştır⁵³². Bu tanımlardan en meşhuru ve en çok kabul göreni, zamanı esas alan bu tarif olmuştur⁵³³. Çünkü Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'ye ulaşmasını yani hicreti esas alan bu taksim, nâzil olan bütün vahiylerin hiçbirini dışarıda bırakmamakta, hepsini kapsamaktadır.

Kurtubî, mukaddimede Kur'an İlimleri'nin birçok dalına dair geniş bilgiler vermesine rağmen mekkî-medenî terimine değinmemekte fakat Mâide Sûresi'nin mukaddimesinde şöyle bir tanım yapmaktadır: "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hicretinden sonra, ister Medine'de ister herhangi bir seferde indirilsin, Kur'an'dan indirilen her şey, medenîdir. Hicretten önce indirilenlere de mekkî denir"⁵³⁴. Burada onun, tanımlardan zamanı esas alan tarifi tercih ettiğini görüyoruz.

B. İŞLENİŞİ AÇISINDAN MEKKÎ-MEDENÎ

Kurtubî, mekkî-medenî terimini sûrelerin başında ya da ilgili ayetin tefsirinde kullanmıştır.

1. Sûre Bağlamında Mekkî-Medenî

Müellif, sûrelerin (mukaddime kabilinden olan) girişlerinde, sûrenin mekkî veya medenî olduğunu belirtip, konuyla ilgili farklı görüşlerden bahsetmiştir,

⁵³¹ Kurtubî, VII, 284.

⁵³² Zerkeşî, I, 187; Suyûtî, **İtkân** I, 55-56; Zerkânî, s. 111-112; Subhî Salih, s. 167; Muhammed Salih, s. 63-64.

⁵³³ Zerkeşî, I, 187, Subhî Salih, s. 168.

⁵³⁴ Kurtubî, III, 409.

çoğunlukla da bu görüşlerin râvilerini zikretmiştir⁵³⁵. Bazen bu ihtilafli görüşleri aktarmakla yetinirken bazen de bunları tahlil edip kendi düşüncesini de ortaya koymuştur. Ancak her sûrenin mekkî veya medenî olduğunu tespit etme çabasına girmemiş, bazen doğrudan sûrenin tefsirine geçmiştir⁵³⁶. Bakara, Tevbe, Hıcr, Müzzemmil ve Beled Sûrelerinin mekkî veya medenî oldukları ise sûre mukaddimelerinde değil, sûrenin tefsiri esnasında geçmektedir.

Kurtubî'nin, Necm Sûresi'nin mukaddimesinde belirttiğine göre, Hasan, İkrime, Atâ ve Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), sûrenin tamamının Mekke'de; İbn Abbas ile Katâde ise “*Onlar, küçük kusurlar hariç büyük günahlardan ve her türlü fuhuştan kaçınanlardır. Kuşkusuz Rabbinin bağışlaması geniştir. Sizi topraktan yaratırken de annelerinizin karınlarında ceninler halinde iken de en iyi O bilir. Öyle ise, kendinizi temize çıkarmayın. O, emirlerine karşı gelmekten sakınanı çok iyi bilir*”⁵³⁷ ayeti hariç sûrenin Mekke'de indiğini söylemişlerdir. Sûrenin tümüyle Medine'de indiği fikrine ise müfessir, “Sahih olan bunun Mekke'de indiğidir” diyerek itiraz etmiş buna da İbn Mesud'un, “Necm Sûresi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekke'de ilan ettiği ilk sûredir” sözünü delil getirmiştir⁵³⁸.

Müellif Mücâdele Sûresi'nin girişinde, sûrenin medenî olduğu hususunda görüş birliği olduğunu söylemiştir. Ancak Atâ'nın, “İlk on ayeti medenî, diğerleri ise mekkîdir” sözünü ve Kelbî'nin, “*Üç kişi aralarında konuşurlarsa dördüncüsü kesinlikle O'dur*”⁵³⁹ ayeti hariç sûrenin hepsinin medenî olduğuna dair ifadesini de buraya eklemiştir⁵⁴⁰.

Kurtubî'nin tefsirinde mekkî 33, medenî 15, ihtilafli 4⁵⁴¹ ve bu konuda hiç bilgi verilmeyen 62 sûre bulunmaktadır. Tefsirde mekkî-medenî konusunda malumat bulunmayan sûrelerin sayısının bu kadar çok olması bizi konuyu derinliğine araştırmaya sevketti. Tezimizi çalışırken esas aldığımız Muhammed İbrahim el-

⁵³⁵ Kurtubî, VI, 149; VIII, 197.

⁵³⁶ Örneğin Hıcr Sûresi'nin (Kurtubî, V, 365) ve Zuhruf Sûresi'nin (Kurtubî, VIII, 376) mekkî veya medenî olduğunu belirtmeden sûrelerin tefsirine geçmiştir.

⁵³⁷ “الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَإِذْ”
”أَنْتُمْ أَجْنَاءٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ اتَّقَى (Necm 53/32).

⁵³⁸ Kurtubî, IX, 72.

⁵³⁹ “مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ” (Mücâdele 58/7).

⁵⁴⁰ Kurtubî, IX, 223.

⁵⁴¹ Müfessirin mekkî veya medenî olduğuna dair görüş bildirmeyip sadece nakilleri aktardığı sûreleri ihtilafli olarak değerlendirdik.

Hıfnâvî ve Mahmud Hâmid Osman'ın tahkik ettiği baskı (Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1426/2005) ile Hişâm Semîr el-Buhârî'nin (Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyâd, 1423/2003) tahkik ettiği baskıyı mukayese ettiğimizde daha farklı bir sonuç ortaya çıktı. Çünkü Hişâm Semîr el-Buhârî'nin yaptığı tahkikte mekkî 69, medenî 21, ihtilâflı 11 ve bu konuda hiç bilgi verilmeyen 13 sûre bulunmaktaydı. Dikkatle incelediğimizde bizim esas aldığımız nüshada muhakkiklerin, her sûrenin mukaddimesini vermediklerini ve doğrudan ayetlerin tefsirine geçtiklerini gördük. Bu ihtilafın asıl nedeninin, muhakkiklerin *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı tahkik ederken esas aldıkları yazmalardaki farklılıktan kaynaklandığı kanısındayız. Çünkü mekkî-medenî konusunda mukayesesini yaptığımız bu iki baskı haricinde baktığımız tahkiklerde de⁵⁴², sûre mukaddimelerinde verilen bilgilerde küçük ayrılıkların olabildiğini gördük. Fakat bu farklılıklar, sadece sûre mukaddimelerine mevcut olup ayetlerin tefsirine yansımamıştır. İki baskı arasındaki sûrelerin mekkî-medenî farklılığını mukayese edebilmek için bunları aynı tabloda göstermek istiyoruz.

Tablo.1 Kurtubî'nin Tefsirinde Sûrelerin Mekkî-Medenî Durumları

Sûre Numarası	Sûrenin İsmi	Muhammed İbrahim el-Hıfnâvî ve Mahmud Hâmid Osman Tahkiki	Hişâm Semîr el-Buhârî Tahkiki
1	Fatiha	Mekkî	Mekkî
2	Bakara	Medenî ⁵⁴³	Medenî ⁵⁴⁴
3	Al-i İmrân	Medenî	Medenî
4	Nisa	Medenî	Medenî
5	Maide	Medenî	Medenî

⁵⁴² Örneğin bakınız: el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Endülüsî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, (Thk. Abdülhalim el-Berdûnî), İntişârât-ı Nâsır-ı Hüsrev, Tahran, 1364/1986.

⁵⁴³ Sûrenin Medine'de indiği mukaddimede değil, son iki ayetin tefsiri esnasında geçmektedir. Kurtubî, II, 362.

⁵⁴⁴ Sûrenin Medine'de indiği mukaddimede değil, son iki ayetin tefsiri esnasında geçmektedir. el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Endülüsî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, (Thk. Hişâm Semîr el-Buhârî), Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1423/2003, III, 425.

6	En'am	Mekkî	Mekkî
7	A'raf	Mekkî	Mekkî
8	Enfal	Medenî	Medenî
9	Tevbe	Medenî ⁵⁴⁵	Medenî ⁵⁴⁶
10	Yunus	Mekkî	Mekkî
11	Hud	Mekkî	Mekkî
12	Yusuf	Mekkî	Mekkî
13	Rad	İhtilafı	İhtilafı
14	İbrahim	Mekkî	Mekkî
15	Hıcr	Mekkî ⁵⁴⁷	Mekkî ⁵⁴⁸
16	Nahl	Mekkî	Mekkî
17	İsra	Mekkî	-----
18	Kehf	Mekkî	Mekkî
19	Meryem	-----	Mekkî
20	Taha	Mekkî	Mekkî
21	Enbiya	-----	-----
22	Hacc	İhtilafı	İhtilafı
23	Mü'minun	-----	-----
24	Nur	-----	-----
25	Furkan	Mekkî	Mekkî

⁵⁴⁵ Sûrenin Medine'de indiği mukaddimede değil, son ayetin tefsiri esnasında geçmektedir. Kurtubî, IV, 612.

⁵⁴⁶ Sûrenin Medine'de indiği mukaddimede değil, son ayetin tefsiri esnasında geçmektedir. Kurtubî, VIII, 303.

⁵⁴⁷ Sûrenin Mekke'de indiği bu sûrede değil, Fatiha Sûresi'nin tefsiri esnasında geçmektedir. Kurtubî, I, 119.

⁵⁴⁸ Sûrenin Mekke'de indiği bu sûrede değil, Fatiha Sûresi'nin tefsiri esnasında geçmektedir. Kurtubî, I, 115.

26	Şûara	Mekkî	Mekkî
27	Neml	Mekkî	Mekkî
28	Kasas	Mekkî	Mekkî
29	Ankebut	İhtilaflı	İhtilaflı
30	Rum	-----	Mekkî
31	Lokman	Mekkî	Mekkî
32	Secde	Mekkî	Mekkî
33	Ahzab	Medenî	Medenî
34	Sebe	Mekkî	Mekkî
35	Fâtır	-----	-----
36	Yasin	Mekkî	Mekkî
37	Sâffât	-----	Mekkî
38	Sâd	-----	Mekkî
39	Zümer	Mekkî	Mekkî
40	Mü'min	Mekkî	Mekkî
41	Fussilet	-----	Mekkî
42	Şûra	Mekkî	Mekkî
43	Zuhruf	-----	Mekkî
44	Duhan	Mekkî	Mekkî
45	Casiye	Mekkî	Mekkî
46	Ahkaf	-----	-----
47	Muhammed	Medenî	Medenî
48	Fetih	Medenî	Medenî
49	Hucurat	-----	-----

50	Kaf	Mekkî	Mekkî
51	Zariyat	-----	-----
52	Tur	-----	-----
53	Necm	Mekkî	Mekkî
54	Kamer	-----	Mekkî
55	Rahman	Mekkî	Mekkî
56	Vakıa	Mekkî	Mekkî
57	Hadid	-----	-----
58	Mücadele	Medenî	Medenî
59	Haşr	-----	-----
60	Mümtehine	-----	Medenî
61	Saff	-----	Medenî
62	Cuma	Medenî	Medenî
63	Münafıkun	-----	Medenî
64	Teğabün	Medenî	Medenî
65	Talak	-----	Medenî
66	Tahrim	-----	Medenî
67	Mülk	-----	Mekkî
68	Kalem	Mekkî	Mekkî
69	Hakka	-----	-----
70	Mearic	-----	Mekkî
71	Nuh	-----	Mekkî

72	Cinn	-----	Mekkî
73	Müzzemmil	Medenî ⁵⁴⁹	Medenî ⁵⁵⁰
74	Müddessir	-----	Mekkî
75	Kıyamet	-----	Mekkî
76	İnsan	Medenî	Medenî
77	Mürselat	Mekkî	Mekkî
78	Nebe	-----	Mekkî
79	Naziat	-----	Mekkî
80	Abese	-----	Mekkî
81	Tekvir	-----	Mekkî
82	İnfitar	-----	Mekkî
83	Mutaffifin	İhtilafî	İhtilafî
84	İnşikak	-----	Mekkî
85	Buruc	-----	Mekkî
86	Tarık	-----	Mekkî
87	A'la	-----	Mekkî
88	Gaşiye	-----	Mekkî
89	Fecr	-----	Mekkî
90	Beled	Mekkî ⁵⁵¹	Mekkî
91	Şems	-----	Mekkî
92	Leyl	-----	Mekkî

⁵⁴⁹ Müfessirin sûrenin medenî olduğuna dair görüşü mukaddimede değil, ilk ayetin tefsiri esnasında geçmektedir. Kurtubî, X, 30.

⁵⁵⁰ Müfessirin sûrenin medenî olduğuna dair görüşü mukaddimede değil, ilk ayetin tefsiri esnasında geçmektedir. Kurtubî, XIX, 32.

⁵⁵¹ Sûrenin Mekke'de indiği mukaddimede değil, ilk ayetin tefsiri esnasında geçmektedir. Kurtubî, X, 308.

93	Duha	-----	Mekkî
94	İnşirah	-----	Mekkî
95	Tin	-----	Mekkî
96	Alak	-----	Mekkî
97	Kadir	-----	Medenî
98	Beyyine	-----	Mekkî
99	Zilzal	-----	İhtilafı
100	Adiyat	-----	İhtilafı
101	Karia	-----	Mekkî
102	Tekasür	-----	Mekkî
103	Asr	-----	Mekkî
104	Hümeze	-----	Mekkî
105	Fil	-----	Mekkî
106	Kureyş	-----	Mekkî
107	Maun	-----	İhtilafı
108	Kevser	-----	İhtilafı
109	Kafirun	-----	İhtilafı
110	Nasr	Medenî	Medenî
111	Tebbet	Mekkî	Mekkî
112	İhlâs	-----	İhtilafı
113	Felak	-----	İhtilafı
114	Nas	-----	-----

2. Ayet Bağlamında Mekki-Medenî

Kurtubî, ayetin mekkî veya medenî olduğunu tespit etmişse, ayetin tefsiri esnasında bunu vermiştir⁵⁵². Müfessirimiz zaman zaman Mekke veya Medine dışında inen ayet ve sûreleri belirtmiş⁵⁵³; teferruatlı bilgi vermek istediği durumlarda da ayetin indiği zamanı (Bedir günü (624)⁵⁵⁴, Hudeybiye yılı (628)⁵⁵⁵ gibi) okuyucuya aktarmıştır⁵⁵⁶. Yazın-kışın⁵⁵⁷, gece-gündüz⁵⁵⁸, yolculukta-ikamette⁵⁵⁹ inen ayetlere ise sadece birer yerde değinmiştir.

Kurtubî, “Allah size yalnız, murdar hayvanı, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkası adına kesileni haram kılmıştır. Kim zor durumda kalırsa aşırıya kaçmadan yeterli miktarda bunlardan yemesinde hiçbir günah yoktur. Kuşkusuz Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir”⁵⁶⁰ ayetinin Medine’de indiğini söylemiştir⁵⁶¹.

Müfessir, “Eğer onlara ceza vermek isterseniz, sadece size verilen ceza kadar onları cezalandırınız. Eğer sabreder de bağışlarsanız, bu sabredenler için daha iyidir”⁵⁶² ayetiyle ilgili şunları söylemiştir: “Tefsir âlimlerinin çoğunluğu, bu ayetin Medine’de indiği düşüncesini taşımaktadır. Bu ayet, Uhud günü Hz. Hamza’ya yapılan müsl⁵⁶³ hakkında inmiştir. Bu husus, Sahih-i Buhârî’nin Siyer bölümünde geçmektedir⁵⁶⁴. Fakat Nehhâs, bu anlamı itibariyle kendisinden önce Mekke’de inmiş ayetler ile güzel bir bağlantısı olduğu için ayetin, mekkî olduğu kanaatindedir. Çünkü önceki ayette⁵⁶⁵, öğüt verilip davet edilen kişinin, kendisiyle tartışılan kişiye, onun da

⁵⁵² Kurtubî, VII, 395; IX, 124.

⁵⁵³ Kurtubî, VII, 286; X, 456.

⁵⁵⁴ Kurtubî, IV, 403.

⁵⁵⁵ Kurtubî, III, 634.

⁵⁵⁶ Diğer bazı örnekler için bakınız: Kurtubî, IV, 401; VII, 221.

⁵⁵⁷ Kurtubî, III, 408.

⁵⁵⁸ Kurtubî, VI, 325.

⁵⁵⁹ Kurtubî, VI, 325-326.

⁵⁶⁰ *إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخَنزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ* “ (Bakara 2/173).
اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

⁵⁶¹ Kurtubî, I, 610.

⁵⁶² *”وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ”* (Nahl 16/126).

⁵⁶³ Öldürülen bir kişinin burun, kulak ve diğer bazı organlarının kesilmesine **müsl** denir. Bakınız: en-Nesefî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed, **Tilbetî’t-Talebe**, Mektebetü’l-Müsennâ, Bağdat, 1311, s. 80; İbn Manzûr, XI, 610; Zebîdî, XXX, 385.

⁵⁶⁴ Buhârî, Megâzi, 21. Ayrıca bakınız: Ahmed b. Hanbel, V, 135.

⁵⁶⁵ “*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz senin rabbin, yolundan sapanların da, doğru yolda bulunanların da kim olduğunu en iyi*

yaptığının karşılığı verilen kişiye üstünlüğü derecelendirilmiştir. Ancak, cumhurdan gelen rivayet daha sağlamdır”⁵⁶⁶. Müfessir, ayetin siyak-sibak ilişkisi açısından mekkî olmasının güzel olacağını söylemekle birlikte cumhurdan gelen ayetin medenî olduğu naklinin daha sağlam olduğunu belirterek kendi görüşünü ortaya koymuştur⁵⁶⁷.

اذْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بَالْتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ *bilendir* /
”عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ” (Nahl 16/125).

⁵⁶⁶ Kurtubî, V, 543.

⁵⁶⁷ Kurtubî, V, 543.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİRAYETE DAYALI KUR'AN İLİMLERİ

Kur'an'ın üslup açısından kendine has bir ifade tarzı vardır. Arap edebiyatının altın devrinde nazil olan Kur'an, eşsiz üslubuyla müşrikleri bile kendisine hayran bırakmış⁵⁶⁸ ve böylece Hz. Peygamber (s.a.v.) en büyük mucizesini göstermiştir. Allah, insanların bir araya gelmelerinin dahi onun benzerini meydana getiremeye yetmeyeceğini⁵⁶⁹ söyleyerek bütün âleme meydan okumuş ve hiçbir şekilde onun taklit edilemeyeceğini ifade etmiştir. Allah, Arapların kullandıkları kelimeleri farklı üslupta kullanarak onları Kur'an'a hayran bırakmış, ayrıca onların Kur'an karşısındaki acizliklerini göstermiştir.

Kur'an'ın dil yönü kadar anlamı ve anlatım şekli de kendine özgüdür. Onun eşsiz anlatım tarzı konuya, kişiye, amaca uygun bir üsluptadır. Hz. Peygamber (s.a.v.), ayetlerin sıralanışını, Cebrail'den aldığı bilgiye dayanarak vahiy kâtiplerine belirtmiştir⁵⁷⁰. Ayetlerin tertibi tevkîfi olduğu için konulara ayrılması veya bölümlere ayrılıp başlıklar altında toplanması bizim tasarrufumuzda değildir⁵⁷¹. Fakat, Kur'an'a bütüncül olarak bakıldığında onun ayetlerinin birbirini tefsir ettiği görülecektir. "...Onu oluşturan parçalar en küçük biriminden en büyüğüne kadar birbiriyle bağlantılı bir yapı oluşturmaktadır. Bir başka ifade ile Kur'an'ın parçaları, yerine göre birbirini açıklayan nitelikleriyle ayrılmaz bir bütün oluşturmaktadır"⁵⁷². "Bir yerde müphem olarak gelen bir ifade, başka bir yerde açıklanmış, bir yerde mutlak olan bir lafız, başka bir yerde kayıtlanmıştır"⁵⁷³. Ayetlerin birbirini tamamlayan ve açıklayan nitelikte olması, Kur'an'ın kendi içindeki bütünlüğüne işaret eder. "Kur'an'ın bu üslubunun, okuyucuyu bıktırmayan, onu pasifize etmeyip aksine idrâkine açan, derinliğine düşündüren, fikrine canlılık kazandıran bir nitelikte

⁵⁶⁸ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 166.

⁵⁶⁹ "De ki: "Bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak için eğer insanlar ve cinler bir araya gelseler ve birbirlerine yardımcı olsalar bir benzerini ortaya koyamazlar/ *قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ كَوَالِحٌ لِّئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجIN*" (İsra 17/88).

⁵⁷⁰ Zerkeşi, I, 256; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 76-78.

⁵⁷¹ Hâlis Albayrak, **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine**, Şûle Yayınları, İstanbul, 1996, s. 20.

⁵⁷² Muhsin Demirci, **Konulu Tefsire Giriş**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 121-122.

⁵⁷³ Ömer Dumlu, **İbn Teymiye ve Konulu Tefsir**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999, s. 51.

olduğunu ifade etmek gerekir”⁵⁷⁴.

Bu bölümde biz, Kur’an’ın dil, anlam ve üslup yönlerine vurgu yapan ve bu açılardan Kur’an’ın anlaşılıp açıklanmasına katkı sağlayan Kur’an İlimlerini ele alacağız. Ayrıca Kur’an’ı bir bütün olarak tefsir eden Kurtubî’nin, tefsirinde bu konulara yönelik olan Kur’an İlimleri’ne bakışını incelemeye çalışacağız.

I. DİL İLE İLGİLİ OLAN KUR’AN İLİMLERİ

Kurtubî’nin dil bilimlerine çok önem verdiğini, bâtinî ve felsefî yaklaşımlardan uzak durduğunu söyleyebiliriz. Müfessir mukaddimede tefsir, lügat, i’râb ve kıraat nüktelerini içeren özlü bir tefsir yazma hedefini⁵⁷⁵ vurguladığını ve bunu da tefsirinde gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Bunun için bu bölümde garîbü’l-Kur’ân, i’râbü’l-Kur’ân ve vücûh-nezâir konularını işleyeceğiz⁵⁷⁶.

A. GARÎBÜ’L-KUR’ÂN

Garîb kelimesi, Arapça’da غرب (ğarube) kökünden türemiştir ve sözlükte yurdundan uzak kalan, tek ve nadir olan, kendi cinsi arasında eşi ve benzeri olmayan, bilinmeyen, müphem ve kapalı olan anlamlarına gelir⁵⁷⁷. Yani az kullanılması nedeniyle, manası sözlüklere başvurulmadan bilinmeyen kelimelere **garîb** denir⁵⁷⁸. Hz. Peygamber (s.a.v.), Arapça konuşan bir topluma peygamber olarak gönderildiği

⁵⁷⁴ Albayrak, **Kur’ân’ın Bütünlüğü Üzerine**, s. 21.

⁵⁷⁵ Kurtubî, I, 12.

⁵⁷⁶ Belâgat konusu da dil ile ilgili olduğu halde buraya almayacağız. Çünkü mağrip kökenli müfessirler, daha çok “kelâmda aslolan hakikattir” (Fahreddîn er-Râzî, I, 341; Âmidî, I, 59) kaidelerini temel almışlar ve genelde mecâzdan uzak durmuşlardır (Meşînî, **Medresetü’t-Tefsîr fi’l-Endelüs**, s. 418; el-Kasabî Mahmûd Zelat, **el-Kurtubî ve Menhecühû fi’t-Tefsîr**, Dâru’l-Ensâr, Kahire, 1399/1979, s. 293). Kurtubî de, Endülüs âlimlerinin belâgat nüktelerine fazla temas etmeme tutumunun (Yıldırım, “el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân”, **DİA**, VII, 101; Kasabî, s. 293) etkisiyle tefsirinde belâgat terimlerine çok az değinmiştir; hatta zaman zaman bu terimlerde bir anlam kargaşası bile yaşanmıştır (Kurtubî, tefsirinde belâgat çeşitlerinin en çok bilinenlerine değinmekle yetinmiştir. Buralarda da sadece örnek vermiş, terimlerin tanımlarını yapmamıştır. Ayrıca terimleri bazen birbirinin yerine kullanmıştır. İstiare örneği olarak verdiği bir ayetten, başka bir yerde söz ederken “Burada mecaz vardır” dediği olmuştur. Örneğin bakınız: Kurtubî, II, 32; II, 271; III, 99).

⁵⁷⁷ Halil b. Ahmed, IV, 409-412; İbn Manzûr, I, 639; Zebîdî, III, 456.

⁵⁷⁸ Hüseyin Elmalı-Şükrü Arslan, “Garîb”, **DİA**, İstanbul, 1996, XIII, 374.

için kendisine vahyedilen Kur'an'ın dili de Arapça'dır⁵⁷⁹. Bu durum Arapların onu anlamalarını kolaylaştırıyordu. Fakat Kur'an'da, Arapça'da az kullanıldığı için anlamı fazla bilinmeyen, anlaşılması güç kelimeler de vardır. Ayrıca Kur'an Arapça'nın Kureyş lehçesiyle inmiş⁵⁸⁰ olmasına rağmen Kur'an'da Arapça'nın diğer lehçelerinden gelen veya farklı yabancı dillerden alınıp Arapçalaştırılan kelimeler de bulunmaktadır. İşte Arapça'da az kullanılması, farklı lehçelerden veya başka dillerden gelmesi sebebiyle Kur'an'ın tefsiri esnasında zor anlaşılan bu tür kelimelerin açıklanmasını konu alan ilme **garîbü'l-Kur'ân** denir⁵⁸¹.

Kurtubî mukaddimede, Kur'an tefsiriyle ilgilenen kişinin i'râbü'l-Kur'ân'ı ve garîbü'l-Kur'ân'ı bilmesinin, onun ilimdeki kemalini göstereceğini, söylemiştir. Çünkü bu ilimler onun okuduğunu anlamasını kolaylaştırır ve konu hakkındaki şüphelerini giderir⁵⁸². Ayrıca, mukaddimede açtığı "İ'râbü'l-Kur'ân, İ'râbü'l-Kur'ân'ın Öğrenilip Öğretilmesi ve Buna Teşvik Edilmesi, Kur'an'ı İ'râblı Olarak Okumanın Sevabı ile İlgili Rivayetler" başlığında da, garîbü'l-Kur'ân konusunu müstakil olarak işlemiş, sahabe sözü ve şiirlerle onu örneklemiştir⁵⁸³.

1. Kur'an'da Garîb Lafızların Olup Olmaması Tartışması

Âlimler arasında Kur'an'da Arapça dışındaki dillerden geçen sözcüklerin bulunup bulunmadığı hep tartışılmıştır. Kurtubî de bu konuyu mukaddimede "Kur'an'da Arapça Dışında Kelimelerin Olup Olmadığı Konusu" başlığında müstakil olarak işlemiştir. Âlimler, iki hususta yani Kur'an'da Arapların üslubuna uygun olmayan söz dizisinin olmadığı ve İsrail, Cibril, İmran, Nuh ve Lut gibi Arapça

⁵⁷⁹ "Biz, kendilerine açıklamalarda bulunması için her peygamberi yalnız kendi toplumunun diliyle gönderdik. Allah dilediğini saptırır ve dilediğine de doğru yolu gösterir. O'nun her şeye gücü yeter ve her işinde hikmet vardır/ وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (İbrahim 14/4); "Biz onu, düşünüp anlayasınız diye, Arapça bir Kur'an olarak indirdik/ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فَرَأَانَا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (Yusuf 12/2).

⁵⁸⁰ Buhârî, Menâkıb, 3.

⁵⁸¹ Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyan, **Tuhfetü'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Ġarîb**, Matbatü'l-İhlas, yrs., 1345, s. 3; Müsâid b. Süleyman et-Tayyar, **et-Tefsîru'l-Lügaviyyu li'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Dâru İbnü'l-Cevzî, Riyad, 2000, s. 328; İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", **DİA**, İstanbul, 1996, XIII, 379; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 151; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 213; Hâlis Albayrak, **Tefsir Usûlü**, Şûle Yayınları, İstanbul, 1998, s. 160.

⁵⁸² Kurtubî, I, 32.

⁵⁸³ Kurtubî, I, 34-35.

olmayan özel isimlerin Kur'an'da bulunduğu mevzularında ittifak halindedirler. Fakat böyle tek özel lafızların dışında cins isimlerin yer alıp almadığı konusunda âlimler iki grupta toplanmıştır:

a. Bâkılânî, Taberî, Ebû Ubeyde gibi âlimler, Kur'an apaçık Arapça olduğu için onda Arapça olmayan kelimelerin bulunmadığı ama Arapçalaşmış lafızların olabileceği görüşündedirler. Diğer dillere nisbet edilen Kur'an'daki bazı kelimeler, aslında Arapların, Farsların, Habeşlilerin ve diğerlerinin ortak olarak kullandığı ifadelerdir⁵⁸⁴. Ebû Ubeyde bu iddiaları daha da ileri götürmüş ve şöyle demiştir: Arapça'da az bilinen bu kelimeleri, Araplar daha önce kendi aralarında kullanmış da olabilirler. Eğer bu kelimeleri, önce Araplar kullanmış iseler, onlar Arapların lafzı olmuş demektir. Çünkü bu kelimelerin manaları, ancak kendi kabul ettikleri şekildedir. Ayrıca diğer milletler, bazı kelimelerde Araplara uymuş da olabilirler⁵⁸⁵. Kur'an'da diğer dillere ait olduğu söylenen bu kelimeler, aslında Arap vezinlerine de uymaktadır. Çünkü Bâkılânî, Arapların kullandıkları vezinlerin asıllarını araştırmış ve bu kelimelerin Arapça'daki kalıplara uygun olduklarını tesbit etmiştir. Eğer Araplar, bu kelimeleri karşılıklı konuşmalarında kullanmamış ve onları bilmiyor olsalardı, Allah'ın onlara bilmedikleri bir şekilde hitap etmesine imkan olmazdı. O zaman da Kur'an apaçık bir Arapça olmazdı, Allah Rasülü de (s.a.v.) kendi kavmine kendi dilleriyle hitap eden bir kimse olmazdı⁵⁸⁶.

b. Diğer bazı imamlar ise, Kur'an'da Arapça olmayan lafızların olabileceği düşüncesindedirler. Çünkü bu kelimeler oldukça az olduğu için Kur'an'ı apaçık bir Arapça olmaktan, Allah Rasülü'nü de (s.a.v.) kendi kavminin diliyle konuşan bir kimse olmaktan çıkarmaz⁵⁸⁷. Örneğin, “مَشْكَاةٌ” kelimesi⁵⁸⁸, “*Kandilin konulduğu duvar oyduğu*” demektir “...Aslandan kaçan”⁵⁸⁹ ayetindeki “فَسُورَةٌ” kelimeleri gibi. Bütün bunlar Habeşçe'dir. “عَسَاقٌ”⁵⁹⁰, Türkçe'de “soğuk ve kötü kokan”

⁵⁸⁴ Kurtubî, I, 77.

⁵⁸⁵ Kurtubî, I, 78.

⁵⁸⁶ Kurtubî, I, 78.

⁵⁸⁷ Kurtubî, I, 77.

⁵⁸⁸ “Allah göklerin ve yerin aydınlatıcısıdır. O'nun nurunun örneği, içerisinde lamba bulunan bir kandillik gibidir.../...مِصْبَاحٌ فِيهَا مِشْكَاةٌ نُورُهُ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ” (Nur 24/35).

⁵⁸⁹ “فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ” (Müddessir 74/51).

⁵⁹⁰ “Kaynar su ve irinden başka/عَسَاقًا/” (Nebe' 78/25).

olup, taş ve çamur demektir. “فِرْدَوْسٌ”⁵⁹⁸ kelimesi de Rumca’dır...⁵⁹⁹ ifadesinden ve yeri geldikçe verdiği örneklerden onun Kur’an’da Arapça dışındaki dillerden kelimelerin varlığını kabul ettiğini anlıyoruz. Kurtubî’nin bu tercihi yerinde bir tespittir. Çünkü dil, yaşayan bir varlıktır. Diller yaşadıkça insanlar aracılığıyla diğer diller ile iletişime girerler ve kelime alışverişinde bulunurlar. Bir dil, gramer ve anlam olarak değişmediği, başka dillerden kelime alımlarını çok ileriye götürmediği sürece aslını korur. Arapça’ya da farklı dillerden gelen lafızlar olabilir ve bunlar Arap diliyle indirilen Kur’an’a da yansiyabilir. Fakat az sayıdaki bu kelimeler, Kur’an’ı apaçık bir Arapça olmaktan, Allah Rasûlü’nü de (s.a.v) kendi kavminin diliyle konuşan bir kimse olmaktan çıkarmaz.

2. Kur’an’da Garîb Lafızların Bulunma Sebepleri

Kur’an’da garîb kelimelerin bulunmasıyla ilgili farklı nedenler sunulmuştur⁶⁰⁰. Ancak müfessirin bu sebepleri üçe indirmediğini görüyoruz:

a. Az Kullanıldığı İçin Garîb Olan Lafızlar

Bir dili konuşan herkesin o dili aynı derecede anlaması düşünülemez. Fazla kullanılmayan ve yöresel olan kelimeler ise daha az insan tarafından bilinir. İnsanların hakkında çok bilgi sahibi olmadığı bu lafızlar ve anlamları garîbü’l-Kur’ân ilminin konusudur. Abdullah b. Abbas’ın Fâtır 35/1. ayetteki⁶⁰¹ “*yoktan yaratan/فَاطِرٌ*” kelimesini, iki Arap köylüsünün bir kuyu başında çekişmeleri esnasında öğrendiğini söylemesi garîbü’l-Kur’ân’ın bir örneğidir. Çünkü onlardan

⁵⁹⁸ “*İnanıp yararlı iş yapanlara gelince, onların konakları da Firdevs Cennetleridir/ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا*” (Kehf 18/107).

⁵⁹⁹ Kurtubî, I, 312.

⁶⁰⁰ Fakat Kur’an’da garîb kelimelerin bulunma nedenleri ile ilgili bizim verdiklerimize ek olarak iki tane daha sebep ekleyenler olmuştur. Bunlar: 1. Bazı lafızların, İslam’ın gelmesiyle birlikte sözlük anlamının yanı sıra dini bir terim olarak yeni anlamlar kazanmaları, 2. Lafzın, sözlükte farklı, cümle içerisinde farklı bir anlam kazanması. Bunlar için bakınız: Ali Bulut, “*Kur’ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbü’l-Kur’ân, Meâni’l-Kur’ân, İ’râbu’l-Kur’ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)*”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XII-XIII, Samsun, 2001, s. 394.

⁶⁰¹ “*Bütün övgüler, gökleri ve yeri yoktan yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kulan Allah’adır.../الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنَحَةٍ مَّثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعًا*” (Fâtır 35/1).

birisi, “O kuyuyu kullanmaya ilk ben başladım” anlamında “أنا افطرتها” dediğinde İbn Abbas ilgili lafzın anlamını kavramıştır⁶⁰².

Kurtubî, az kullanıldığı için garîb olan kelimelere mukaddimedeki “İ’râbü’l-Kur’ân, İ’râbü’l-Kur’ân’ın Öğrenilip Öğretilmesi ve Buna Teşvik Edilmesi, Kur’an’ı İ’rablı Olarak Okumanın Sevabı ile İlgili Rivayetler” başlığında misal vermiştir. Örneğin, İbn Abbas, konuya dair “Bana Kur’an’ın garîb lafızlarını sorarsanız, onu şiirde arayınız. Çünkü şiir, arabın divanıdır”⁶⁰³ demiştir. Yine Nâfi’ b. el-Ezrak’ın (ö. 65/684), Kur’an’da anlayamadığı kelimeleri, İbn Abbas’a sorması ve İbn Abbas’ın da onu Arap şiiriyle aydınlatması da⁶⁰⁴ burada verilen misallerdendir. Nitekim Nâfi’ b. el-Ezrak, İbn Abbas’a, “O’nu ne uyuklama ne de uyku tutar”⁶⁰⁵ ayetindeki “uyuklama/سِنَّةٌ” kelimesinin ne anlama geldiğini bana söyle?” deyince İbn Abbas, Nâfi’e şu cevabı vermiştir: “O uyuklama anlamındadır, çünkü Züheyr b. Ebî Sülmâ şöyle demiştir⁶⁰⁶:

“Gece boyunca onu uyuklama almaz.

O uyumaz. O’nun işinde zayıf görüşlülük ve tutarsızlık yoktur/

”⁶⁰⁷” لا سنة في طوال الليل تأخذه ... ولا ينام ولا في أمره فند

Mukaddimedede olduğu gibi Kurtubî tefsirinin gidişatında da az kullanıldığı için garîb olan kelimelerin örneklerine rastlamaktayız. Örneğin:

Müfessirin naklettiğine göre İbn Abbas, “*Katımızdan bir rahmet (kalp yumuşaklığı) ve arınma vesilesi verdik*”⁶⁰⁸ ayetindeki “rahmet (kalp yumuşaklığı) حَنَانًا” kelimesi hakkında, “Allah’a yemin ederim ki ben “الحَنَان” kelimesinin ne demek olduğunu bilmiyorum” demiştir. Çünkü İbn Abbas’a göre bu sözcük, garîbtir. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980), Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1143), İbn Atıyye ve Ebû Bekr İbnü’l-A’râbî’nin (ö. 543/1148)

⁶⁰² Taberî, XI, 283; Zerkeşî, I, 293.

⁶⁰³ Abdullah b. Abbas, *Mesâilü Nâfi’ b. el-Ezrak*, (Thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî), el-Ceffân el-Câbî, Limasol, 1413/1993, s. 8; Kurtubî, I, 35.

⁶⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: İbn Abbas, 162; Suyûtî, *İtkân*, I, 389-390.

⁶⁰⁵ “لا تأخذه سنة ولا نوم” (Bakara 2/255).

⁶⁰⁶ Kurtubî’nin naklettiği bu şiiri, Züheyr b. Ebî Sülmâ’nın Dîvân’ında bulamadık. Ancak ilgili şiir için bakınız: İbn Abbas, s. 162.

⁶⁰⁷ Kurtubî, I, 36.

⁶⁰⁸ “وَحَنَانًا مِّنْ لَّدُنَّا وَزَكَاةً” (Meryem 19/13).

de aralarında bulunduğu pekçok müfessir ise, الحَنَان'ın, şefkat, rahmet ve muhabbet gibi anlamlara geldiğini söylemişlerdir. Kurtubî kelimeyi izah etmek için şiirlerden de alıntılar yapmıştır:

İmriü'l-Kays şöyle demiştir⁶⁰⁹:

“Şemece b. Cermoğulları keçilerini sağmak üzere karşılıksız verirler,

Ey merhametliler merhametlisi, bize şefkat ve merhamet eyle!/
و يمنحها بنو شمجة بن جرم
” معيزهم حنانك ذا الحنان

Tarafe de şöyle demiştir⁶¹⁰:

“Ey Ebû Münzir, bitirip tükettin bari bir kısmımızı hayatta bırak

Artık şefkatini dileriz; çünkü kötülüğün bazısı bazısından daha hafiftir/
أبا منذر أفنيت فاستبق بعضنا
” حنانيك بعض الشر أهون من بعض

Görüldüğü gibi müfessir burada az kullanıldığı için garîb olan الحَنَان kelimesini müfessirlerin görüşüne ve meşhur şairlerin şiirlerine dayanarak açıklamıştır⁶¹².

b. Kureyş Lehçesi Dışındaki Lehçelerden Geldiği İçin Garîb Olan Lafızlar

Bilindiği gibi Arap dili, farklı lehçelere ayrılmıştı. Kur'an, Kureyş lehçesiyle inse de, bu lehçeler sürekli birbirinin kelimelerini kullandıkları için Kur'an'da diğer lehçelerden de lafızlar yer almıştır. Böylece Kur'an'ın dili zenginleşmiştir. “Hz. Peygamber, çeşitli Arap kabileleriyle görüşmüş, onlarla anlaşmış hatta onların lehçe

⁶⁰⁹ İmruülkays b. Hucr, *Dîvânu İmruülkays b. Hucr*, (Hazırlayan: Ömer Fâruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs., s. 151.

⁶¹⁰ Tarafe b. el-Abd, *Dîvânu Tarafe b. el-Abd*, (Hazırlayan: Ömer Fâruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs., s. 65.

⁶¹¹ Kurtubî, VI, 81.

⁶¹² Kurtubî, VI, 81.

özelliklerini kullanmıştı. Sahabe de bilmedikleri şeyleri ona sormuşlardı⁶¹³. Ayrıca Kur'an'ın Kureyş lehçesiyle inmesi, bu lehçelerin birleşmesinde ve zenginleşmesinde rol oynamıştır. “Kureyş lehçesini kullanmayan Araplar, Kur'an-ı Kerim'i okurken bu lehçeyi benimsemeye ve iyice anlamaya gayret etmişler, diğer taraftan Kureyş lehçesini kullananlar da, başka lehçelerde bulunan birçok kelimeyi öğrenmiş ve benimsemişlerdi. Bu bakımdan Kur'an Arapları birleştirmede, dil ve edebiyatlarının inkişafında en önemli âmil olmuştur⁶¹⁴. Kur'an'da Kureyş dışındaki lehçelerden geçen kelimeler mevcuttur. Örneğin, “سفيه”⁶¹⁵ kelimesi Kinane lehçesinde “cahil”; “صاعقة”⁶¹⁶ kelimesi Umman lehçesinde “ölüm” anlamlarına gelmektedir⁶¹⁷.

Kurtubî de Kur'an'da Kureyş lehçesi dışından kelimelerin olabileceğini kabul etmektedir. Örneğin, “İnsan aceleci olarak yaratılmıştır”⁶¹⁸ ayetinin tefsirinde “العجل” kelimesi hakkındaki görüşleri verirken, “العجل” Himyer lehçesinde çamur demektir” ifadesini kullanmıştır ve “Hurma ağacı ise su ile çamur arasında yetişir/العجل والماء ينبت بين الماء والعجل”⁶¹⁹ beytini de buna delil getirmiştir⁶²⁰.

Kurtubî, “En güzel yaratıcıyı terk ederek Ba'l adlı puta mı tapıyorsunuz?”⁶²¹ ayetini izah ederken, Mücâhid, İkrime, Katâde ve Süddî'den naklen, “بعل” kelimesinin, Yemen lehçesinde rab anlamına geldiğini ifade etmiştir⁶²².

⁶¹³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 152.

⁶¹⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 152.

⁶¹⁵ “...Borçlu, akli ermeyen ya da aciz veya yazdırmaya gücü yetmeyen birisiyse, yerine velisi borcunu tam yazdırsın.../...هُوَ فَلْيَمَلِّ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ...” (Bakara 2/282).

⁶¹⁶ “Siz Musa'ya: “Ey Musa! Allah'ı açıkça görmeden Sana kesinlikle inanmayacağız” demiştiniz de bunun üzerine sizi yıldırım çarpmıştı. Siz de bakakalmıştınız/ وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذْنَاكُمُ الصَّاعِقَةَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ” (Bakara 2/55).

⁶¹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 155-156.

⁶¹⁸ “خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ” (Enbiya 21/37).

⁶¹⁹ Bu şiir, Muhadram şairlerden Şemmâh b. Dırâr b. Harmele b. Sinân el-Mâzinî ez-Zübyânî'ye (ö. 22/643) aittir. Bakınız: Zirikî, III, 175; Kehhâle, IV, 306.

⁶²⁰ Kurtubî, VI, 262.

⁶²¹ “أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ” (Sâffât 37/125).

⁶²² Kurtubî, VIII, 101.

c. Arapça Dışındaki Dillerden Geldiği İçin Garîb Olan Lafızlar

Kur'an'da yabancı kelimelerin olup olmadığı, âlimler arasında tartışılan bir konu olduğunu ve Kurtubî'nin de bunu özel bir başlık altında incelediğini belirtmiştik. İmam Şâfiî, Taberî gibi âlimler apaçık bir Arapça'yla inen⁶²³ Kur'an'da, yabancı dilden lafızların bulunmasının uygun olmayacağı görüşüyle; Kurtubî'nin de içlerinde bulunduğu diğer bir grup âlim ise, Kur'an'da farklı dillerden ifadelerin olabileceğini kabul etmişlerdir. Çünkü Araplar ticaret, yolculuk gibi sebeplerle⁶²⁴ yabancı toplumlarla görüştikleri zaman onlardan bazı kelimeler almışlar ve o lafızları Arapçalaştırmışlardır. Kur'an, yabancı kültürlerle açık bir toplum olan Arapların lisanıyla indiği için, onda yabancı dillerden kelimelerin bulunması normaldir⁶²⁵. Apaçık bir Arapça'yla inmesi ise o dönemdeki Arapların kullanmadığı hiçbir ifadenin Kur'an'da bulunmadığı anlamındadır. Ayrıca bu kelimeler Arapçalaştığı için artık Arapça'nın lafızları olmuştur. Kur'an'da Arapça dışındaki dillerden geçen kelimelere şunlar örnek verilebilir: “سَجِيلٌ”⁶²⁶ kelimesi Farsça'da “سنگ گل” “çamur”; “يَمٌ”⁶²⁷ lafzı Kıptî dilinde “deniz” manalarına gelmektedir.

Kurtubî, Arapça dışındaki dillerden geldiği için garîb olan kelimelere örnekler sunmuştur. Örneğin: Müfessir, “*Hurma ve üzüm meyvelerinden sarhoş edici içki ve güzel rızıklar elde edersiniz*”⁶²⁸ ayetindeki “sarhoş edici içki/سَكْرًا” kelimesini açıklarken, “السَّكْرُ” kelimesi Habeşçe'de sirke anlamındadır” demiştir⁶²⁹.

⁶²³ “Kuşkusuz bu Kur'an kesinlikle âlemlerin Rabbi tarafından indirilmiştir. Onu güvenilir ruh olan Cebrail, senin kalbine insanları uyarmak için apaçık arap diliyle indirmiştir/ وَإِنَّهُ لَنَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ (Şûara 26/192-195).

⁶²⁴ “Kureyş'i alıştırdığı için, onları kış ve yaz yolculuklarına alıştırdığı için/ لِيَلْفَافُوا فَرِيشَ إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ (Kureyş 106/1-2).

⁶²⁵ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 153.

⁶²⁶ “Onlara kurumuş çamurdan taşlar atarlar/سَجِيلٌ (Fil 105/4).

⁶²⁷ “Bu yüzden Biz de, onu ve askerlerini yakalayıp denize attık. Bak, zalimlerin sonu nasıl oldu/ فَأَخَذْنَاهُ وَجُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ فَاَنْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ (Kasas 28/40).

⁶²⁸ “وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا” (Nahl 16/67).

⁶²⁹ Kurtubî, V, 479.

Müellif, “Onlara oturup yaslanacakları yerler hazırladı”⁶³⁰ ayetinin tefsirinde ise şöyle demiştir: “Mücâhid ve Said b. Cübeyr “مُكَّأ” kelimesini hemzesiz ve şeddesiz olarak; “مُكَّأ” diye okumuştur. Bu ise Kıptîce’de turunç demektir”⁶³¹.

Bu ve bunun gibi örnekler, hem Arapça dillerden geçtiği için Kur’an’da garîb kelimelerin bulunabileceğini hem de Kurtubî’nin Kur’an’da yabancı dillerden geçmiş lafızların olabileceğini kabul edenlerin sınıfında yer aldığını gösterir.

B. İ’RÂBÜ’L-KUR’ÂN

1. Anlamı Açısından İ’râbü’l-Kur’ân

İ’râb kelimesi sözlükte عرب (arube) kelimesinden gelmekte ve bir şeyin aslını ortaya çıkarmak, açıklamak gibi anlamları içermektedir⁶³². Terim olarak ise Arapça’yı dilbilgisi yönünden inceleyen ilme **i’râb** denir. Ayetlerin cümle ve terkip yapısı açısından incelenmesine **i’râbü’l-Kur’ân** denir⁶³³.

Her dil kelimelerden oluşur. Kelimeler tek başına istenilen manayı ifade edemezler. Kelimelerin ancak belli kurallar içerisinde birleşip cümle haline gelmesiyle düşünceler, duygular dile getirilebilir. Dillerdeki bu belirli kaideler yani gramer kralları, o dilin bel kemiği gibidir. Arapça’nın da kendine ait kelime ve cümle kuralları vardır. Arapça’da cümlelerin anlamlarını tam anlayabilmek için onun kelimeleri arasındaki irtibatı yani cümlenin i’râbını doğru bir şekilde tespit etmek gerekir. Çünkü i’râb, manayı açıklığa kavuşturur, konuşanın maksadını anlamaya yardımcı olur⁶³⁴. “Arap dilinde i’râb hem dinleyici için hem de konuşmacı için bir rehber görevini görmektedir”⁶³⁵.

⁶³⁰ “وَأَعَدَّتْ لَهُنَّ مَكَّأً،” (Yusuf 12/31).

⁶³¹ Kurtubî, V, 162.

⁶³² Halil b. Ahmed, II, 128; İbn Manzûr, I, 587; Zebîdî, III, 336.

⁶³³ Abdülhamit Birışık, “İ’râbü’l-Kur’ân”, **DİA**, İstanbul, 2000, XXII, 376; Çetin, **Kur’an İlimleri ve Kur’an-ı Kerim Tarihi**, s. 249.

⁶³⁴ Suyûtî, **İtkân**, I, 543.

⁶³⁵ Çiçek, s. 190.

2. Mukaddimede İ'râbü'l-Kur'ân

Kurtubî, mukaddimede i'râbü'l-Kur'ân konusunu ve i'râbü'l-Kur'ân ilminin ortaya çıkmasına sebep olan olayı, “İ'râbü'l-Kur'ân, İ'râbü'l-Kur'ân'ın Öğrenilip Öğretilmesi ve Buna Teşvik Edilmesi, Kur'an'ı İ'râblı Olarak Okumanın Sevabı ile İlgili Rivayetler” başlığında müstakil olarak işlemiştir. Kur'an'ı i'râblı okumanın gerekliliğine işaret eden ve i'râbü'l-Kur'ân ilmini öğrenmeye teşvik eden hadislerle ve sahabe sözleriyle başlığı genişletmiştir⁶³⁶.

Müfessir, senedini de verdiği “Kur'an'ı i'râbına uygun okuyunuz ve onun garîb kelimelerini araştırınız”⁶³⁷, “Kur'an okuyup da onun i'râbına dikkat etmeyen kişiye bir melek görevlendirilir. Kur'an'ın indirildiği şekle uygun olarak okuduğu her bir harfe on sevap yazar. Bir bölümünü i'râblı okursa, ona iki melek görevlendirilir. Bunlar okuduğu her harfe yirmi sevap yazarlar. Şayet i'râblı okursa, ona dört melek görevlendirilir. Bunlar o kişi için, bir harfe yetmiş sevap yazarlar⁶³⁸” hadisleriyle konuya başlamıştır⁶³⁹. Fakat i'râbü'l-Kur'ân ile ilgili olan bu tür haberlerin, mana bakımından Hz. Peygamber'den gelmesi pek mümkün görünmemektedir. Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ın i'râbı konusunda bir tartışma varmış gibi gösteren bu nakilleri, hicri II. asırda başlayan filolojik hareketin Hz. Peygamber'e yanlış bir isnadı olarak görmek daha uygun gözükmemektedir⁶⁴⁰. Ayrıca bu haberler, güvenilir ve birinci el kaynak olan kütüb-i sitte de geçmemektedir. Eğer “Kur'an'ı i'râbına uygun okuyunuz ve onun garîb kelimelerini araştırınız” gibi nakilleri sened ve metin açısından doğru kabul edersek, burada geçen “i'râb” kelimesini terim anlamıyla değil “bir şeyin aslını ortaya çıkarmak, açıklamak”⁶⁴¹ manasındaki sözlük anlamıyla kullanıldığını⁶⁴² kabul etmenin daha sahîh bir sonuç doğuracağı kanaatindeyiz.

Müfessir, konuyu, Abdullah b. Mesud'un “Kur'an'ı tecvidli okuyunuz ve en güzel seslerle onu süsleyiniz. Onu i'râblı okuyunuz çünkü o, Arapça'dır. Allah

⁶³⁶ Kurtubî, I, 34-36.

⁶³⁷ Hâkim en-Nisâbü'rî, Tefsîr, VIII, 133, h.n.: 3644; el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, **Suabu'l-İmân**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1423/2003, III, 546, h.n.: 2093.

⁶³⁸ Müttakî el-Hindî, I, 534, h.n.: 2231. Yahya b. Maîn, bu rivayetin senedinde bulunan Ebû't-Tayyîb'i *kezzâb* olarak vasıflandırmıştır. Bakınız: Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, **Lisânü'l-Mizân**, (Thk. Dâiratü'l-Ma'rifeti'n-Nizamiyye), Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1406/1986, VII, 68.

⁶³⁹ Kurtubî, I, 33-34.

⁶⁴⁰ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 154.

⁶⁴¹ Halil b. Ahmed, II, 128; İbn Manzûr, I, 587; Zebîdî, III, 336.

⁶⁴² Birişık, “İ'râbü'l-Kur'ân”, **DİA**, XXII, 376.

Kur'an'ın i'râblı okunmasını sever” sözüyle delillendirmiş⁶⁴³; İbn Atıyye'nin “Kur'an'ın i'râbı, şeriatın temelidir. Çünkü İslam hukukunun kaynağı olan Kur'an'ın anlamları, ancak onunla tam olarak öğrenilebilir” sözüyle zenginleştirmiş⁶⁴⁴; birçok sahabe, tâbiîn ve âlimin sözleriyle de süslemiştir⁶⁴⁵.

Kurtubî, aynı başlık altında i'râbü'l-Kur'ân ilminin oluşmasına sebep olan olayı şöyle anlatmıştır:

“İbn Ebû Müleyke'nin rivayet ettiğine göre, Ömer b. Hattab döneminde bir bedevi gelip “Muhammed'e (s.a.v.) indirilen Kur'an'dan bazı yerleri bana kim okuyup öğretebilir?” dedi. Adamın birisi ona Tevbe Sûresi'ni öğretmeye başladı. “Allah ve Elçisi müşriklerden uzaktır”⁶⁴⁶ ayetinde bulunan “رَسُولُهُ” kelimesini, “رَسُولِهِ” şeklinde okuttu. Bunun üzerine bedevi, “Allah, Resulü'nden uzaklaştı mı? Eğer Allah, Resulü'nden uzaklaştı ise ben de ondan uzaklaşıyorum. Bedevinin bu sözleri Hz. Ömer'in kulağına gitti. Hz. Ömer onu çağırıp şöyle söyler:

-Ey bedevi! Sen Allah Resulü'nden (s.a.v.) uzak olduğumu mu ilan ettin?

-Müminlerin emiri! Ben Medine'ye geldim. Kur'an bilmiyordum. Bana kim Kur'an okumayı öğretir diye sordum. Bu kişi bana Berae (Tevbe) Sûresi'ni okuttu ve “Allah, müşriklerden ve Elçisi'nden uzaktır”⁶⁴⁷ dedi. Bunun üzerine ben de: Allah, Resulü'nden uzaklaştı mı? Eğer Allah, Resulü'nden uzaklaştı ise ben de ondan uzaklaşıyorum, dedim. Bunun üzerine Hz. Ömer şöyle dedi:

-Bu ayet böyle değildir ey bedevi!

-Nasıldır ey müminlerin emiri, diye sorunca, Hz. Ömer dedi ki:

-Bu ayet, “Allah ve Elçisi, müşriklerden uzaktır/رَسُولُهُ” şeklinde, “رَسُولُهُ” şeklindedir. Bu defa bedevi şöyle dedi:

-Allah'a yemin ederim, ben de Allah'ın ve Resulü'nün uzak olduklarından uzağım. Bunun üzerine Ömer b. Hattab, dil bilgisini bilmeyenlerin, başkalarına

⁶⁴³ Kurtubî, I, 34.

⁶⁴⁴ Kurtubî, I, 35.

⁶⁴⁵ Kurtubî, I, 34-35.

⁶⁴⁶ “أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ” (Tevbe 9/3).

⁶⁴⁷ “أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ” (Tevbe 9/3).

Kur'an öğretmemesini ve Ebü'l-Esved'e de nahiv ilminin esaslarını koymasını emretti⁶⁴⁸.

Müfessirin Hz. Ömer devrinde yaşandığı bilgisiyle anlattığı bu olayı⁶⁴⁹, bazı kaynaklar, Hz. Ali döneminde nakliyle aktarmışlardır⁶⁵⁰. Fakat Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin başlattığı Kur'an'ı harekeleme işleminin, ondan sonra sürekli geliştirildiğini ve bu duruma Halil b. Ahmed'in ise son şeklini verdiğini⁶⁵¹ eklemek istiyoruz. Çünkü Arapların dışındaki milletlerin de müslüman olmasıyla Kur'an'da yanlış okuyuşlar görülmeye başlamıştır. Bu yanlış okumalar, Kur'an'ın harekesiz ve noktasız olmasından ve onların Arapça bilmemelerinden kaynaklanıyordu. İ'râbın en önemli unsuru ise noktalar ve hareketlerdir. İ'râb'ül-Kur'ân'ın ilk basamağı olan Kur'an'ın harekelenmesi ve noktalanması süreci Ebü'l-Esved ed-Düeli ile başlamış ve daha sonra Kur'an'ın i'râbıyla ilgili çalışmalar sürekli devam etmiştir.

3. İşlenişi Açısından İ'râbü'l-Kur'ân

“Kur'an metni gibi yüksek sanat değerine sahip bir metnin i'râbsız olarak tamamen anlaşılması adeta imkânsızdır. İ'râbın bilinmemesiyle ayete yanlış mana verilebildiği gibi, i'râbın bilinmesiyle de Kur'an'ın mana yönünden ne kadar zengin olduğu daha iyi anlaşılır⁶⁵². Kurtubî mukaddimede, Kur'an tefsiriyle ilgilenen kişinin, i'râbü'l-Kur'ân'ı ve garîbü'l-Kur'ân'ı bilmesinin, okuduğunu anlamasını kolaylaştırdığı ve konu hakkındaki şüphelerini giderdiği için onun ilimdeki kemalini gösterdiğini söylemiştir⁶⁵³.

İ'râbü'l-Kur'ân, Kur'an'ın doğru olarak anlaşılmasını sağlamak için Kur'an'daki kelimelerin görevini (fâil, mef'ul; mübteda, haber), cümlelerin yapısını (isim, fiil cümlesi) ve bunun gibi konuları Arap dilbilgisi kurallarına göre inceler. Kurtubî, terim olarak i'râbü'l-Kur'ân'ın tanımını yapmamakla birlikte, ayetleri cümle ve terkip yapısı açısından incelemiş ve bunlara dikkat çekmiştir. Bu konuda

⁶⁴⁸ Kurtubî, I, 34-35.

⁶⁴⁹ Ebü'l-Berekât el-Enbârî, s. 19-20; Ebü Bekir el-Enbârî, I, 37-40; Müttakî el-Hindî, II, 329, h.n.: 4157; Cevâd Ali, **Mufassal**, XVII, 8.

⁶⁵⁰ Zerkânî, s. 23; Subhî Salih, s. 120; Topuzoğlu, X, 312.

⁶⁵¹ Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 108-110.

⁶⁵² Çiçek, s. 190.

⁶⁵³ Kurtubî, I, 32.

dil âlimlerinin görüşlerinden yararlanmış ve bunlara bağlı olarak yorumlar yapmıştır. Arapça olarak inen ve bu dilin gramer yapısına uygun olan Kur'an'ı tefsir ederken gerektiğinde ayetleri i'râb açısından izah etmiştir. Ayetlerin i'râbını yaparken bazen dil âlimlerinin görüşlerine başvurmuş bazen de ayetin gramer yönünün açıklamasını kendisi yaparak derin ilim dünyasını göstermiştir. Zaman zaman da “denilmiştir/قيل” gibi belirsiz ifadelerle de ayetlerin i'râbını yapmıştır.

Kurtubî, “İşte onların varacağı yer cehennemdir. Oradan bir kaçış yolu bulamazlar”⁶⁵⁴ ayetininin i'râbını şöyle yapmıştır: “İşte onların/أُولَئِكَ” kelimesi, birinci mübteda; “varacakları yer/مَأْوَاهُمْ” kelimesi ise, ikinci bir mübtedadır. “Cehennemdir/جَهَنَّمَ” ise, ikincisinin haberidir. Cümle bütünüyle ise, (ikinci mübteda ve onun haberi) birinci mübtedanın haberidir⁶⁵⁵.

Müfessirin i'râbını kendisinin yaptığı diğer bir ayet ise şudur: “İşte böyle. Kim Allah'ın hacla ilgili koyduğu kurallara saygı gösterirse, bilsin ki, onlara saygı, kalplerin takvasındandır”⁶⁵⁶. Ayetteki “Bu/ذَلِكَ” kelimesinin üç farklı i'râbı söz konusudur. Birincisi, “Bu/ذَلِكَ” kelimesi, mübtedâ olarak ref mahalindedir, yani “Bu Allah'ın emridir” anlamındadır. İkincisi, “Bu/ذَلِكَ” sözcüğünün, hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak ref mahallinde olması da mümkündür. Ayrıca, “Buna uyunuz/اتَّبِعُوا ذَلِكَ” anlamında mahzuf bir fiilin mefulü olarak nasb mahallinde olması da mümkündür⁶⁵⁷.

Müfessir, “Hâ, Mîm. Bu Kur'an, rahman ve rahim olan Allah katından indirilmiştir”⁶⁵⁸ ayetlerinin i'râbını yaparken dilticilerden yararlanmıştır. Zeccâc ve Basralılar, “İndirilmiştir/تَنْزِيلٌ” sözcüğünün, mübteda olarak merfu, haberinin ise bir sonraki “Ayetleri açıklanmış bir Kitap'tır”⁶⁵⁹ ayetin olduğunu söylemişlerdir. Ferrâ ise “İndirilmiştir/تَنْزِيلٌ” lafzının, “Bu/هذا” zamirinin takdirine binaen merfu olabileceğini söylemiştir. “Kitap/كِتَابٌ” kelimesi ise “İndirilmiştir/تَنْزِيلٌ” lafzından

⁶⁵⁴ (Nisa 4/121). “أُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَلَا يَجِدُونَ عَنْهَا مَحِيصًا”.

⁶⁵⁵ Kurtubî, III, 344.

⁶⁵⁶ (Hacc 22/32). “ذَلِكَ وَمَنْ يُعِظْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ”.

⁶⁵⁷ Kurtubî, VI, 372.

⁶⁵⁸ (Fussilet 41/1-2). “حَم تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ”.

⁶⁵⁹ (Fussilet 41/3). “كِتَابٌ فَصَّلْتُ آيَاتَهُ”.

bedeldir. “*Kitap*”ın “*İndirilmiştir*” lafzının sıfatı olduğu da söylenmiştir. “Falan kişinin kapısı” derken aslında “O, falan kişinin kapısıdır” şeklinde bir takdirde bulunulduğu gibi “Hâ, Mîm/حم” harflerine “Bu/هذا” takdirini yaparak “Bu, Hâ, Mîm’dir” anlamını verenler olmuştur. Yani “Hâ, Mîm” gizli bir mübtedanın haberidir. Bu durumda, “*İndirilmiştir*” diğer bir mübteda, “*Kitap*” ise onun haberi olur⁶⁶⁰.

İ’râbü’l-Kur’ân, Kur’an’ın anlaşılmasına yardımcı olduğu gibi kıraatler için de gereklidir. Çünkü bir okuyuşun, sahih olabilmesi için Arap dilinin gramerine uygun olması gerekir⁶⁶¹. Müfessir de şu örnekte olduğu gibi gerektiğinde okuyuşlardaki farklılıkları i’râb açısından izah etmiştir⁶⁶².

“*Biz Tevrat’ta Yahudilere, cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralamalarda kısası yazdık. Kim kısas yapmayıp bağışlarsa, bu davranışı onun günahlarının bağışlanmasına vesile olur. Kimler Allah’ın indirdiği ile hüküm vermezse, işte onlar, zalimlerin ta kendileridir*”⁶⁶³ ayetindeki okunuşların i’râb açısından izahını şöyle görmekteyiz: “*göze göz/بِالْعَيْنِ وَالْعَيْنِ*” diye başlayan bölümün hepsini, Nâfi’, Asım, A’meş ve Hamza “*cana can/بِالنَّفْسِ*” kısmına atfen hep nasb ile okumuşlardır. Fakat, “*أن*” şeddetsiz olarak “*أن*” okunarak hepsinin mübteda ve atf ile merfu okunması da mümkündür. İbn Kesir, İbn Âmir, Ebû Amr ve Ebû Cafer (ö. 130/748) ise, “*yaralamalar/وَالْجُرُوحِ*” hariç kelimelerin hepsini nasb ile okumuşlardır. Kisaî ve Ebû Ubeyd ise, “*cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralamalar/بِالْعَيْنِ وَالْعَيْنِ وَالْأَنْفِ وَالْأَنْفِ وَالْأَذُنُ وَالْأَذُنُ وَالسِّنُّ وَالسِّنُّ وَالسِّنُّ وَالسِّنُّ*” şeklinde, hepsini merfu olarak okumuşlardır⁶⁶⁴.

İ’râbü’l-Kur’ân, Kurtubî’nin, mukaddimesinde sadık kalacağını söylediği⁶⁶⁵ ve tefsiri boyunca uyguladığı düsturlardan birisidir ve onu ayetlerin tefsiri esnasında yeri geldikçe kullanmıştır. Müfessir, i’râbü’l-Kur’ân’ın yanı sıra kelimelerin iştikak

⁶⁶⁰ Kurtubî, VIII, 286.

⁶⁶¹ Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 114.

⁶⁶² Kurtubî, III, 700; VI, 99.

⁶⁶³ “*وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأَذُنَ بِالْأَذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ*” (Maide 5/45). “*قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ*”

⁶⁶⁴ Kurtubî, III, 546.

⁶⁶⁵ Kurtubî, I, 12.

tahlili⁶⁶⁶, lafızların tekili⁶⁶⁷-çoğulu⁶⁶⁸, isimlerin binâsı⁶⁶⁹, fiillerin bâbı⁶⁷⁰, kelimelerin zıt anlamları⁶⁷¹, ezdâd⁶⁷², zamirlerin mercii⁶⁷³, hazfler⁶⁷⁴, takdim-te'hir⁶⁷⁵ gibi Arap dili konularına da tefsirinde sık sık temas etmiştir.

C. VÜCÛH-NEZÂİR

1. Vücûh ve Nezâirin Anlam Alanı

Vücûh (وجوه), sözlüklerde, yüz, bir şeyin ön tarafı, bir kavmin efendisi, mevki, mezheb, şekil gibi anlamlara gelen وجه (vech) kelimesinin çoğuludur⁶⁷⁶. Terim olarak ise, Kur'an'da aynı kelimenin değişik ayetlerde farklı anlamlara gelmesine **vücûh** denir⁶⁷⁷. Nezâir (نظائر) ise, nazîre (نظيرة) kelimesinin çoğuludur. Nazîre, bir şeyin eşi, dengi, aynısı, benzeri anlamına gelir⁶⁷⁸. Terim olarak ise, Kur'an'da farklı kelimelerin aynı anlama gelmesine **nezâir** denir⁶⁷⁹.

Vücûh ve nezâir, Kur'an'ın iyi anlaşılması ve bilinmesi için gerekli Kur'an İlimleri'nden biridir. “Çünkü Kur'an'da kullanılan ve zaman zaman farklı sûre ve ayetlerde tekrar edilen birçok kelime, kullanıldığı her yerde ayrı bir mana ifade

⁶⁶⁶ Kurtubî, I, 185; III, 690-691.

⁶⁶⁷ Kurtubî, II, 404; X, 136.

⁶⁶⁸ Kurtubî, III, 368; X, 418.

⁶⁶⁹ Kurtubî, I, 130; III, 581.

⁶⁷⁰ Kurtubî, I, 362; III, 518.

⁶⁷¹ Kurtubî, I, 135; I, 200.

⁶⁷² Kurtubî, V, 637; VIII, 607.

⁶⁷³ Kurtubî, III, 224; IX, 103.

⁶⁷⁴ Kurtubî, IV, 651; VIII, 208.

⁶⁷⁵ Kurtubî, II, 35; V, 283.

⁶⁷⁶ Halil b. Ahmed, IV, 66; Râğıb el-İsfehâni, s. 513-514; İbn Manzûr, XIII, 555-557; Zebidî, XXXVI, 535.

⁶⁷⁷ Zerkeşî, I, 102; Suyûtî, **İtkân**, I, 440; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 184; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 234; Esmâ Çetin, **Dameğani'nin el-Vücûh ve'n-Nezâir İsimli Eserindeki Metodu**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2006, s. 7; Muhammed Abdussettar, “*Vucûhu'l-Kur'an: Tefsir Litetâtürünün Bir Branşı*”, (Çev. Fatma Asiye Şenat Kazancı), **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, IX (2009), Sayı: 3, s. 276; Albayrak, **Tefsir Usûlü**, s. 171; Mustafa Karagöz, “*Vücûh ve Nezâir'in Terimleşme Süreci*”, **Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü**, İlim Yayma Vakfı, Ankara, 2009, s. 448-449.

⁶⁷⁸ Halil b. Ahmed, VIII, 154-156; Râğıb el-İsfehâni, s. 497; İbn Manzûr, V, 219; Zebidî, XIV, 244.

⁶⁷⁹ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 184; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 235; Çetin, s. 7; Albayrak, **Tefsir Usûlü**, s. 171; Karagöz, “*Vücûh ve Nezâir'in Terimleşme Süreci*”, **Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü**, s. 443.

etmektedir”⁶⁸⁰. İşte burada, kelimenin nerede hangi anlama geldiğini, siyak-sibaka uygun bir şekilde anlam kargaşasına düşmeden bilebilmek, Kur’an’la ilgilenen kişinin vücûh bilgisine kalmıştır. Kişinin ayetlerin meallerini ve tefsirlerini doğru olarak yapılabilmesi de kelimelerinin anlamlarını iyi bilinmesine yani nezâir bilgisine bağlıdır⁶⁸¹. Çünkü Kur’an’da aynı manaya gelen lafızların farklı ayetlerde geçtiği görülmektedir. Bu durum da, Allah’ın kelime tekrarına düşmeden anlamı yinelediğini ve Kur’an’ın edebî yönünü kuvvetlendirdiğini gösterir. Farklı yerlerdeki kelimeler, aynı veya yakın anlama gelseler de aralarında mana yönünden ince ayrımların olabileceğini de unutmamak gerekir.

Her dilde olduğu gibi Arapça’da da aynı manaya gelen farklı kelimeler ve farklı anlama gelen aynı kelimeler vardır. Vücut bir kelimenin farklı anlamlarını; nezâir ise aynı manadaki farklı lafızları anlatan bir terimdir⁶⁸².

2. İşlenişi Açısından Vücûh-Nezâir

Kur’an’a ve Arapça’ya vakıf olan Kurtubî, bir dil hazinesi olan tefsirinde, Kur’an’daki bir kelimenin farklı ayetlerde içerdiği değişik anlamları vererek vücûh; farklı yerlerde olup da aynı manaya gelen sözcükleri vererek de nezâir ilimlerinin örneklerini sunmuştur.

a. İşlenişi Açısından Vücûh

Müfessir, vücûh ilmini tefsirinde iki şekilde kullanmıştır:

Birincisi: Kelimenin genelde ilk geçtiği yerde bütün anlamlarını vermiş ve bunları ayetlerle delillendirmiştir. Sözcüğün tekrar ettiği zamanlarda ise uygun olan anlamı verip geçmiş, yani tekrara düşmemiştir. Örneğin, “أمر” kelimesi Kur’an’da farklı yerlerde kullanılmaktadır. Bu kelimenin, ayetlerin bağlamına göre on dört ayrı manaya geldiği saptayan müfessir⁶⁸³, sadece bir yerde (Bakara 2/117)⁶⁸⁴ kavramın

⁶⁸⁰ Ali Özek, “Kur’ân’da İlmu’l-Vucuh ve’n-Nezâir”, **Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, III, 365.

⁶⁸¹ Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 236.

⁶⁸² Zerkeşi, I, 102; Suyûtî, **İtkân**, I, 440.

⁶⁸³ Kurtubî, I, 503.

vücûh yönüne değinmektedir. “أمر” kelimesinin geçtiği diğer yerlerde ise lafzın bağlamına uygun manayı verip geçmiştir. Bunun daha açık anlatımını şu iki yerde görebiliriz:

Kurtubî “O, gökleri ve yeri en güzel bir şekilde yaratandır. O (Allah), bir şeyin olmasına karar verdiğinde, ona sadece “ol” der, o da hemen oluverir”⁶⁸⁵ ayetinin tefsirini yaparken “karar vermek/قضى” kelimesiyle ilgili şunları söylemiştir⁶⁸⁶:

“Âlimlerimiz şöyle dediler: “قضى” müşterek (çok anlamlı) bir lafızdır.

1. “Onları yedi gök halinde iki günde yarattı”⁶⁸⁷ ayetinde olduğu gibi “yaratmak/خلق” anlamına gelir.

2. “Biz kitapta İsrailoğullarına şunu bildirdik”⁶⁸⁸ ayetinde olduğu gibi “bildirmek/اعلم” anlamına gelir.

3. “Rabbin kendisinden başkasına ibadet etmeyin diye emretti”⁶⁸⁹ ayetindeki gibi “emretmek/أمر” manasına gelir.

4. Kabul ettirmek ve hükümleri uygulamak/إلزام anlamına da gelir. Hâkime, kadı denilmesi gibi.

5. “Musa o süreyi tamamlayıp”⁶⁹⁰ ayetinde olduğu gibi “hakkını vermek/توفية الحق” anlamına gelir.

6. “Bir şeyin olmasını dilediği zaman, ona sadece “ol” der ve o da hemen oluverir”⁶⁹¹ ayetinde olduğu gibi “istemek, dilemek/أراد” anlamına gelir. Yani bir

⁶⁸⁴ “O, gökleri ve yeri en güzel bir şekilde yaratandır. O (Allah), bir şeyin olmasına karar verdiğinde, ona sadece “ol” der, o da hemen oluverir/ بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ” (Bakara 2/117). Kurtubî, I, 503.

⁶⁸⁵ “بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ” (Bakara 2/117).

⁶⁸⁶ Kurtubî numaralandırmamıştır, anlam kargaşasını önlemek için biz maddelendirdik.

⁶⁸⁷ “فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ” (Fussilet 41/12).

⁶⁸⁸ “وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ” (İsra 17/4).

⁶⁸⁹ “وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ” (İsra 17/23).

⁶⁹⁰ “فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَىٰ الْأَجَلَ” (Kasas 28/29).

⁶⁹¹ “فَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ” (Mü’min 40/68).

şeyi yaratmayı dilediği zaman ona “Ol” der, demektir”⁶⁹².

Müfessirimiz “Onların azabını belli bir süreye kadar ertelese: “Onu geciktiren nedir?” diyecekler”⁶⁹³ ayetinin açıklamasında “أُمَّة” kelimesinin birden fazla anlama sahip olduğunu şöyle ifade etmiştir⁶⁹⁴:

““Ümmet” kelimesinin, müşterek (çok anlamlı) bir lafız olduğu, sekiz farklı anlamının bulunduğu söylenmiştir.

1. “Medyen suyuna vardığında, orada hayvanları sulayan bir grup insan buldu”⁶⁹⁵ ayetinde olduğu gibi “grup ve topluluk/ جماعة” anlamına gelir.

2. “Peygamberlere uyan topluluklar/ أتباع الأنبياء” anlamındadır.

3. “Gerçekten İbrahim, Allah’a itaat eden, dosdoğru din üzere olan bir önderdi”⁶⁹⁶ ayetinde olduğu gibi, “kendisine uyulacak şekilde her iyiliği kendinde toplayan kişiye/ الرجل الجامع للخير الذي يقتدي به” ümmet denilir.

4. “Biz atalarımızı bir din üzerinde bulduk”⁶⁹⁷ ayetinde olduğu gibi “din ve şeriat/ الدين و الملة” manasındadır.

5. “Onların azabını belli bir süreye kadar ertelese”⁶⁹⁸ ayetinde olduğu gibi “süre ve zaman/ الحين والزمان” anlamına gelir. “Bir süre sonra hatırladı”⁶⁹⁹ ayeti de bu anlamdadır.

6. “İnsanın boyu ve yüksekliği olan boy-pos/ ارتفاع و طول الإنسان” anlamına gelir. Bunun için filan kişinin boyu (ümmet) güzeldir, denilir.

7. “Bir dine bir kimsenin tek başına müntesib olup, aynı inancı paylaşan başka bir kişinin olmaması anlamına/ وحده و المنفرد بدينه” gelir. Hz. Peygamber’in (sav) “Zeyd b. Amr b. Nufeyl tek başına bir ümmet olarak

⁶⁹² Kurtubî, I, 502.

⁶⁹³ (Hud 11/8) “وَلَئِنْ أَخَّرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ لَّيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ”.

⁶⁹⁴ Kurtubî numaralandırmamıştır, anlam kargaşasını önlemek için biz maddelendirdik.

⁶⁹⁵ (Kasas 28/23) “وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِّنَ النَّاسِ يَسْقُونَ”.

⁶⁹⁶ (Nahl 16/120) “إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا”.

⁶⁹⁷ (Zuhruf 43/22) “إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ”.

⁶⁹⁸ (Hud 11/8) “وَلَئِنْ أَخَّرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ”.

⁶⁹⁹ (Yusuf 12/45) “وَأَذَكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ”.

diriltilecektir”⁷⁰⁰ hadisi de bu anlamdadır.

8. “Anne/أم” anlamındadır. “Bu, Zeyd’in ümmetidir (annesidir)/هذه أمة زيد” ifadesinde olduğu gibi”⁷⁰¹.

Müfessir Bakara Sûresi 117. ayetinde “قُضِيَ”, Hud Sûresi 8. ayetinde de “أُمَّة” kelimesiyle ilgili vücûh bilgileri toplu olarak verirken lafızların geçtiği diğer ilgili ayetlerde sadece uygun anlamları vermekle yetinmiştir.

İkincisi: Kur’an’da pek çok yerde kullanılan aynı lafızdaki kelimelere, ayetlerin bağlamına uygun olarak anlamları verirken, onların toplu olarak vücûh yönlerine temas etmemiştir. Örneğin “نور” kelimesine Bakara 2/257. ayette hidayet anlamını verirken⁷⁰², Maide 5/44. ayette ışık manasını vermiştir⁷⁰³.

Müfessirimiz “فُرْقَان” kelimesine, Bakara 2/185. ayette hak ile batılı ayırt eden⁷⁰⁴, Al-i İmrân 3/4.⁷⁰⁵ ve Furkan 25/1.⁷⁰⁶ ayetlerde Kur’an, Enbiya 21/48. ayette ise Tevrat manasını⁷⁰⁷ vermiştir.

Kurtubî, Kur’an’da çok geçen lafızlardan birisi olan “أَجْر” kelimesine ve onun çoğulu olan “أَجُور” sözcüğünü tespit edebildiğimiz kadarıyla üç farklı manada

⁷⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, I, 189; Hâkim en-Nisâbüri, III, 238, h.n.: 4956.

⁷⁰¹ Kurtubî, V, 13.

⁷⁰² “Allah inananların velisidir. Onları dalaletten hidayete çıkarır. Kafirlerin velileri ise şeytandır. Onları hidayetten dalalete götürür. İşte bunlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedi kalacaklardır/ اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ (Bakara 2/257). Kurtubî, II, 232.

⁷⁰³ “İçerisinde bir hidayet ve bir ışık bulunan Tevrat’ı kuşkusuz Biz indirdik/ إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى (Maide 5/44). Kurtubî, III, 543.

⁷⁰⁴ “Ramazan ayı, insanları yanlış yola gitmekten kurtarıcı ve doğru yolu gösterip, hakkı batıldan ayıran delilleri açıklayıcı olan Kur’an’ın indirildiği aydır/ شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ (Bakara 2/185). Kurtubî, I, 672.

⁷⁰⁵ “Bundan önce, insanlara doğru yolu göstermek üzere Kur’an’ı da O indirmiştir/ مِن قَبْلِ هُدًى لِّلنَّاسِ (Al-i İmrân 3/4). Kurtubî, II, 382.

⁷⁰⁶ “Bütün alemlere bir uyarıcı olması için Kur’an’ı kuluna indiren Allah ne yücedir/ تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْقُرْآنَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا (Furkan 25/1). Kurtubî, VII, 6.

⁷⁰⁷ “Biz, Musa ve Harun’a Tevrat’ı sakınanlar için bir öğüt, bir ışık olmak üzere verdik/ وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ فَاتَّبِعُوا آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (Enbiya 21/48). Kurtubî, VI, 267.

kullanmıştır. Kelimeye, Nisa 4/24. ayette mehir⁷⁰⁸, En'am 6/90. ayette ücret (dünyevî karşılık)⁷⁰⁹, Nahl 16/97. ayette sevap (uhrevî karşılık)⁷¹⁰ manalarını vermiştir.

Bu örneklerde de görüldüğü üzere müfessir, Kur'an'da aynı manaya gelen farklı kelimelere, bağlama göre anlam vermiştir. Bu lafızların, Kur'an'daki bütün anlamlarını içeren bir tefsir yapmamıştır. Sonuç olarak Kurtubî, vücûh ilmini tefsirinde biri toplu anlam verdiği diğeri de siyak-sibaka göre mana verdiği yerler olmak üzere iki katagoride işlemiştir.

b. İşlenişi Açısından Nezâir

Kurtubî, ayetleri dilbilim açısından geniş bir biçimde tefsir ettiği için Kur'an'daki kelimelerin nezâirini çoğu defa belirtmiştir. Fakat bu kelimeleri eş anlamlarının hangi ayette geçtiğini belirtmemiştir. Eğer müfessir, kelimelerin nezâirinin Kur'an'daki yerlerini söyleseydi tefsirin değerini artırırdı. Çünkü nezâir, Kur'an'da farklı kelimelerin aynı anlama gelmesidir, yoksa bir lafzın aynı dil içindeki eş anlamlısını vermek değildir. Bir dil içinde aynı manaya gelen yani eş anlamlı birçok ifade olabilir ama nezâir ilmi, sadece Kur'an'daki aynı anlama gelen farklı kelimeleri inceleyen bir ilimdir.

*“İman edenler, Allah yolunda savaşır. Kafirler de tağutun (şeytan) yolunda savaşır. O halde şeytanın taraftarlarıyla savaşın. Kuşkusuz şeytanın hilesi zayıftır”*⁷¹¹ ayetinin tefsirini yaparken Kurtubî “hile/كَيْدٌ” kelimesini eş anlamlısı “مكر”⁷¹² olan lafzıyla açıklamıştır⁷¹³.

⁷⁰⁸ “Nikahladığımız kadınlarla cinsel ilişkiye girmişseniz, kesin olarak belirlenen mehirlerini ödeyiniz/ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً (Nisa 4/24). Kurtubî, III, 118.

⁷⁰⁹ “İşte bunlar, Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir. Sen de onların yoluna uy. De ki: “Ben tebliğime karşılık sizden hiçbir ücret istemiyorum. Bu, alemlere yalnız bir öğüttür”/ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدِهِ فَلَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرًا لِلْعَالَمِينَ (En'am 6/90). Kurtubî, IV, 35.

⁷¹⁰ “İster erkek ister kadın, kim inanarak yararlı bir iş yaparsa, bilsin ki, Biz ona dünyada güzel bir yaşam sağlayacağız. Yaptıklarının sevabını da en güzel bir şekilde kesinlikle vereceğiz/ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّاهُ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (Nahl 16/97). Kurtubî, V, 521.

⁷¹¹ “الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ “ (Nisa 4/76). “الشَّيْطَانُ كَانَ ضَعِيفًا

⁷¹² Bu kelime Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde geçmektedir, örneğin: “Onlar kurabilecekleri tuzakları kurdular. Onların tuzakları dağları yerinden oynatacak olsa bile, kurdukları tuzakları Allah'ın

Müfessir, “*O sarsıntının ardından başka bir sarsıntı takip eder*”⁷¹⁴ ayetindeki “*sarsıntı/الرَّادِفَةُ*” kelimesinin eş anlamlısı olan “*الصَّيْحَةُ*”⁷¹⁵ lafzını vererek tefsiri zenginleştirmiştir; fakat bu lafızların Kur’an’da geçtiği geçtiği yerleri belirtmemiştir⁷¹⁶.

II. ANLAM İLE İLGİLİ OLAN KUR’AN İLİMLERİ

A. MUHKEM-MÜTEŞÂBİH

1. Muhkem ve Müteşâbihin Sözlük ve Terim Anlamları

Muhkem, *حكم* (hakeme) kökünden türemiş olup sözlükte sağlam kılınmış, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş gibi anlamlara gelir⁷¹⁷. Terim olarak ise, başka bir ihtimal taşımayan açık manalı ayetlere **muhkem** denir⁷¹⁸. Müteşâbih kelimesi ise *شبه* (şibh) kökünden türemiştir ve birbirine benzeyen iki şeyden her birine bu isim verilir⁷¹⁹. Kavram olarak ise mana yönünden birden fazla ihtimal taşıdığı için anlaşılmasında güçlük bulunan lafız ve ifadelere **müteşâbih** denir⁷²⁰.

Müfessir, muhkem kelimesinin sözlük anlamını, “*Elif, Lâm, Râ. Bu, her işinde hikmet bulunan ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından ayetleri sağlamlaştırılmış sonra da detaylı bir şekilde açıklanmış bir Kitap’tır*”⁷²¹ ayetinin tefsirinde açıklamış ve “*İhkâm/احكام*, sözün bozulmasının engellenmesidir. Yani,

” وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ/ bilgisi dahilindedir/الجبَالُ مِنْهُ لَيَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ/ (İbrahim 14/46).

⁷¹³ Kurtubî, V, 246.

⁷¹⁴ “*تَتَّبِعُهَا الرَّادِفَةُ*,” (Naziat 79/7).

⁷¹⁵ Bu kelime Kur’an-ı Kerim’de birçok yerde geçmektedir, örneğin: “*Haksızlık yapanları sarsıntı yakalar yakalamaz, yurtlarında çöküp kaldılar/يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ/ (Hud 11/67).*

⁷¹⁶ Kurtubî, X, 162.

⁷¹⁷ Halil b. Ahmed, III, 66-67; İbn Manzûr, XII, 140-144; Zebîdî, XXXI, 510.

⁷¹⁸ Zerküşî, II, 69; Suyûtî, *İtkân* I, 592; Zerkânî, s. 424; Tuncay Başoğlu, “Muhkem”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 42; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 128; Dumlu, *Kur’an Tefsirinde Yöntem*, s. 98; Muhsin Demirci, *Kur’an’ın Müteşabihleri Üzerine*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 39; Karagöz ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 462.

⁷¹⁹ İbn Manzûr, XIII, 503; Zebîdî, XXXVI, 411.

⁷²⁰ Zerküşî, II, 70; Suyûtî, *İtkân* I, 593; Zerkânî, s. 424; Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 204; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 128; Dumlu, *Kur’an Tefsirinde Yöntem*, s. 98; Demirci, *Kur’an’ın Müteşabihleri Üzerine*, s. 38; Şimşek, *Kur’an’ın Anlaşılmasında İki Mesele*, s. 25; Karagöz ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 462.

⁷²¹ “*الرُّكْيَابُ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ*,” (Hud 11/1).

O'nun ayetleri hiçbir çelişki ve tutarsızlık olmayacak şekilde sapasağlam olarak dizilmiştir” demiştir⁷²². Ayetteki “*ayetleri sağlamlaştırılmış*” bölüyle ilgili âlimlerin görüşlerini de aktarmıştır. Şöyle ki, Katâde, “Bütün ayetleri muhkem kılınmıştır. Bunlarda herhangi bir tutarsızlık ve bir batıl yoktur”; İbn Abbas, “Tevrat ve İncil’den farklı olarak başka bir kitap tarafından nesh edilmemiştir”; Hasan Basrî ve Ebü'l-Âliye'nin (ö. 90/709) “Emir ve nehy ile sağlamlaştırılmış” demiştir. Kurtubî bunlar içinde Katâde'nin sözünü en güzel görüş (أحسن) olarak değerlendirmiştir.

Müellif, müteşâbih kelimesinin sözlük anlamını, “*Allah, mana ve lafızları birbirlerine benzer ve ikili anlatımlı Kitap’ı sözlerin en güzeli olarak indirmiştir*”⁷²³ ayetinin tefsirinde şöyle vermiştir: “Müteşâbih, güzellik ve hikmet açısından birbirine benzeyen, birbirini doğrulayan ve kendisinde herhangi bir çelişkinin ve tutarsızlığın olmadığı şeydir. Katâde’ye göre ise müteşâbih, ayet ve harf bakımından birbirine benzeyen şeylerdir. Başka bir açıklamaya göre de müteşâbih, bu kitabın (Kur’an-ı Kerim), her ne kadar daha genel ve daha mu’ciz olsa da ihtiva ettiği emir, nehy, terğîb ve terhîb konularından dolayı Allah’ın diğer peygamberlerine indirmiş olduğu diğer kitaplarına benzemesidir”⁷²⁴.

Al-i İmran Suresi 7. ayette⁷²⁵ “kitabın anası” olarak nitelenen ve müteşâbihler için temel olan muhkem terimi ve anlaşılması güç olan müteşâbih terimi için âlimler farklı yorumlar yapmışlardır⁷²⁶. Kutubî'nin tefsirinde muhkem ve müteşâbih terimleri hakkında aktardığı bu görüşleri şöyle maddelendirebiliriz⁷²⁷:

1. Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Âmir eş-Şa'bî (ö. 109/727), Süfyan-ı Sevrî (ö. 161/777) gibi âlimlerin görüşlerine göre te'vili bilinebilen, manası ve tefsiri anlaşılabilen; müteşâbih ise Allah’ın, ilmini yalnızca kendisine sakladığı, yarattıklarına vermediği, herhangi bir kimsenin bilme imkânının olmadığı konulardır. Kıyametin kopacağı vakit, Ye’cûc ile Me’cûc’un çıkması, Deccal’ın çıkması, Hz.

⁷²² Kurtubî, V, 6.

⁷²³ “اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَابًا” (Zümer 39/23).

⁷²⁴ Kurtubî, VIII, 211.

⁷²⁵ “*Bu Kitap’ı sana indiren O’dur. Bu Kitap’ta manası açık olan (muhkem) ayetler vardır. Bunlar Kitap’ın aslıdır. Diğerleri de çeşitli anlamlara gelen (müteşâbih) ayetlerdir/ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ*” (Al-i İmran 3/7).

⁷²⁶ Zerkeşî, II, 69-70; Başoğlu, XXXI, 42; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 128; Demirci, **Kur’an’ın Müteşâbihleri Üzerine**, s. 39; Şimşek, **Kur’an’ın Anlaşılmasında İki Mesele**, s. 19-20.

⁷²⁷ Kurtubî, II, 386-387.

İsa'nın inmesi, sûre başlarında bulunan Mukatta Harfleri müteşâbihin örnekleridir.

2. İbn Abbas'a göre muhkemler, Kur'an'ın nâsihi, haramı, farzları, kendisine iman edilen ve kendisiyle amel olunan ayetleridir. Müteşâbihler ise, Kur'an'ın mensuhu, mukaddemi, muahharı, emsâli, yeminleri, kendisine iman edilen ama amel edilemeyen ayetlerdir.

3. İbn Mesud, Katâde, Dahhâk b. Müzahim (ö. 105/723), er-Rabî' b. Süleyman (ö. 256/869) ve diğerlerine göre ise muhkem, nesh eden; müteşâbih ise mensuh olan hususlardır.

4. Muhammed b. Cafer b. ez-Zübeyr (?), Mücahid ve İbn İshak'a (ö. 151/768) göre ise muhkemler, Rabbin delili, kulların korunması, düşmanlıkların ve batılın giderilmesi gibi hususları içinde barındıran konulardır. Bunların herhangi bir manaya hamledilmeleri veya asıl anlamlarından başka manaya çekilip tahrif edilmeleri sözkonusu değildir. Müteşâbihler ise başka bir anlama çekilmeleri, tahrif ve te'vil edilmeleri mümkün olan konulardır. Allah bunlarla kullarını imtihan etmek istemiştir.

5. Nehhâs'a göre muhkem, anlaşılması için başka ayetlere ihtiyaç duymayan; müteşâbih ise anlaşılması için başka ayetlere gerek duyan ayetlerdir⁷²⁸.

Kurtubî, bu maddeler içinde birinci görüşe en güzel (أحسن) değerlendirmesini yaparak bunu tercih ettiğini göstermiştir⁷²⁹. Fakat müfessirimiz tefsirinde, mensuh olmayan ayetlere, "muhkemdir"⁷³⁰ diyerek, nesh ile muhkem arasında ilişki kurmuş ve tanımlar arasındaki "Muhkemler nesh edenler; müteşâbihler ise mensuh olanlardır"⁷³¹ sözünü de zaman zaman tercih ettiğini göstermiştir.

2. Kurtubî'nin Muhkem ve Müteşâbih Terimlerinin Geçtiği Ayetleri Değerlendirmesi

Muhkem ve müteşâbih terimlerinin anlaşılmasında şu üç ayet ön plana çıkmaktadır: *"Elif, Lâm, Râ. Bu, her işinde hikmet bulunan ve her şeyden haberdar*

⁷²⁸ Kurtubî, II, 386-387.

⁷²⁹ Kurtubî, II, 387.

⁷³⁰ Kurtubî, III, 162; VIII, 426.

⁷³¹ Kurtubî, II, 387.

olan Allah tarafından ayetleri sağlamlaştırılmış sonra da detaylı bir şekilde açıklanmış bir Kitap'tır"⁷³², "Allah, mana ve lafızları birbirlerine benzer ve ikili anlatımlı Kitap'ı sözlerin en güzeli olarak indirmiştir"⁷³³, "Bu Kitap'ı sana indiren O'dur. Bu Kitap'ta manası açık olan (muhkem) ayetler vardır. Bunlar Kitap'ın aslıdır. Diğerleri de çeşitli anlamlara gelen (müteşabih) ayetlerdir"⁷³⁴.

Zikredilen birinci ayet, Kur'an'ın tamamının muhkem olduğu fikrini verirken, ikinci ayet ise bunun tam tersine, Kur'an'ın tümünün müteşâbih olduğu izlenimini vermektedir. Son ayette ise Kur'an'ın bir kısmının muhkem, bir kısmının da müteşâbih olduğu dile getirilmektedir⁷³⁵. İlk bakışta bu üç ayet arasında bir çelişki var olduğu zannedilse de, Kur'an'da hiçbir çelişkinin bulunmadığını da⁷³⁶ göz önüne alarak, Kurtubî'nin bu ayetlerle ilgili görüşünü şöyle aktarabiliriz: Kurtubî, Hud Sûresi 1. ayetten Kur'an'ın tamamının muhkem olduğu sonucuna varılamayacağını, ayetin "Nazım ve dizilişte sapasağlam olduğu, Allah'tan gelmiş hak bir kitap olduğu" manasına geldiğini ifade etmiştir⁷³⁷. Zümer Sûresi 23. ayetinin, Kur'an'ın tamamının müteşâbih olduğu anlamına gelmeyeceğini, oradaki ifadenin "bir kısmının diğer kısmına benzediği ve diğer bölümlerini tasdik ettiği" şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemiştir⁷³⁸. Müfessirimiz, Al-i İmran Sûresi 7. ayetinin tefsirinde de her iki ayet için aynı ifadeleri kullanarak konuya açıklık getirmiştir⁷³⁹. Bu duruma Suyûtî'nin getirdiği şu yorum ile açıklık getirebiliriz: "Kur'an'ın muhkem olmasından kasıt, ayetlerin sapasağlam olması, çelişki ve ihtilaftan da uzak olmasıdır; müteşâbih olmasından maksat ise ayetlerin gerçeklik, doğruluk ve icaz yönünden birbirine benzemesidir"⁷⁴⁰. Bu açıklamadan anlaşılıyor ki, muhkem ve

⁷³² "الرُّ كِتَابٌ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ" (Hud 11/1).

⁷³³ "اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَابًا" (Zümer 39/23).

⁷³⁴ "هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ" (Al-i İmran 3/7).

⁷³⁵ Zerkânî, s. 423.

⁷³⁶ "Kur'an'ı iyice düşünmüyorlar mı? Eğer Kur'an Allah'tan başkası tarafından gönderilmiş olsaydı, kesinlikle onda birçok çelişki bulurlardı/ أَلَمْ يَتَدَبَّرُوا الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا" (Nisa 4/82).

⁷³⁷ Kurtubî, II, 387.

⁷³⁸ Kurtubî, II, 387.

⁷³⁹ Kurtubî, II, 387.

⁷⁴⁰ Suyûtî, İtkân I, 592.

müteşâbih kelimeleri Hud ve Zümer Sûrelerinde sözlük manasında, Al-i İmran Sûresi'nde ise terim anlamında kullanılmıştır⁷⁴¹.

3. Muhkem ve Müteşâbihe Konu Olan Hususlar

Muhkem ayetlere manasını anlamak için izaha ihtiyaç duymayan, herkesin anlayabildiği helal, haram, namaz, oruç, zekat, hac, peygamber kıssaları gibi konular örnek verilebilir⁷⁴². Muhkem ayetler, Kur'an'ın temelidir⁷⁴³ ve müteşâbih ayetleri muhkem ayetler ışığında anlamaya çalışmak âlimlerin kabul ettiği temel ilkedir⁷⁴⁴. Müfessir, Al-i İmran Sûresi 7. ayetinin tefsirini yaparken, “Hiçbir şey O'na denk değildir”⁷⁴⁵ ayetinin muhkem olduğunu, çünkü onun anlaşılacak için başka ayetlere ihtiyaç duymadığını ifade etmiştir⁷⁴⁶.

Müfessirimiz “Kim zerre ağırlığınca bir iyilik yapmışsa onun karşılığını görür”⁷⁴⁷ ayetininin tefsiri esnasında İbn Mesud'un “Kur'an'da en muhkem ayet budur” sözüne “Doğru söylemiştir” yorumunu yaparak söz konusu ayeti muhkem olarak kabul ettiğini göstermiştir⁷⁴⁸.

Âlimler, müteşâbihleri, *mutlak* ve *izafî* olmak üzere ikiye ayırmışlardır⁷⁴⁹: *Mutlak müteşâbih*, gerçek anlamını yalnızca Allah'ın bildiği mukattaa harfleri, Allah'ın sıfatları (el, yüz, göz, istiva gibi), sur, ruh, Ye'cûc-Me'cûc gibi konulardır. Başka delillerle desteklense de bunların anlamları kesin olarak bilinemez⁷⁵⁰. *İzafî müteşâbih*, kastedilen anlamın anlaşılmasında bir delile veya harici bir açıklamaya ihtiyaç duyulan müteşâbihlerdir. Bunlara, müşkil, mücmel, mutlak ayetleri; garîb lafızları; Kur'an'daki kozmik konuları örnek olarak verebiliriz⁷⁵¹. Bu tür

⁷⁴¹ Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 176-177.

⁷⁴² Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 257.

⁷⁴³ Al-i İmran 3/7.

⁷⁴⁴ Demirci, *Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine*, s. 39; Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 166.

⁷⁴⁵ “وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ” (İhlas 112/4).

⁷⁴⁶ Kurtubî, II, 387.

⁷⁴⁷ “فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ” (Zilzâl 99/7).

⁷⁴⁸ Kurtubî, X, 386.

⁷⁴⁹ Demirci, *Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine*, s. 67-112; Özel, s. 143; Eren-Erbaş, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir İstılahları*, s. 227.

⁷⁵⁰ Demirci, *Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine*, s. 68; Paçacı, s. 89-90.

⁷⁵¹ Demirci, *Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine*, s. 86; Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 182.

müteşâbihler hakkında, belli bir ilmî olgunluğa ve yorum gücüne sahip olan müfessirler, karinelere dayanarak Kur'an'ın özüne uygun yorumlar yapabilirler⁷⁵².

Müfessir, Al-i İmran Sûresi 7. ayetinin tefsiri esnasında, kıyamet saatini, Ye'cûc ve Me'cûc çıkışını, Deccâl ve Hz. İsa'yı, mukattaa harflerini müteşâbihe örnek olarak vermiştir⁷⁵³. Kurtubî, Nehhâs'tan “Şüphesiz Allah bütün günahları bağışlar”⁷⁵⁴ ayetinin ise müteşâbih ayetlerden olduğunu, çünkü anlaşılabilmesi için onun “Şüphesiz Ben tevbe edenleri bağışlarım”⁷⁵⁵, “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz”⁷⁵⁶ ayetlerine ihtiyaç duyduğunu bizlere aktarmıştır⁷⁵⁷.

Tefsirin geneline baktığımızda Kurtubî'nin, izafî müteşâbihin örneklerinden olan müşkil, mücmel, mutlak ayetleri ve garîb lafızları⁷⁵⁸ bir delil veya harici açıklamayla izah ettiğini görüyoruz. Hurûf-ı mukattaa⁷⁵⁹, dabbetü'l-arz⁷⁶⁰, kıyamet⁷⁶¹, istiva ve arş⁷⁶², Allah'ın sıfatları (el⁷⁶³, yüz⁷⁶⁴) gibi mutlak müteşâbihlerin geçtiği ayetlerin ilgili bölümlerine baktığımızda ise müfessirimizin, okuyucuyu haberdar etmek ve bilgilendirmek amacıyla, sadece konuyla ilgili görüşleri aktardığını; fakat kendisinin herhangi bir görüş beyan etmediğini görüyoruz. Bu da onun, Al-i İmran Sûresi 7. ayetinin tefsiri esnasında tercih ettiği, “Allah'ın ilmini yalnızca kendine sakladığı ve kendileriyle amel edilmeyen şeylerin müteşâbih olduğu”⁷⁶⁵ görüşüne tefsiri boyunca sadık kaldığını göstermektedir. Ayrıca müfessir,

⁷⁵² Demirci, *Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine*, s. 86; Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 183; Özel, s. 143.

⁷⁵³ Kurtubî, II, 386.

⁷⁵⁴ “إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا” (Zümer 39/53).

⁷⁵⁵ “وَإِنِّي لَعَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ” (Tâhâ 20/82).

⁷⁵⁶ “إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ” (Nisa 4/48).

⁷⁵⁷ Kurtubî, II, 387.

⁷⁵⁸ Tezimizin diğer bölümlerinde ayrıntılı işlendiği için burada izafî müteşâbihlere örnek vermeyeceğiz.

⁷⁵⁹ “Elif, Lâm, Mîm/الم” (Bakara 2/1).

⁷⁶⁰ “Onlara söylenen azabın başlarına geleceği zaman, yerden kendilerine, insanların ayetlerimize kesin olarak inanmadıklarını söyleyen bir dabbe çıkarırız/ وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ” (Neml 27/82).

⁷⁶¹ “كُشْكُوسُزُ كِيَاْمِيْتِي بِلْغِيْسِي يَأْلَنِي أَلَلَهَ كَاتِيْنَدَادِرُ.../...إِنَّمَا عِلْمُ السَّاعَةِ” (Lokman 31/34).

⁷⁶² “Sizin Rabbiniz gökleri ve yeri altı evrede yaratan, sonra arşa istiva eden Allah'tır.../...إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ” (A'raf 7/54).

⁷⁶³ “Yahudiler: “Allah, eli bağh cimridir” dediler.../...وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ” (Maide 5/64).

⁷⁶⁴ “Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye yönünüzü çevirirseniz Allah o yöndedir. Allah her şeyi kuşatmıştır ve her şeyi bilmektedir/وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ” (Bakara 2/115).

⁷⁶⁵ Kurtubî, II, 386.

müteşâbih ayetlerin geçtiği yerlerde “Bu, müteşâbihtir” gibi lafızlar kullanmadan mevzu hakkındaki nakilleri vermektedir.

“Allah: “Ey İblis, iki elimle yarattığıma secde etmekten seni ne alıkoydu? Büyüklük mü tasladın, yoksa yüksek tabakadan mı oldun?!” dedi”⁷⁶⁶ ayetinin tefsirinde Kurtubî, mutlak müteşâbihlerden olan Allah’ın eli ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “Allah her şeyin yaratıcısı olmakla birlikte Adem’i yüceltmek üzere onu yaratmayı bizzat kendi zatına izafe etmektedir. Bu durum, ruh⁷⁶⁷, beyt⁷⁶⁸, Allah’ın dişi devesi (nâka)⁷⁶⁹ ve mescitleri⁷⁷⁰ kendi zatına izafe etmesi gibidir. İnsanlara karşılıklı ilişkilerinde bildikleri, alışkın oldukları bir üslup ile hitap etmektedir. Yaratılmışlardan başkan olan kişi, büyüklüğünü ortaya koymak ve ikramda bulunmak üzere herhangi bir işi doğrudan kendi elleriyle yapar, işte burada da “el/يَدٍ”in zikredilmesi bu anlamdadır. Mücahid, “Burada el, ilişki anlamındadır. Bu da bizzat benim yarattığıma... demektir. “Rabbinin yüzü (zâtı) kalıcıdır”⁷⁷¹ ayeti de buna benzemektedir ki “Rabbini kalıcıdır” anlamındadır. Allah’ın yaratmasında “el/يَدٍ”deki benzetme, bu yaratmanın nimet, güç ve kudret manasına olmadığı, aksine bunların Allah’ın zatî sıfatlarından iki sıfat olduğu da söylenmiştir. Bir başka görüşe göre ise “el/يَدٍ” ile kudret kastetmiştir. Örneğin, “bu işe benim elim yetmez”, “ağır yükü kaldırmaya benim iki elim yoktur” denilir. Buna da yaratmanın ancak kudret ile gerçekleştiğine dair icmanın varlığına delil teşkil etmektedir”⁷⁷². Müfessirimiz, konuyu bir beyitle devam ettirmekte, fakat Allah’ın eliyle ilgili kendisi bir şey söylememekte ve görüşlerden herhangi birisini tercih etmemektedir.

⁷⁶⁶ “قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِيْنَ” (Sad 38/75).

⁷⁶⁷ “Sana ruhun ne olduğunu soruyorlar. De ki: “Ruhu tam anlamıyla bilmek, Rabbime aittir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir”/ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا” (İsra 17/85).

⁷⁶⁸ “Ey Rabbimiz, ben soyumdan bir kısmını, senin kutsal Evinin yanında tarıma elverişsiz bir vadiye yerleştirdim.../...عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ” (İbrahim 14/37).

⁷⁶⁹ “Allah’ın elçisi onlara: “Allah’ın devesini bırakın, onun su içmesine engel olmaktan sakının” demişti/ فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ نَاقَةَ اللَّهِ وَسُقْيَاهَا” (Şems 91/13).

⁷⁷⁰ “Allah’a ibadet edilen mabetlerde O’nun isminin anılmasına engel olan ve oraların harap olmasına çalışanlardan daha zalim kim olabilir?/ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ” (Bakara 2/114).

⁷⁷¹ “وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ” (Rahman 55/27).

⁷⁷² Kurtubî, VIII, 193-194.

4. Kur'an'da Müteşâbihin Bulunma Sebepleri

Müteşâbih ayetlerin Kur'an'da bulunmasının faydaları hakkında yorumlar yapılmıştır. Bu ayetler, Kur'an üzerinde devamlı düşünülmesini sağladığı için insan akli aktif tutulmuştur⁷⁷³. Bu ilim, Kur'an'ın lafızlarını incelemeye önem verdiği için⁷⁷⁴ Kur'an'ın her asırda değişen tecrübe ve bilgilere göre farklı yorumlara imkan veren, anlamca zengin bir kitap olduğunu göstermiştir⁷⁷⁵. Ayrıca bu ayetler birçok mezhebin doğmasına ve onların Kur'an'a yönelmelerine zemin hazırlamıştır⁷⁷⁶.

Kurtubî ise, Kur'an'da müteşâbihlerin bulunma sebebini soru cevap yöntemiyle şöyle ifade etmiştir: “Allah, *“İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da düşünmeleri için sana bu Zikr'i (Kur'an'ı) indirdik”*⁷⁷⁷ derken; ‘Kur'an'da nasıl müteşâbih olabilir ve Allah Kur'an'ın tümünü nasıl apaçık kılmamış olabilir?’ diye sorulursa şöyle cevap verilir: Bundaki hikmet -Allah en doğrusunu bilir- âlimlerin faziletinin ortaya çıkmasıdır. Eğer Kur'an'ın tümü apaçık olsaydı insanların birbirlerine olan üstünlükleri ortaya çıkmazdı. Kitap yazarı da, kitabının bir kısmını açık, bir kısmını da kapalı şekilde yazar ve okuyucuya bir yer bırakır. Çünkü varlığı önemsiz olanın, değeri de düşük olur⁷⁷⁸.

5. Müteşâbihin Bilinip Bilinmemesi Tartışması

Müteşâbihlerin bilinip bilinmeyeceği konusunda âlimler arasında ihtilaf vardır. Bazı âlimler, müteşâbih ayetlerin anlamlarının bilinmeyeceğini söylerken⁷⁷⁹ kimi âlimler de dinin ana ilkelerini içeren muhkemlerin ışığında müteşâbihlerin

⁷⁷³ Hatice Güler, **Al-i İmrân Sûresi 7. Ayet Bağlamında Müteşâbihâtın Kapsamı ve Yorumu Sorunu**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008, s. 88.

⁷⁷⁴ Muhammed Aydın, **Kur'ân'da Benzer Ayetlerdeki Anlatım Farklılıkları**, Değişim Yayınları, Adapazarı, 2001, s. 34.

⁷⁷⁵ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 132-133; Demirci, **Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine**, s. 54-58; Albayrak, **Tefsir Usûlü**, s. 167; Şimşek, **Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele**, s. 45.

⁷⁷⁶ Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 190-192.

⁷⁷⁷ “وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ” (Nahl 16/44).

⁷⁷⁸ Kurtubî, II, 394.

⁷⁷⁹ Albayrak, **Tefsir Usûlü**, s. 167.

muhtemel manalarından hangisinin kastedildiğini belirlemenin mümkün olduğunu⁷⁸⁰ ve bu ayetler üzerinde yorum yapılabileceğini söylemişlerdir⁷⁸¹.

Kurtubî ise, müteşâbihlerin bilinip bilinemeyeceğini, ayetin “...*Bunların yorumunu sadece Allah bilir.../...إِلَّا اللَّهُ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ*...” (Al-i İmran 3/7) kısmında durak olup olmadığıyla ilgili âlimlerin görüşleri eşliğinde tartışmaya açmaktadır. Selefin büyük çoğunluğunun durağın “إِلَّا اللَّهُ” lafzı üzerinde olduğunu söylerken; Mücâhid’den nakledilen bir rivayete dayanarak durağın “...*ilimde derinleşenler.../... وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ*...” ifadesi üzerinde olacağını söyleyenler de vardır⁷⁸². Müfessirimiz ise selefin görüşünü, nahiv âlimlerinin sözleriyle ve şiirle desteklemiş ve onların düşüncelerinin Mücâhid’inkinden daha uygun olduğunu ifade etmiştir⁷⁸³. Fakat sözün devamında Kurtubî, iki görüşü birleştiren üçüncü düşüncenin olduğunu bildirmiştir⁷⁸⁴. Onlara göre müteşâbihâtın te’vilini ancak Allah bilir; ilimde derinleşenler ise, onu kısmen bilirler ve “Ona iman ettik, hepsi Rabbimizdendir”, derler. İlimde derin bilgi sahibi olanlar, müteşâbihleri, muhkemlerdeki deliller aracılığıyla bilirler; müteşâbihlerden bilemedikleri konular olduğunda ise “Biz hepsine inandık, hepsi Rabbimizin katındandır. O’nun şeriatinde ilmimizin yetmediği gizli hususların bilgisi, Rabbimizin yanındadır” derler⁷⁸⁵. Kurtubî, bu görüşü desteklercesine hocası Ebü’l-Abbas’ın “...*ilimde derinleşenler.../... وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ*...” ifadesi üzerinde vakfetmenin daha sahih olduğuna dair sözünü nakletmiş ve hocasının şöyle dediğini söylemiştir: “Çünkü onların “ilimde derinleşmiş olanlar” diye adlandırılmaları Arap dilini anlayan herkesin eşit derecede bildiği muhkemden daha fazlasını bilmelerini gerektirmektedir. Eğer onlar herkesin bildiğinden başka birşey bilmiyorsa onların derinlikleri nerede kalır? Fakat müteşâbih de çeşitli şekillerdedir. Bir kısmı hiçbir şekilde bilinemez. Yalnızca Allah’ın bilgisi dahilinde olan ruhun durumu, Kıyamet gibi hususlar bunlardandır. Bu gibi şeylerin bilgisi İbn Abbas’a da başkasına da verilmemiştir. “İlimde derinleşmiş olanlar müteşâbihi bilmezler”, diyen bazı ilim adamları bu tür müteşâbihi kastetmişlerdir. Diğer bir

⁷⁸⁰ Yavuz, “Müteşâbih”, **DİA**, XXXII, 206.

⁷⁸¹ Subhî Salih, s. 282-283; Albayrak, **Tefsir Usûlü**, s. 167.

⁷⁸² Kurtubî, II, 392.

⁷⁸³ Kurtubî, II, 392.

⁷⁸⁴ Kurtubî, II, 393.

⁷⁸⁵ Kurtubî, II, 393.

kısmı ise, dilde ve Arap kelâmında birkaç anlama gelebilen, te'vil edilebilen, doğru bir şekilde te'vili bilinebilen, doğru olmayan bir te'ville alâkalı olan konuların da giderilebildiği hususlardır. Allah'ın Hz. İsa hakkında “*Ve o, Kendisinden bir ruhtur*”⁷⁸⁶ ayeti ve benzerleri böyledir. Bu konulara dair gerekli altyapısı olmayan hiçbir kimseye râsih (ilimde derinleşmiş) adı verilemez. Müteşâbih, mensûh olan şeydir, diyenlerin görüşlerine göre ise, râsih olanların te'vili bilmeleri doğru olur; ancak müteşâbihlerin mensuhlarla sınırlandırılması doğru değildir”⁷⁸⁷.

Sonuç olarak Kurtubî'nin muhkem ve müteşâbih ile ilgili görüşünü şöyle ifade edebiliriz: Müfessire göre, manası açık olup herkesin anlayabileceği ayetler muhkemdir. Fakat o, müteşâbihi iki gruba ayırmıştır: Birincisi Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği müteşâbihler, ikincisi de yoruma açık olan ve derin ilim sahibi âlimlerin (râsih) bilebileceği müteşâbihlerdir⁷⁸⁸. Müfessirin vardığı bu sonucu doğru olarak değerlendiriyoruz. Çünkü ayette râsih olarak nitelendirilenler, herkesle aynı seviyede bilgiye sahip olsalardı onların farkı bilinmezdi. Onlar yoruma açık olan müteşâbihleri bilebildikleri için ilimde derinleşmişlerdir. Onlar bazı karinelere dayanarak, ilmî kapasite, yetenek ve kavrayışları ölçüsünde izafî müteşâbihlerle ilgili yorum yapabilirler.

B. HURÛF-I MUKATTAA

Hurûf-ı mukattaa, harf kelimesinin çoğulu olan حروف⁷⁸⁹ (hurûf) ile; kesilmiş, ayrılmış manasındaki المقطعة⁷⁹⁰ (el-mukattaa) sözcüğünden oluşan bir tamlamadır. Bazı sûrelerin başında yer alan ve kelimeyi oluştururken okudukları gibi değil de

⁷⁸⁶ “وَرُوحٌ مِّنْهُ” (Nisa 4/171).

⁷⁸⁷ Kurtubî, II, 394.

⁷⁸⁸ İslam tarihinde Kurtubî'nin ve hocasının dediği gibi rusûh sahibi âlimlerin bilebileceği müteşâbihlerin de bulunduğu kanaatte olan başka âlimler de mevcuttur. Bakınız: Râğıb el-İsfehânî, s. 255; Enver Apa, “*Müteşâbih Ayetler*” Kavramı Hakkında Tarihî ve Semantik Bir İnceleme”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XLIII, Sayı: II, Ankara, 2002, s. 167; M. Zeki Duman, “*Kur'an'da Müteşâbihât*”, **Bilimname**, Kayseri, 2005/3, IX, s. 25.

⁷⁸⁹ Halil b. Ahmed, III, 210; İbn Manzûr, IX, 41; Zebîdî, XXIII, 128.

⁷⁹⁰ Halil b. Ahmed, I, 135; İbn Manzûr, VIII, 276; Zebîdî, XXII, 24.

kendi isimleriyle telaffuz edilen, birbirinden bağımsız, ayrı olan bu harflere **hurûf-ı mukattaa** denir⁷⁹¹.

1. Hurûf-ı Mukattaa'nın Yorumlanması

Mukattaa harfleri, 29 sûrenin başında, bir veya birkaç harfin birleşmesinden oluşmuşlardır⁷⁹². Bu 14 ayrı harf, 13 farklı şekilde görülmektedir; onların müstakil ayet olup olmadığı ve i'râblarının nasıl olacağı tartışmalıdır⁷⁹³. Genel olarak müteşâbih kabul edilen mukattaa harflerinin⁷⁹⁴, manalarının bilinebilmesi konusunda iki ayrı görüş bulunmaktadır⁷⁹⁵.

a. Birinci görüşün sahibi selef âlimlerine göre, mukattaa harfleri, Kur'an'ın özü ve sırrıdır. Bu harflerin anlamları vardır; ama bunları sadece Allah bilebilir⁷⁹⁶. Müfessir bu görüşte olan âlimlerin ifadelerini, Kur'an'da hurûf-ı mukattaa'nın geçtiği ilk yer olan Bakara Sûresi'nin birinci ayetini tefsir ederken şöyle aktarmaktadır⁷⁹⁷:

1. Hz. Ebubekr, Hz. Ali, Şa'bî, Süfyan-ı Sevrî ve bir grup muhaddise göre bunlar, Allah'ın Kur'an'daki sırrıdır. Allah'ın, her bir kitabında böyle bir sırrı vardır. Bunlar, Allah'ın sadece kendisinin bildiği müteşâbih konulardan olduğu için bunlar hakkında birşey söylemek uygun olmaz. Biz bunlara iman eder ve Allah'tan geldikleri gibi okuruz.

2. Hz. Ömer, Hz. Osman, İbn Mesud ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye (ö. 373/983) göre hurûf-ı mukattaa, tefsir edilemeyen gizlenmiş buyruklardandır.

3. Ebu Hatim ise "Biz hurûf-ı mukattaa'yı Kur'an'da yalnızca sûrelerin

⁷⁹¹ M. Zeki Duman-Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukattaa", **DİA**, İstanbul, 1998, XVIII, 401; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 134.

⁷⁹² Aişe Abdurrahman binti Şâti', **el-İ'câzü'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilü İbnü'l-Ezrak**, Dâru'l-Meârif, yrs., trs., s. 146; Subhî Salih, 234.

⁷⁹³ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 134; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 193.

⁷⁹⁴ Suyûtî, **İtkân**, II, 209; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 134; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 193.

⁷⁹⁵ Zerkeşî, I, 172.

⁷⁹⁶ Zerkeşî, I, 173-179; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 136; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 194; Muhittin Akgül, "*Mukattaa Harfleri ve Kur'an İ'câzındaki Yeri*", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XIV, Sakarya, 2006, s. 54.

⁷⁹⁷ Kurtubî, konuyu numaralandırarak anlatmamıştır. Anlam kargaşasını önlemek için biz maddelendirdik.

başında görebiliyoruz. Bunlarla Allah'ın ne istediğini bilemiyoruz" demiştir.

4. İbnü'l-Enbârî'ye göre de Kur'an'da yer alan bu harflerin anlamlarını, Allah bir deneme ve bir imtihan olmak üzere bütün âlemden gizli tutmuştur. Bunlara iman eden bir kimse sevap kazanır ve mutlu olur. Bunları inkâr eden ve şüphe ile karşılayan kişi de günah işlemiş olur ve haktan uzaklaşır. Çünkü Allah, Kur'an'ı indirmiş ve ondan istediği şeylerin bilgisini yalnızca kendisine saklamıştır. Onun için onlara dair soru sorulmaz⁷⁹⁸.

Kurtubî Bakara Sûresi'nin birinci ayetinde⁷⁹⁹ ve Al-i İmran Sûresi'nin başında⁸⁰⁰ bu harflerin, gerçek anlamını yalnızca Allah'ın bildiği müteşâbih konularından olduğunu belirtmiştir.

b. Halefin görüşüne göre de Allah'ın insanlara anlamı olmayan şeyleri indirmesi uygun değildir ve bu harflerin manası bilinebilir. İkinci görüşü benimseyenlerin, bu harflerin delalet ettiği manalar konusunda çok çeşitli düşünceleri bulunmaktadır⁸⁰¹. Kurtubî, onların düşüncelerinin "Bizim onlar (hurûf-ı mukattaa) hakkında konuşmamız ve onlarda gizli olan faydaları araştırmamız, onlardan çıkartılabilecek anlamlar üzerinde durmamız gerekmektedir" şeklinde olduğunu belirtmiştir. Müfessir hurûf-ı mukattaa'nın anlamının bilinebileceğine dair görüşleri, yine Kur'an'da hurûf-ı mukattaa'nın geçtiği ilk yer olan Bakara sûresinin birinci ayetinin tefsiri esnasında şöyle nakletmektedir⁸⁰²:

1. İbn Abbas ve Hz. Ali'ye göre hurûf-ı mukattaa, Allah'ın ism-i azamıdır; ancak bizler bunun yorumunu bilmiyoruz.

2. Ebû Ali Kutub (ö. 210/825) ve Ferrâ gibi âlimlere göre bunlar heca harflerine işaretir. Allah meydan okumak için Kur'an'ın bu harflerden oluştuğunu bildirmektedir ve bu harfler, onların konuşmalarının temelini oluşturmaktadır. Böylelikle onların Kur'an'ın benzerini meydana getirmekten aciz oldukları daha açık bir şekilde kesinlik kazanır. Çünkü Kur'an, onların dillerinin (Arapça) dışında

⁷⁹⁸ Kurtubî, I, 155.

⁷⁹⁹ Kurtubî, I, 155.

⁸⁰⁰ Orada mukattaa harflerini, müteşâbihin örnekleri arasında saymıştır. Daha geniş bilgi için bakınız: Kurtubî, II, 386.

⁸⁰¹ Zerkeşî, I, 173-179; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 136-144; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 196-200; Akgül, Sayı: XIV, s. 53.

⁸⁰² Kurtubî, konuyu numaralandırarak anlatmamıştır. Anlam kargaşasını önlemek için biz maddelendirdik.

değildir.

3. Başka bir gruba göre de müşriklerin, Mekke'de iken Kur'an'ı dinlemekten yüz çevirip: “*Bu Kur'an'ı dinlemeyin. Okunurken gürültü yapın*”⁸⁰³ demeleri üzerine, onlar tarafından garib karşılaşınsın ve kulak kabartsınlar, sonra da Kur'an'ı dinlesinler, böylelikle de onlara karşı kesin bir şekilde delil ortaya konulsun diye bu harfler inmiştir.

4. Bir gruba göre de bu harfler, bir kısmı alınan, geri kalanı da hazfedilen isimlere işaret etmektedir. Elif harfinin Allah'ın, Lam harfinin Cebrail'in, Mim harfinin ise Muhammed'in (s.a.v.) kısaltması olmasına benzemektedir. “Elif Allah adının baş harfi, Lam Latif adının baş harfi, Mim Mecid adının baş harfidir” denilmesi gibi.

5. Başka bir rivayette İbn Abbas'a göre de, “الم”, “Ben, Allah'ım bilirim”; “الر”, “Ben, Allah'ım görürüm”; “المص”, “Ben Allah'ım hakkı batıldan ayıran hükmü veririm” anlamındadır. Buna göre “ا” (elif) harfi, “ا ن ا (ene)” kelimesinin; “ل” (lam) harfi, “الله (Allah)” adının; “م” (mim) harfi “اعلم (e'lam)” kelimesinin yerini tutmaktadır. Zeccâc bu görüşü tercih ederek “Ben bu harflerden her birisinin bir manaya geldiği düşüncesindeyim” demiştir. Araplar kelimeleri oluşturan bu harfleri, kelimelerin yerini tutması için şiirde kullanmışlardır. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

“فقلت لها قفي فقالت قاف/كاف” dedi/“قا ف/kâf”

Burada şair: İşte durdum, dediğini kastetmiştir⁸⁰⁴.

Hadis-i şerifte de şöyle geçmektedir: “Her kim bir müslümanın öldürülmesine yarım kelime ile dahi yardımcı olursa...”⁸⁰⁵ Şakîk dedi ki: “Yarım kelime ile yardımcı olması, “اقتل (ügtül)” kelimesinin ilk iki hecesi olan (اق/üg) kısmını söylemesi demektir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) “شا (Şa) olarak kılıç yeter”⁸⁰⁶

⁸⁰³ “لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ” (Fussilet 41/26).

⁸⁰⁴ Kurtubî, I, 157.

⁸⁰⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VIII, 22, h.n.: 15643.

⁸⁰⁶ Ulaşabildiğimiz kaynakların hepsinde شافيا (şâfiyen) yerine شاهدا (şâhiden) geçmektedir. Örneğin bakınız: Ebû Dâvud, Hudûd, 4417.

demiştir. Bu, şifa veren anlamındaki “شافيا (şâfiyen)” kelimesinin ilk iki harfidir.

6. Zeyd b. Eslem (ö. 136/753), “Bunlar sûrelerin isimleridir” demiştir.

7. Kelbî ise bunların şerefleri ve faziletleri dolayısıyla Allah’ın kendileriyle kasem ettiği yeminler ve Allah’ın isimleri olduğunu söylemiştir. Bazı âlimler ise kasemin “إِن (in), قَدْ (kad), لَقَدْ (lekad), مَا (mâ)” gibi harflerle yapıldığı ve burada ise bu harflerden birisinin olmadığı gerekçesiyle bunların yemin olmasının uygun olmayacağını ifade etmişlerdir. Buna da “Burada yemin edilen şeyin, “O’nda hiçbir şüphe yoktur”⁸⁰⁷ ayeti olduğu şeklinde cevap verilir. Çünkü bir kimse, yemin ederken: “Allah’a yemin ederim bu kitapta hiçbir şüphe yoktur” dese onun bu ifadesi doğru olur ve buradaki “لَا (lâ)”, yeminin cevabı olur. Eğer, “O dönemdeki insanlar, tasdik eden veya yalanlayan olmak üzere iki sınıftı. Doğrulayan yemine gerek duymaksızın doğrulamakta; yalanlayan ise yeminle birlikte de tasdik etmemektedir. Allah’ın yemin etmesinde hikmet nedir?” diye sorulursa, buna, “Kur’an, Arapça olarak inmiştir. Araplardan birisi sözünü pekiştirmek istediği zaman sözünün doğruluğuna yemin eder. Allah da onlara karşı konulan delile kuvvet kazandırmak istediği için Kur’an’ın kendi katından olduğuna yemin etmektedir” şeklinde cevap verilebilir.

8. Kimisi “الم”, “Ben bu Kitabı sana Levh-i Mahfuz’dan indirdim” anlamındadır demiştir.

9. Katâde ise “الم”, “Bu Kur’an’ın isimlerinden birisidir” demiştir.

10. Muhammed b. Ali Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), “Allah bu sûrede bulunan bütün hükümleri ve kıssaları, sûrenin baş taraflarındaki harflere koymuştur. Bunu ise ancak bir peygamber veya bir Allah dostu bilebilir. Daha sonra bunu insanları bilgilendirmek üzere bütün sûrede açıklamaktadır” demiştir.

Kurtubî, konu ile ilgili başka görüşler de ileri sürüldüğünü ama doğrusunu en iyi Allah’ın bileceğini belirterek konuyu noktalamıştır⁸⁰⁸.

Kurtubî, tefsirinin diğer yerlerinde de mukattaa harflerine burada verdiği

⁸⁰⁷ “لَا رَيْبَ فِيهِ” (Bakara 2/2).

⁸⁰⁸ Kurtubî, I, 155-157.

yorumların dışında bir anlam vermemiştir ve çoğunlukla buraya (Bakara 2/1) atıf yapmakla yetinmiş, tekrardan kaçınmıştır. Bu harflerin yorumlarıyla ilgili âlimlerin görüşlerine başvurmuş, kendisi bu fikirler arasında tercih yapmayarak, “mukattaa harflerinin, müteşâbih olduğu” sözüne hep sadık kalmış ve te’vilden kaçınmıştır. Bu harfler hakkındaki yorumları aktarmanın yanı sıra onların okunuşlarına ve vakıflarına da değinmiştir.

Örneğin müfessir, Yunus (10/1) Sûresi’nin ilk ayetinde yer alan “الر” harfleri hakkında şunları söylemektedir: Nehhâs, “الر”, “حم” ve “ن” harflerinin, “الرحمن” isminin değişik yerlere dağılmış harfleridir” demiştir. İbn Abbas ise “الر”ın, “Ben, Allah’ım, görürüm” anlamında olduğunu söylemiştir. Hasan Basrî ve İkrime, “الر”ın bir yemin; Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714), sûrenin adı; Mücahid, sûre başlangıçları; Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 286/900) ise, bir uyarı vesilesi olduğunu söylemiştir. “الر” imâle yapılmaksızın okunduğu gibi, harf (edat) olan ما ve لا ya benzemesin diye imâle ile de okunmuştur⁸⁰⁹.

Örnekte de görüldüğü gibi müfessirin mukattaa harflerinin anlamıyla Bakara Sûresi 1. ayetin tefsirinde verdiği bilgilere ek bir şey söylememiş ve ilgili görüşleri tercih yapmadan aktarmıştır.

A’raf Sûresi’nin ilk ayetinde geçen mukattaa harflerinde “المص”, Bakara Sûresi’ne atfederek⁸¹⁰ ve Hud Sûresi’nin ilk ayetinde geçen mukattaa harflerinde “الر” ise yerini belirtmeden “Açıklamalar daha önceden geçti” diyerek⁸¹¹ herhangi yeni bir izah yapmadan geçmiş ve tekrardan kaçınmıştır.

2. Hurûf-ı Mukattaa’nın Kiraati

Kurtubî, Bakara Sûresi 1. ayetin tefsirinde mukattaa harflerinin anlamlarının yanı sıra okunuşlarıyla ilgili de bilgiler vermektedir. Müfessirin belirttiğine göre bu harfler, nakıs oldukları için sükûnlü okunur ve üzerlerinde vakfedilir. Eğer bunları

⁸⁰⁹ Kurtubî, IV, 613.

⁸¹⁰ Kurtubî, IV, 603.

⁸¹¹ Kurtubî burada (Kurtubî, V, 6), Yunus Sûresi 1. ayete gönderme yapmıştır. Çünkü “الر” ayeti daha önce ilk olarak Yunus Sûresi 1. ayette (Kurtubî, IV, 613-614) geçmiştir.

bir mübtedanın haberi yaparsak veya bunları atfedersek, o takdirde bunları i'râblı olarak okuyabiliriz. Bu harflerin i'râbda yerinin olup olmadığı hususu tartışmalı olup şu görüşler ileri sürülmüştür⁸¹²:

1. Halil ve Sîbeveyh'in görüşüne göre bu harflerin irabta yeri yoktur; çünkü bunlar, ne bir isimdir ne bir fiildir; bunlar sadece heca harfleri konumundadır ve mahkî i'râb alırlar.

2. "Bu harfler, sûrelerin isimleridir" diyenlerin görüşüne göre ise bunlar, gizli bir mübtedanın haberi olduğu için merfu konumundadır. Yani, "Bu, "الم"dir" demektir. "Bu, Bakara Sûresi'dir/هذه سورة البقرة" demek gibidir.

3. Bu harfler mübteda konumunda merfudurlar. Haberi ise, "Bu/ذالك" kelimesidir. Örneğin "Zeyd, işte o adamdır/زيد ذلك الرجل" demek gibi.

4. İbn Keysân en-Nahvî ise (ö. 320/932), "الم" nasb mahallinde olduğunu "الم"i okuyorum demek veya "الم" i okumaya bak, anlamında olduğunu söylemiştir.

5. Yemin olarak cer mahallinde oldukları da söylenmiştir. Çünkü İbn Abbas: "Bunlar Allah'ın kendileriyle yemin ettiği kasemlerdir", demiştir⁸¹³.

Kurtubî, Mü'min Sûresi ilk ayetteki "حم" harflerinin tefsirinde Bakara Sûresi'nin ilk ayetinde yaptığı izahlara yakın açıklamalar yapmıştır; fakat buradaki "حم" harflerinin okunuşuyla ve i'râbıla ilgili de şunları söylemiştir⁸¹⁴:

1. Bunlar heca harflerinden olduğu için için sakın okunur.
2. Eğer bir sûre, bu harflerden birisi ile isimlendirilirse, i'râb edilir. Bunun için "حم"i okudum dersen", sonunu nasb ile (Hâ-Mîme) şeklinde okunur.
3. İsa b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), mef'ul konumunda veya arka arkaya iki sakinin gelmesi dolayısıyla "حم"deki "م" harfini üstün olarak okumuştur.
4. İbn Ebî İshak (ö. 117/735) ve Ebü's-Semmâl ise imale veya yemin

⁸¹² Kurtubî, konuyu numaralandırarak anlatmamıştır. Anlam kargaşasını önlemek için biz maddelendirdik.

⁸¹³ Kurtubî, I, 157-158.

⁸¹⁴ Kurtubî, konuyu numaralandırarak anlatmamıştır. Anlam kargaşasını önlemek için biz maddelendirdik.

olarak esreli okumuşlardır.

5. Ebû Cafer, “ح” ile “م”i ayrı ayrı, diğer kıraat imamları ise birleştirerek okumuşlardır.

6. “Kitabın indirilişi/التَّنْزِيلُ الْكِتَابِ” mübteda, “Her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen Allah’tandır/مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ” ise haberdir. “İndirilişi/التَّنْزِيلُ” buyruğu hazfedilmiş bir mübtedanın haberi de olabilir. Anlam ise, “Bu, kitabın indirilişidir” olur. “ح”in mübteda, “تَنْزِيلٌ” kelimesinin haber olması da mümkündür. Bu durumda anlam, “Şüphesiz ki, Kur’an’ı Allah indirmiştir. O ne başka bir yerden aktarılmıştır, ne de yalanlanması da caizdir” olur⁸¹⁵.

Görüldüğü gibi müfessir, mukattaa harflerinin okunuşlarını ve i’râblarını sadece önceki âlimlerden naklederek ve kendi görüşünü vermeden okuyucuya aktarmıştır. Nakille yetinen müfessir, aynı şekilde Yasin (يس) ⁸¹⁶ ve Sad Sûreleri’nde (ص) ⁸¹⁷ geçen mukattaa harflerinin okunuşları ve i’râbında da konuya dair değerlendirme yapmamış ve hurûf-ı mukattaa’nın yorumunda “mukattaa harflerinin, müteşâbih olduğu” sözüne olan bağlılığını sanki bu harflerin okunuşları ve i’râbında da göstermiş gibidir.

C. MÜBHEMÂTÜ’L-KUR’ÂN

1. Mübhemâtü’l-Kur’ân’ın Anlam Alanı

Mübhem, بهيم (behime) kelimesinden türemiştir ve sözlükte, kapalı olan, mahiyeti açık ve net olmayan şey gibi anlamlara gelir⁸¹⁸. İnsan, melek, cin, hayvan, ağaç, yıldız, şehir veya kabilenin Kur’an’da açıkça kendi ismiyle değil de, zamir, işaret isimleri, belirsiz zaman ve mekan isimleri, künye gibi kapalı kelime ve ifadelerle zikredilmesine **mübhemâtü’l-Kur’ân** denir⁸¹⁹.

⁸¹⁵ Kurtubî, VIII, 246-247.

⁸¹⁶ Kurtubî, VIII, 5.

⁸¹⁷ Kurtubî, VIII, 122.

⁸¹⁸ Halil b. Ahmed, IV, 62; Râğıb el-İsfehâni, s. 63-64; İbn Manzûr, XII, 56; Zebîdî, XXXI, 307.

⁸¹⁹ Hâlis Albayrak, “Mübhemâtü’l-Kur’ân İlmi ve Kur’ân Tefsirindeki Yeri”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: XXXII, Ankara, 1992, s. 156; Hüseyin Yaşar, Kur’an’da

Kur'an'da mübhem lafızların bulunması, hiçbir zaman onun mesajının anlaşılır ve kavranabilir özelliğini kaybettirmez. Zaten mübhem olan bazı konular başka ayetlerde açıklanmıştır. Ayrıca yer, zaman ve şahıs isimlerini öne çıkarmadan işaret isimleri veya zamir gibi kelimelerin yerini tutacak kelimeleri kullanması, Kur'an'ın az sözle çok anlam ifade etme özeliğinden kaynaklanır. Teferruat sayılabilecek ayrıntılara girmemesi de, Kur'an'ın fonksiyonel ve evrensel bir kitap olduğunun göstergesidir⁸²⁰.

Kur'an'da mübhem kelimelerin yer almasında ifade zenginliği sağlamak, kendisinden söz edilen şahsı yüceltmek, hoşça gitmeyen bir özellikle muhatabı aşığılamak, faili bilindiği için açıklamaya gerek duymamak, mübheminin bilinmesinde faydanın olmaması gibi nedenler ileri sürülmüştür⁸²¹.

2. Mübhem Lafızlar Açıklanırken Başvurulan Kaynaklar

Kurtubî, mübhem kelimesinin tanımını yapmamakla beraber, terimi “manası kapalı olan” anlamında yeri geldikçe kullanmış, ayetlerde görülen kapalılıklara dikkat çekmiş ve onları çözmeye çalışmıştır. O, birçok âlim gibi⁸²² mübhem olan yerleri açıklamak için ayet⁸²³, hadis⁸²⁴ ve sahabe-tâbiînin sözlerinden⁸²⁵ istifade etmiştir. Bunun yanında Kur'an'da mübhem olan hususların bilinmesinde, Tevrat'tan, tarih araştırmalarından ve bilimsel bulgulardan da yararlanılmıştır⁸²⁶. Ancak bunlara itimad edilmemesi uygun görülmüştür⁸²⁷; ayrıca bilinmesi çok gerekli olmayan konularda Tevrat kaynaklı isrâiliyat bilgilerine başvurmak ciddi sakıncalar

Anlamı Kapalı Ayetler, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 91; Abdülhamit Birişik-Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l-Kur'an”, **DİA**, İstanbul, 2006, XXXI, 437; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 215.

⁸²⁰ Albayrak, **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine**, s. 107; Birişik- Abdülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l-Kur'an”, **DİA**, XXXI, 438.

⁸²¹ Yaşar, s. 100-103; Suat Yıldırım, **Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri**, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006, I, 115; Özel, s. 134; Süleyman Gezer, “*Kur'an'daki Belirsiz Anlatımlar/Mübhemât Sözlü Dil Bağlamında Bir Yaklaşım*”, **Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: II, Çorum, 2002, s. 261.

⁸²² Suyûtî, **İtkân**, II, 314; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 192; Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 66; Birişik- Abdülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l-Kur'an”, **DİA**, XXXI, 437.

⁸²³ Kurtubî, I, 150.

⁸²⁴ Kurtubî, II, 178; III, 66.100

⁸²⁵ Kurtubî, I, 284; VI, 14.

⁸²⁶ Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 218-220; Birişik-Abdülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l-Kur'an”, **DİA**, XXXI, 437.

⁸²⁷ Eren-Erbaş, **Kur'an İlimleri ve Tefsir İstihlaları**, s. 176.

doğurmuştur⁸²⁸. Kur'an'da mübhem olan bazı kelimeleri, kimi mezhep veya meşrep taraftarının kendi telakkilerine göre yorumlamaları⁸²⁹, Kur'an'ın evrensellik boyutuna gölge düşürdüğü için tenkit edilen diğer bir konudur⁸³⁰. “*Kafirler: “Rabbinden ona bir mucize indirilseydi ya!” derler. Sen sadece bir uyarıcısın. Her toplumun bir doğru yolu göstericisi vardır*”⁸³¹ ayetindeki “doğru yolu göstericisi هَادٍ” kelimesinin Şifilerce sadece Hz. Ali'ye hasredilmesi gibi örnekler⁸³² Kur'an'ın genel anlamını kısıtladığı için eleştiri almıştır.

Müfessirin “*Musa beraberindeki gence: “Ya iki denizin birleştiği yere ulaşacağım ya da uzun bir süre yürüyeceğim” demişti*”⁸³³ ayetindeki belirsiz bir zamanı ifade eden “حُقْبٌ” kelimesini, sahabe-tâbiîn ve dilcilerin görüşlerinden yararlanarak açıklamıştır. Şöyle ki: “Abdullah b. Ömer “حُقْبٌ”un, seksen yıl; Mücahid, yetmiş yıl; Katâde, uzun bir süre olduğunu söylemiştir. Nehhâs ise, “Dilcilere göre, “رَهْطٌ” ve “قَوْمٌ” kelimeleri müphem ve sınırları belli olmayan bir topluluğu ifade ettiği gibi, “حُقْبٌ” ve “حِقْبَةٌ”, lafızları da sınırları belirli olmayan, mübhem bir zaman için kullanılır. “حُقْبٌ”un çoğulu ise “أَحْقَابٌ” şeklinde gelir” demiştir⁸³⁴.

Kehf Sûresi'nde anlatılan Hızır kıssasında ismi kapalı bırakılan kasaba hakkında âlimler fikir yürütmüşlerdir. Kurtubî ise, “*Yürüdüler. Sonunda bir kasaba halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Kasaba halkı onları ağırlamaktan kaçındı. Kasabada yıkılmağa yüz tutmuş bir duvar buldular. Hemen o duvarı onardı. Musa: “Eğer isteseydin buna karşılık bir ücret alırdın” dedi*”⁸³⁵ ayetindeki misafirliği kabul etmeyen mübhem kasabayı, sahabe ve tâbiîn sözlerine dayanarak belirlemeye çalışmıştır. Onlardan bu yerin, Antakya, Ceziretü'l-Hadra, Endülüs'te bir adadaki kasaba, Nasıra diye bilinen bir Bizans şehri, Azerbaycan taraflarında Bacervan diye

⁸²⁸ Birişik-Abdülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l-Kur'an”, **DİA**, XXXI, 438.

⁸²⁹ Mustafa Öztürk, ““Mübhemâtü'l-Kur'an” ve İmâmiye Şiası”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XII-XIII, Samsun, 2001, s. 445.

⁸³⁰ Birişik-Abdülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l-Kur'an”, **DİA**, XXXI, 438.

⁸³¹ “وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ إِمَّا أَنْتَ مُنْذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ” (Ra'd 13/7).

⁸³² Birişik-Abdülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l-Kur'an”, **DİA**, XXXI, 438.

⁸³³ “وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَتَاهُ لِمَا أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقْبًا” (Kehf 18/60).

⁸³⁴ Kurtubî, VI, 14.

⁸³⁵ فَاطِلْقَا حَتَّىٰ إِذَا أَنْبَأَ أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَنْطَعَمَا أَهْلَهَا فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّقُوا هُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقُضَ فَاقَامَهُ قَالَ “لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا” (Kehf 18/77).

bilinen bir yer veya cimri ve ilahi rahmetten uzak bir mevki olabileceğini nakletmiştir. Müfessir, bunlardan birisini tercih etmemiş ama bütün bu görüş ayrılıklarının, Hz. Musa kıssasının geçtiği yer konusundaki ihtilaflardan kaynaklandığını ve bunlardan hangisinin gerçek olduğunu en iyi Allah'ın bileceği yorumunu yaparak bitirmiştir⁸³⁶.

Kurtubî, mukaddimesinde, müfessirlerin kıssalarından ve tarihçilerin haberlerinden sadece gerekli olanları ve açıklama yaparken muhakkak nakledilmesi gerekenleri zikretmeyi tefsirinde uyacağı bir şart olarak sunmuştu⁸³⁷. Buna rağmen müfessirin, Kur'an'daki mübhem ifadeleri açıklarken ayet, hadis ve sahabe-tâbiîn sözlerinin yanı sıra bazen isrâiliyata da başvurması⁸³⁸ tefsirine gölge düşürmüştür. Mukaddimedeki tutumu ile pratikteki tavrı tezat oluşturmuştur. Özellikle kıssalardaki ayrıntıları anlatırken isrâiliyattan yararlanması müfessire yöneltilen bir tenkit noktasıdır⁸³⁹. Örneğin “*Bilmedikleri şey hakkında atıp tutan bir grup, “Onlar üç kişidir; dördüncüleri de köpekleridir” diyecekler; “Beş kişidir, altıncıları köpekleridir” diyecekler. “Onlar yedi kişidir, sekizincisi köpekleridir” diyecekler. De ki: “Onların sayısını en iyi Rabbim bilir. Çok az kişi dışında onları kimse bilmez”. Artık onlar hakkında gerçeği açıklama dışında tartışmaya girme ve kimseden de onlarla ilgili bilgi sorma*”⁸⁴⁰ ayetinin tefsirinde Ashab-ı Kehf'in köpeğinin cinsi ve ebatları gibi kapalı bırakılan ama gerekli olmayan bilgileri, ayete veya sahih hadise dayanmayan nakillerle vermesi⁸⁴¹ müfessiri eleştirdiğimiz bir yöndür.

Kurtubî, ayetleri tefsir ederken karşılaştığı mübhem ifadeleri konunun bağlamını dikkate alarak açıklamaya çalışmaktadır. Yani ayetlerde var olan kapalılığı, çoğu kez “bu mübhem bir durumdur” gibi ifade kullanmadan çözmektedir⁸⁴². Bununla birlikte ayette yer alan mübhem lafzın hangi amaçla, açıkça ifade edilmediği hakkında da az da olsa değerlendirmelerde bulunmaktadır⁸⁴³.

⁸³⁶ Kurtubî, VI, 25.

⁸³⁷ Kurtubî, I, 13.

⁸³⁸ Kurtubî, V, 706.

⁸³⁹ Yıldırım, “el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân”, **DİA**, VII, 101; Bayram, s. 346-349.

⁸⁴⁰ سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةً سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةً وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ قُلْ “ (Kehf 18/22). ”رَبِّي أَعْلَمُ بَعْدَتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ فَلَا تُمَارَ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا

⁸⁴¹ Kurtubî, V, 706.

⁸⁴² Kurtubî, VI, 441; VIII, 229.

⁸⁴³ Kurtubî, III, 77; VI, 419.

Kurtubî, “Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen sahipli bir köle ile, kendisine katımızdan güzel rızık verdiğimiz, o rızıktan gizlice ve açıkça yardımlarda bulunan kişiyi örnek verir. Bunlar hiç bir olur mu?”⁸⁴⁴ ayetinin tefsirinde mübhemle ilgili şunları söylemiştir: “Bunlar hiç bir olur mu?/هَلْ يَسْتَوُونَ”, bölümü eşit olmazlar anlamına gelir. Allah’ın burada tesniye kalıbıyla, “Bu ikisi hiç bir olur mu?/هَلْ يَسْتَوِيَانِ” dememesi, daha önce geçen “kişi/mَنْ” lafzı dolayısıyladır. Çünkü o, müphem bir isimdir. Hem tekil, hem tesniye, hem çoğul; hem müzekker, hem müennes için kullanılabilir⁸⁴⁵. Bu ayetin tefsirinde de görüldüğü gibi nadiren lafzın mübhem olduğunu ifade ettiği yerler de mevcuttur.

D. MÜŞKİLÜ’L-KUR’ÂN

1. Müşkilü’l-Kur’ân’ın Anlam Alanı

Müşkil kelimesi, Arapça’da şekil, benzer, karışık anlamlarına gelen شکل (şekele) kökünden türemiştir ve benzer olmak, karışık olmak manalarını ifade eden اشكل (eşkele) fiilinin de ism-i failidir⁸⁴⁶. Ayetler arasında ilk bakışta var olduğu sanılan çelişki ve ihtilaf durumlarını inceleyen⁸⁴⁷, bunları te’lif etmeyi amaçlayan⁸⁴⁸ Kur’an ilmine **müşkilü’l-Kur’ân** denir⁸⁴⁹. Kurtubî, müşkil kelimesini “anlaşılması zor” anlamında sıkça kullanmıştır. Fakat müşkilü’l-Kur’ân tamlamasına hiç yer vermemiştir. Bir ayette anlaşılması zor olan bir durum olduğunda “bu müşkilü’l-Kur’ân’dandır” dememekte; fakat aynı anlama gelen “bu ayet müşkildir” veya “burada işkal vardır” gibi ifadeleri kullanmaktadır. Onun tercih ettiği bu kullanımlardan, terim anlamını kastettiği sonucunu çıkarabiliriz. Müellif, ayetlerde görülen müşkil durumlara dikkat çekmiş ve onlara çözüm bulmaya çalışmıştır, insanların zihinlerinde oluşan sorulara cevap vermiştir. Müşkilleri gidermek için

ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا هَلْ يَسْتَوُونَ (Nahl 16/75).

⁸⁴⁴ Kurtubî, V, 497.

⁸⁴⁵ Halil b. Ahmed, V, 295; İbn Manzûr, IX, 359; Tehânevî, I, 864; Zebîdî, IXXX, 271.

⁸⁴⁶ Suyûtî, **İtkân**, II, 5; Eren-Erbaş, **Kur’ân İlimleri ve Tefsir İstılahları**, s. 184.

⁸⁴⁷ Albayrak, **Tefsir Usûlü**, s. 166.

⁸⁴⁸ Zerkeşî, II, 45; Suyûtî, **İtkân**, II, 5; Adem Yerinde, “Müşkilü’l-Kur’ân”, **DİA**, İstanbul, 2006, XXXII, 164; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 179; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 221.

te'vil metodunu yeri geldikçe kullanmıştır. Kurtubî, ayetteki müşkil durumu te'vil yöntemiyle çözerken, kendi bilgisinin yanı sıra hadislerden ve âlimlerin görüşlerinden de yararlanmıştır. Ayetler arasında varmış gibi görülen tezatlığı da bazen, “bu müşkil bir durumdur” gibi hiçbir ifade kullanmadan çözmüştür.

Kur'an'da birbiriyle çelişen ayetlerin bulunması söz konusu değildir⁸⁵⁰. Çünkü “*Kur'an'ı iyice düşünmüyorlar mı? Eğer Kur'an Allah'tan başkası tarafından gönderilmiş olsaydı, kesinlikle onda birçok çelişki bulurlardı*”⁸⁵¹ ayeti bunun delilidir. Kur'an tek bir kaynaktan, aynı amacı gerçekleştirmeye geldiği için, başı ve sonu arasında ihtilaf olamaz. İlk etapta bazı ayetler arasında bir çelişkinin olduğu zannedilebilir, ancak üzerinde biraz düşünüldüğü zaman gerçekte herhangi bir çelişkinin bulunmadığı görülür⁸⁵². “Çünkü çelişik veya zıt zannedilen ayetler, aslında ya aynı mevzuda değildirler veya aynı şartlara, ihtiyaçlara cevap vermemektedirler. Bu bakımdan farklı zamanlarda ortaya çıkan farklı durumlara ilişkin ifadeleri, tarihî ve toplumsal şartları içinde değerlendirmek gerekir. Kur'an'ı tarihin ve toplumun dışında bir metin olarak okuyanlar ise onda çelişik ve zıt ifadelerin olduğunu düşünürler. Oysa o, 23 yıl içinde çeşitli toplumsal gelişmeleri, adım adım izleyerek oluşmuş bir metindir”⁸⁵³. Ayrıca ayetlerdeki ihtilaf hakiki olmayıp, sadece lafızlardadır ve te'vil yoluyla giderilebilir⁸⁵⁴.

Kurtubî, “*Kur'an'ı iyice düşünmüyorlar mı? Eğer Kur'an Allah'tan başkası tarafından gönderilmiş olsaydı, kesinlikle onda birçok çelişki bulurlardı*”⁸⁵⁵ ayetinin “Elbette onda farklılıklar yani çelişkiler ve birbirini tutmayan şeyler bulurlardı” anlamına geldiğini belirtmiştir. Kıraat lafızlarında, misallerin lafızlarında, delâletlerde, sûrelerin ve ayetlerin miktarlarında bulunan farklılıkların ise bu ayette belirtilen tutarsızlık kapsamına girmeyeceğini söylemiştir. Bir görüşe göre de mana, “Eğer size haber verilen şeyler, Allah katından olmasaydı, birbiriyle çelişki arzederdi” şeklindedir. Başka bir görüşe göre ise bu ayet şu anlamdadır: “Çok konuşan kişinin sözünde mutlaka tutarsızlık olur, bu tutarsızlık vasıfta, lafızda veya

⁸⁵⁰ Adem Yerinde, “*İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler Ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat*”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XVI, Sakarya, 2007, s. 34.

⁸⁵¹ “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا”, (Nisa 4/82).

⁸⁵² Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 221.

⁸⁵³ Albayrak, **Tefsir Usûlü**, s. 166-167.

⁸⁵⁴ Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 221.

⁸⁵⁵ “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا”, (Nisa 4/82).

gereğince anlamlandırmadaki çelişkili ifadelerde veya yalan sözde olur. Allah, Kur'an'ı indirdi ve onun üzerinde insanların enine boyuna düşünmelerini emretti. Çünkü Kur'an'ı okuyanlar, onda vasıf yönünden bir ihtilaf, mana yönünden reddedilecek bir şey, gayb konularından kendilerine haber verilen ve kendilerinin gizledikleri şeyler hususunda bir yalan bulamazlar⁸⁵⁶. Özetle, Kurtubî, Allah kelamı olan Kur'an'da tutarsızlıkların bulunmayacağını belirtmiş ayetler arasında var gibi görülen farklılıkları ise te'vil ederek yani açıklayıp yorumlayarak çözüme kavuşturmuştur.

2. Müşkili Giderme Yolları

Kur'an'daki müşkil gibi görülen hususların genel olarak, belirtilen meselenin çeşitli safhalarının var olması, mevzu farklılığının yer alması, işin iki ayrı yönünün bulunması ve hakikî yahut mecazî mana ihtimali olması gibi sebepleri bulunmaktadır⁸⁵⁷. Sözünü ettiğimiz nedenlerle Kur'an'da oluşan müşkilleri gidermek için âlimler, ayetleri te'vil yoluyla uzlaştırma yoluna gitmişlerdir.

Tefsirin mukaddimesinde “Kapalı ifadeleri (müşkil) selefin ve onun takipçilerinin görüşleriyle açıklayan özlü bir tefsir yazmak⁸⁵⁸ istediğini söyleyen Kurtubî, tefsirini yazma amaçlarından birini belirtmiştir. Ayrıca aynı yerde “Allah Elçisine (s.a.v.), risaleti tebliğ vazifesinin yanında, Kur'an'ı açıklama hususunda özel olduğu ve bu konuda yegane makam olduğu için mücmelin beyanı, müşkilin tefsiri, muhtemelin tahkiki vazifelerini vermiştir⁸⁵⁹” diyerek müşkili asıl açıklama yetkisinin, Resulullah'a (s.a.v.) ait olduğunu ifade etmiştir. Müfessir, hadislerin yanı sıra, âlimlerin görüşlerinden, kendi fikirlerden yola çıkarak müşkil olabilecek her türlü düşünceyi bertaraf etmeye çalışmış, bunu bazen müşkil kavramını kullanarak bazen de kullanmayarak gerçekleştirmiştir. Böylece Allah kelamında tutarsızlığın bulunmayacağını her fırsatta göstermiştir.

⁸⁵⁶ Kurtubî, III, 255.

⁸⁵⁷ Ahmet Özbay, **Kurtubî Tefsirinde Müşkili'l-Kur'an**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2003, s. 45-129; Muhammed Ali Ağilkaya, **Kur'an Müskillerinin Giderilmesinde Tarihi Malzemenin Kullanımı**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008, s. 9-12; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 180-181; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 223-226; Yıldırım, **Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş**, s. 114-115.

⁸⁵⁸ Kurtubî, I, 12.

⁸⁵⁹ Kurtubî, I, 12.

Kur'an'da bazı ayetler arasında ilk etapta tezatlıklar var gibi görülmektedir. Müfessir bu durumları çözüme kavuşturmaya gayret etmiştir. Örneğin “*İman ettikten sonra inkar edip, sonra inkarda ısrar edenlerin tevbeleri asla kabul edilmeyecektir. İşte onlar gerçekten sapıtanlardır*”⁸⁶⁰ ayetindeki “*onların tevbeleri asla kabul edilmeyecektir*”⁸⁶¹ bölümü ile “*O, kullarının tevbesini kabul eden, kötülüklerini bağışlayandır*”⁸⁶² ayeti arasındaki müşkil durumu (işkal) Kurtubî, “ölüm esnasında tevbeleri asla kabul edilmez” yorumuyla te’vil etmiş ve kendince çözmüştür. Buna da “*Ölünceye kadar günahlar işleyip de öleceğini anlayınca, “şimdi tevbe ettim” diyenlerin tevbesi, gerçek tevbe değildir*”⁸⁶³ ayetini ve “*Can boğaza gelmedikçe Allah kulun tevbesini kabul eder*”⁸⁶⁴ hadisini delil getirmiştir. “*Onların tevbeleri asla kabul edilmeyecektir*”⁸⁶⁵ ifadesinin, “içinde buldukları küfürden tevbe edip bir başka küfre girdikleri takdirde tevbeleri kabul edilmez, manasındadır. Ancak tevbe edip İslam’a döndükleri zaman tevbeleri kabul edilir” şeklinde yorumlandığını söylemiştir.

Burada da görüldüğü gibi Kurtubî, ayetler arasında ilk etapta varmış gibi görülen tezatlığı, müşkil terimini kullanarak kendi te’viliyle, ayetle, hadisle ve âlimlerin görüşleriyle çözmüştür⁸⁶⁶.

Müfessirimiz, “*İşte o gün ne insana ne de cine günahı sorulmaz*”⁸⁶⁷ ve “*Suçlular günahlarından sorulmazlar*”⁸⁶⁸ ayetlerinin “*Rabbine and olsun ki onların hepsine soracağız*”⁸⁶⁹ ayeti ile arasındaki ihtilafı sahabenin ve tâbiînin görüşleriyle şöyle netliğe kavuşturmuştur:

1. İkrime’ye göre kıyamet günü, uzunluğu dolayısıyla değişik aşamaları olan bir gündür; kimisinde sorgulama yapılır, kimisinde yapılmaz.

⁸⁶⁰ “إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ اذْهَبُوا كُفْرًا لَنْ نُقْبَلَ تَوْبَتَهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ.” (Al-i İmran 3/90).

⁸⁶¹ “لَنْ نُقْبَلَ تَوْبَتَهُمْ.” (Al-i İmran 3/90).

⁸⁶² “وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ.” (Şûrâ 42/25).

⁸⁶³ “وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ “*كُفَّارٌ*” أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا.” (Nisa 4/18).

⁸⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, IV, 240; Tirmizî, Deavât, 99; Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, IX, 290, h.n.: 6674.

⁸⁶⁵ “لَنْ نُقْبَلَ تَوْبَتَهُمْ.” (Al-i İmran 3/90).

⁸⁶⁶ Kurtubî, II, 494.

⁸⁶⁷ “فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌ.” (Rahman 55/39).

⁸⁶⁸ “وَلَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ.” (Kasas 28/78).

⁸⁶⁹ “فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ.” (Hicr 15/92).

2. Anlam, “Onlar cehenneme girdikten sonra sorgulanmayacaklardır”, şeklindedir.

3. Hasan Basrî, Katâde ve (İbn Abbas’tan naklen) Avfi’ye göre, Allah, onların günahlarını tesbit ettiği ve melekler de onları yazdığı için suçlulara günahlarından dolayı bir şey sorulmayacaktır.

4. Hasan Basrî ve (İbn Abbas’tan naklen) Mücâhid’e göre, melekler onlara soru sormayacaktır, çünkü onları yüzlerinden tanıyacaklardır.

5. İbn Abbas’tan gelen başka bir rivayette ise Allah, durumu bildiğinden dolayı onlara bilgi amaçlı soru sormayacağını ama azarlama maksatlı olarak “Neden bunları yaptınız” diye soracağını söylemiştir.

6. Ebü’l-Âliye, günah işlemeyen kişiye, günahkârın günahından dolayı soru sorulmayacağını söylemiştir.

7. Katâde ise, “Soru sormak önce olacaktır, sonra da ağızları mühürlenecek ve azaları onlara tanıklık ederek konuşacaktır” demiştir.

Kurtubî, ayetler arasında varmış gibi görülen ihtilafı çözmek için, sahabenin ve tâbiînin görüşlerini tercih ve tenkit etmeden nakletmiş ayrıca buraya almadığımız ağzın mühürlenip azaların şahitlik edeceğine dair uzunca bir hadisi de⁸⁷⁰ konuya delil olması için aktarmıştır⁸⁷¹. “Burada müşkil bir durum vardır” gibi bir ifade de kullanmamıştır.

E. MÜCMEL-MÜBEYYEN

1. Mücmel ve Mübeyyenin Anlam Alanı

Mücmel, **جمل** (cemele) kelimesinden türemiştir; sözlükte kısaca ifade etmek, özetlemek, dağınık şeyleri bir araya getirmek gibi anlamlara gelir⁸⁷². Terim olarak ise, kendisinden ne kastedildiği anlaşılamayacak derecede kapalı olan, sadece Şâri’in

⁸⁷⁰ Müslim, Zühd, 16; Beyhakî, **Şuabu’l-Îmân**, I, 425, h.n.: 262.

⁸⁷¹ Kurtubî, IX, 146.

⁸⁷² Halil b. Ahmed, VI, 141; İbn Manzûr, XI, 123; Zebîdî, XXVIII, 236.

izah etmesiyle anlaşılabilen lafız veya ayete **mücmel** denir⁸⁷³. Mübeyyen ise açıklamak, izah etmek manalarına gelen بَيِّن (beyyene) fiilinden türemiştir⁸⁷⁴. Ayetlerdeki mücmelliğin açıklanıp, anlaşılır hale getirilmesine ise **mübeyyen** denir⁸⁷⁵.

Kurtubî, tefsirinde mücmel ve mübeyyen terimlerinin anlamları hakkında herhangi birşey söylememiştir. Fakat mücmel olan ayetleri, başka ayetlerle ilişkilendirerek veya sünneti devreye sokarak tebyin etmiştir.

Kaynaklarda Kur'an'da mücmel ayetlerin bulunmasıyla ilgili, kelimenin birbirine karşıt iki anlam içermesi, zamirin tuttuğu yerin ihtilafı olması, cümlenin atıf veya yeni cümle olma ihtimalinin bulunması, lafzın garîb olması gibi sebepler belirtilmiştir⁸⁷⁶.

Müellif, Kur'an İlimleri'nden birbirine yakın anlamı olan umum ile mücmelin farkını şöyle ifade etmiştir: "Alışveriş ayeti"⁸⁷⁷, Kur'an'ın umum ifade eden ayetlerindedir. Buradaki ال (elif-lam) takısı, daha önce herhangi bir alışveriş bahsi geçmediği için ahd değil cins ifade eder. Bu ayette alışverişin umum ifade ettiği ortaya çıkınca faiz, ticareti yasaklanan diğer şeyler (içki, leş, hamile hayvanın karnındaki yavru gibi), sünnet ve ümmetin icması ile yasaklığı sabit olan şeylerle bu ayet tahsis edilmiştir. Fakihlerin çoğunluğunun görüşü budur. Bazı fakihler de şu görüşü savunmuşlardır: Bu ayet, alışverişten helal ve haram kılınan kısmı açıklayan Kur'an'ın mücmel ayetlerindedir. Bundan dolayı her ne kadar alışverişin mübahlığına, ayrıntılı değil özet bir şekilde de delalet etse, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) açıklayıcı bir ifade gelmediği sürece alışverişin helal ya da haram kılınmasında bu ifadenin kullanılması mümkün değildir. İşte bu umum ile mücmelin farkıdır. Umum ifade, herhangi bir delille tahsis edilmediği sürece gerek genelde gerek ise özelde tüm satışların mübah olduğuna işaret eder. Mücmel ifade ise, beraberinde herhangi bir şekilde açıklanana kadar özelde alışverişlerin mübah

⁸⁷³ Gazzâlî, I, 189; Suyûtî, **İtkân** I, 641; Ferhat Koca, "Mücmel", **DİA**, İstanbul, 2006, XXXI, 453; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 182; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 229; Özel, s. 135; Sadreddin Gümüş, **Kur'ân Tefsirinin Kaynakları**, Kayıhan Yayınları, Ankara, 1990, s. 36.

⁸⁷⁴ İbn Manzûr, XIII, 62; Zebîdî, XXXIV, 297.

⁸⁷⁵ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 183; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 229; Özel, s. 134.

⁸⁷⁶ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 182-183; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 231-233; Özel, s. 135-136.

⁸⁷⁷ "...وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا.../...Allah, alışverişini helal, faizi haram kıldı.../..." Bakara 2/275.

olduğuna işaret etmez. Ancak birinci görüş daha doğrudur (أصح الأول)⁸⁷⁸ şeklinde ifade eder.

2. Mücmeli Tebyin Etmenin Yolları

Kur'an'da mücmel bir ayetin olmadığı görüşü olsa da⁸⁷⁹, Kur'an ihtiyaca göre farklı yer ve zamanlarda inen ayetlerden oluştuğu için bir yerde mücmel olan bir husus başka bir yerde açıklanabilir⁸⁸⁰. Ayetlerde var olan mücmellik, aynı ayette veya farklı ayette açıklanabildiği gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz, fiil ve takrirleriyle de anlaşılması mümkün hale gelebilir⁸⁸¹.

Kurtubî, mücmel olan ayetleri, ya siyak-sibakı ile ilişkilendirerek veya başka ayetlerle bağlantı kurarak ya da sünneti devreye sokarak beyan etmiştir. Müfessir, mukaddimesinde mücmeli tebyin etmenin sünnetin fonksiyonlarından biri olduğunu belirtmiş ve şöyle demiştir: “Hz. Peygamber'in (s.a.v.) beyanı iki türlüdür: Birisi Kitap'ta mücmel olan hususları açıklamaktır. Beş vakit namazı, vakitlerini, secdelerini, rükularını ve diğer hükümlerini; zekatın miktarını, vaktini, hangi mallardan verileceğini; haccın menasikini açıklaması gibi”⁸⁸². Sözün devamında ise sünnetin hüküm koyma (teşri') fonksiyonunu anlatmaktadır. Buna da kadının halası ve teyzesi ile birlikte nikâhlanmasının haram kılınması⁸⁸³, evcil eşeklerin⁸⁸⁴ ve parçalayıcı azı dişi olan yırtıcı hayvanların⁸⁸⁵ yenmesinin haram kılınması gibi hususları örnek vermiştir⁸⁸⁶.

Kur'an, ayetleri birbirini tefsir eden bir kitap olduğu için mücmel olan konuların yine Kur'an'ın başka bir yerinde beyan edildiği görülmektedir. Örneğin

⁸⁷⁸ Kurtubî, II, 306.

⁸⁷⁹ Suyûtî, **İtkân** I, 641; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 182.

⁸⁸⁰ Nasr Hâmid Ebû Zeyd, **İlahi Hitabın Tabiatı**, (Çev. Mehmet Emin Maşalı), Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2001, s. 224.

⁸⁸¹ Cessâs, II, 18; Fahreddin er-Râzî, III, 175; Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 233; Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 66.

⁸⁸² Kurtubî, I, 49-50.

⁸⁸³ Ahmed b. Hanbel, I, 77; Buhârî, Nikâh, 28; Müslim, Nikâh, 37.

⁸⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, III, 323; Buhârî, Zebâih, 28; Müslim, Sayd, 5.

⁸⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, I, 147; Buhârî, Zebâih, 29; Müslim, Sayd, 3.

⁸⁸⁶ Kurtubî, I, 50.

“Herhangi bir şeyi açıklasanız da gizleseniz de bilin ki, Allah her şeyi bilmektedir”⁸⁸⁷ ayetindeki açığa vurulan ve gizlenen hususların neler olduğu bilinmediği için burada bir mücmellik vardır. Kurtubî ise, söz konusu mücmelliği siyak-sibak ile ilişkilendirerek Ahzab 33/53. ayetinde geçen “...Bu davranışınız, hem sizin kalpleriniz hem de onların kalplerinin temizliği için daha iyidir. Sizin Allah’ın Peygamber’ini üzmeniz ve O’dan sonra eşleri ile evlenmeniz asla uygun değildir. Kuşkusuz bunu yapmanız Allah katında büyük bir günahtır”⁸⁸⁸ kısmında bazı hususlara işaret edildiğini ve bunları işleyen ya da en azından içinden geçirenlere sonrasında gelen Ahzab 33/54. ayette bir ta’rîzin olduğunu ve bu kişilerin kınanarak tehdit edildiğini belirtmiştir. Bu ayet, öncesine atfedilmiş ve mücmellik yine bir ayetle beyan edilmiştir. Sanki ayette onlara şöyle denilmektedir: “Sizin bu hoş olmayan inanış ve düşüncülerinizden açığa vurduklarınızı da gizlediklerinizi muhakkak Allah bilir ve bunlardan dolayı sizleri cezalandırır”⁸⁸⁹.

Müfessir, “İster az ister çok olsun, belirlenmiş bir hak olarak, erkeklerin, anne ve babalarının ve akrabalarının geriye bıraktıkları mirastan payları olduğu gibi kadınların da anne ve babalarının ve akrabalarının geriye bıraktıkları mirastan payları vardır”⁸⁹⁰ ayetindeki mücmel hususların ise aynı sûrenin farklı bir ayetiyle teybin edildiğini söylemiştir. Zikri geçen ayeti, “Allah, size, çocuklarınız hakkında, erkeklere, kızların iki katını vermenizi öğütlüyor. Eğer kız çocukları ikiden fazla ise, mirasın üçte ikisini alırlar. Şayet bir tek kız ise, mirasın yarısı onundur. Ölenin bir erkek çocuğu varsa, anne ve babadan her birine bırakılan mirastan altıda bir pay vardır. Hiç çocuğu yoksa anne ve babası onun mirasçısı olurlar. Bu durumda mirasın üçte biri annesindedir. Ölenin bir kız kardeşi varsa annesinin payı altıda birdir. Bütün bunlar, ölenin vasiyetini yerine getirdikten veya borcunu ödedikten sonra geçerlidir. Babalarınız ve çocuklarınızdan hangisinin sizin için daha faydalı olduğunu bilemezsiniz. Bu, Allah’ın bir emridir. Allah her şeyi bilir ve her işinde

⁸⁸⁷ (Ahzab 33/54). «إِنْ تُبْدُوا شَيْئًا أَوْ تُخْفُوهُ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا».

⁸⁸⁸ «ذَلِكَ أَطَهَرَ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنْكَحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَلِكَ لَكُنَّ عَظِيمًا» (Ahzab 33/53).

⁸⁸⁹ Kurtubî, VII, 522.

⁸⁹⁰ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانُ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانُ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ، «نَصِيبًا مَفْرُوضًا» (Nisa 4/7).

*hikmet vardır*⁸⁹¹ ayeti beyan etmiştir⁸⁹². Kurtubî, farklı yerlerdeki ayetleri birbiriyle izah ederek, Kur'an'a bütüncül gözle yaklaştığını göstermiştir.

Müfessirimiz, Kur'an'da mücmel olan hususların tefsirinde sünnetin fonksiyonunu “*Sabah-akşam ve geceye yakın bir vakitte namaz kıl. Kuşkusuz iyilikler kötülükleri giderir. Bu anlatılanlar, ders alanlara bir öğüttür*”⁸⁹³ ayetinin tefsiri esnasında şöyle anlatmaktadır: “İşte bunlar, Allah’ın Kur’an’da mücmel olarak zikrettiği ve beyanını Peygamberine (s.a.v.) havale ettiği hususlardır. Allah, “...İnsanlara, kendilerine gönderileni açıklayasın ve düşünüp ibret alsınlar diye sana bu Kur’an’ı indirdik”⁸⁹⁴ buyurmuş, Hz. Peygamber (s.a.v.) ise, namaz vakitlerini, rekâtlarının ve secdelerinin sayısını, farzlarıyla sünnetleriyle bütün namazların sıfatlarını, farzlarını, namazda müstehab olan sünnet ve faziletleri açıklamıştır. Buhârî’nin, Sahîh’inde Hz. Peygamber (s.a.v.), “Benim nasıl namaz kıldığımı gördüyseniz, siz de öyle namaz kılınız”⁸⁹⁵ demiştir. Herkes bu hususu birbirinden mâ’lum olduğu üzere nakletmiş ve Hz. Peygamber (s.a.v.) insanların ihtiyaç duyacakları herşeyi gereği gibi açıklamadan vefat etmemiştir. Böylelikle, din kemale ermiş ve yol gereği gibi açıklanmıştır”⁸⁹⁶.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi müfessir, anlamı kapalı lafızları, yine Kur’an’ın içinden veya sahih sünnetten getirdiği deliller sayesinde açıklığa kavuşturmuştur. Böylece ayet, ebedi olarak mücmel kalmadan beyan edilmiştir.

⁸⁹¹ يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً، “ فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَتْهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفَعًا فَرِيضَةٌ مِنَ اللَّهِ إِنْ الْإِلَهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا (Nisa 4/11).

⁸⁹² Kurtubî, III, 54.

⁸⁹³ “وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ” (Hud 11/114).

⁸⁹⁴ “وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ” (Nahl 16/44).

⁸⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, V, 53; Buhârî, Ezan, 18.

⁸⁹⁶ Kurtubî, V, 103-104.

F. ÂM-HÂS

1. Âm ve Hâsın Anlam Alanı

Âm kelimesi, genel olmak, içine almak gibi anlamlara gelen عمّ (amme) fiilinden türemiştir⁸⁹⁷. Terim olarak ise, herhangi bir sınırlama olmaksızın kendisine uygun olanların hepsini kapsayan lafza **âm** denir⁸⁹⁸. Hâs kelimesi ise, tek kalmak, tahsis etmek gibi manalara gelen خصّ (hassa) fiilinden gelmiştir⁸⁹⁹. Tek bir manaya veya sınırlı sayıdaki fertlere delalet eden lafza ise **hâs** denir⁹⁰⁰. Bu iki terim Kur'an İlimleri, Fıkıh ve Kelam için önemli birer kavramdır. Kur'an İlimleri ile ilgilenenler, konunun kavramsal boyutu üzerinde dururken; Fıkıh Usulü alanında ise işin pratik yönüne bakılmıştır⁹⁰¹.

Başında kül (her) ve cemî (bütün) kelimeleri veya cins ifade eden lâm-ı ta'rif bulunan lafızlar, cins isimleri, izâfetle mârife olan tekiller, sorular, ism-i mevsuller, şart isimleri, olumsuz cümledeki belirsiz (nekre) kelimeler ve benzerleri Arapça'da umumilik ifade eder⁹⁰².

Kur'an evrensel bir kitap olduğu için onun ayetlerinin her zaman ve zeminde muhatapları olacaktır. Bu sebeple onun bazı ayetlerinin inişi sırasında yaşanan münferit sebepleri dikkate alarak, bu ayetleri belli bir zamana hasretmek doğru olmaz. Bunun için sebebin hususi oluşu, lafzın umumi oluşuna engel teşkil etmez⁹⁰³. Kurtubî ise, tefsiri esnasında “sebebin hususiliği, hükmün umumiliğine engel değildir” düsturunu hep göz önünde bulundurmuş⁹⁰⁴; böylece Kur'an'ın evrenselliğine katkıda bulunmuştur.

Hitabın hususiliğinin anlamın umumi olmasına engel olup olmadığı ise, âlimler arasında ihtilafli bir konu olmuştur. Örneğin, “يا أيها النبي/ Ey Peygamber

⁸⁹⁷ Halil b. Ahmed, V, 94; İbn Manzûr, XII, 423; Zebîdî, XXXIII, 143.

⁸⁹⁸ Serahsî, I, 125; Âmidî, II, 217; Suyûtî, **İtkân**, I, 631; Subhî Salih, s. 304; Mennâü'l-Kattân, s. 226; Özel, s. 33.

⁸⁹⁹ Halil b. Ahmed, IV, 134; İbn Manzûr, VII, 24; Zebîdî, XVII, 554.

⁹⁰⁰ Serahsî, I, 124; Âmidî, II, 217; Ferhat Koca, “Has”, **DİA**, İstanbul, 1997, XVI, 264; Özel, s. 83.

⁹⁰¹ Çakıcı, s. 79.

⁹⁰² Âmidî, II, 226; Suyûtî, **İtkân**, I, 631-632; Subhî Salih, s. 304-305; Mennâü'l-Kattân, s. 228-229; Ali Bardakoğlu, “Âm”, **DİA**, İstanbul, 1989, II, 552; Fahrettin Atar, **Fıkıh Usûlü**, İFAV Yay., İstanbul, 1998, s. 188-189. Bazı örnekler için bakınız: Enbiya 98/2 (Kurtubî, VI, 243) ve Sebe' 13/4 (Kurtubî, VII, 548).

⁹⁰³ Fahreddîn er-Râzî, III, 125; Bardakoğlu, II, 553.

⁹⁰⁴ Kurtubî, IV, 582; X, 225.

hitabının ümmeti, “Ey insanlar/يا أيها الناس” hitabının Hz. Peygamber’i (s.a.v.), “Ey kitap ehli/يا أهل الكتاب” hitabının mü’minleri, “Ey mü’minler/يا أيها الذين آمنوا” hitabının da ehl-i kitabı kapsayıp kapsamadığı konusunda görüş ayrılığı vardır⁹⁰⁵. Müfessirimiz ise, hitabın özellikle Hz. Peygamber’e (s.a.v.), kastedilenin ise ümmetinin olduğu yerlere de zaman zaman işaret ederek⁹⁰⁶, hitabın hususiliğinin, hükümün umumiliğine engel olmayacağı düşüncesinde olduğunu göstermiştir.

Kur’an İlimleri’nin her biri müstakil bir alanı kapsasa da hepsi birbiriyle ilişkilidir. Müellifimiz de, Kur’an İlimleri’ni birbirinden kesin sınırlarla ayırmamış, tefsirinde onları hep birbirine destekler şekilde kullanmıştır. Fakat onları, birbirinden ayıran yönleri de yeri geldikçe belirtmiştir. Umum ile mücmelin farkını da şu şekilde belirtmiştir: “Alışveriş ayeti⁹⁰⁷, Kur’an’ın umum ifade eden ayetlerindedir. Buradaki ال (elif-lam) takısı, daha önce herhangi bir alışveriş bahsi geçmediği için ahd değil cins ifade eder. Bu ayette alışverişin umum ifade ettiği ortaya çıkınca faiz, ticareti yasaklanan diğer şeyler (içki, leş, hamile hayvanın karnındaki yavru gibi), sünnet ve ümmetin icması ile yasaklığı sabit olan şeylerle bu ayet tahsis edilmiştir. Fakihlerin çoğunluğunun görüşü budur. Bazı fakihler de şu görüşü savunmuşlardır: Bu ayet, alışverişten helal ve haram kılınan kısmı açıklayan Kur’an’ın mücmel ayetlerindedir. Bundan dolayı her ne kadar alışverişin mübahlığına, ayrıntılı değil özet bir şekilde de delalet etse; Hz. Peygamber’den (s.a.v.) açıklayıcı bir ifade gelmediği sürece, alışverişin helal ya da haram kılınmasında bu ifadenin kullanılması mümkün değildir. İşte bu, umum ile mücmelin farkıdır. Umum ifade, herhangi bir delille tahsis edilmediği sürece gerek genelde gerekse özelde tüm satışların mübah olduğuna işaret eder. Mücmel ifade ise, beraberinde herhangi bir şekilde açıklanana kadar özelde alışverişlerin mübah olduğuna işaret etmez. Ancak birinci görüş daha doğrudur (الأول أصح)⁹⁰⁸.

Kurtubî daha önce de anlattığımız gibi nesh ile tahsisin farkını ise şöyle belirtmiştir: “Umumî bir hükümün tahsis edilmesi, nesh gibi zannedilse de öyle değildir. Çünkü tahsis eden hüküm, umumu içermez. Eğer umumun birşeyi kapsadığı

⁹⁰⁵ Suyûtî, **İtkân**, I, 639-640; Mennâü’l-Kattân, s. 235-236.

⁹⁰⁶ Kurtubî, X, 296; X, 344.

⁹⁰⁷ “...وأحلَّ اللهُ البَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا.../...Allah, alışverişini helal, faizi haram kıldı.../...” (Bakara 2/275).

⁹⁰⁸ Kurtubî, II, 306.

sabit olur sonra o şey umumun dışına çıkartılırsa bu tahsis değil nesh olur. Mütakaddim âlimler, tahsise mecazen nesh de demişlerdir⁹⁰⁹.

2. Umum Bir İfadeyi Tahsis Etmenin Yolları

Kur'an'daki genel ifadeler, yine Kur'an'daki başka ifadelerle özelleştirilebilir. Bu da muhatabı, kolaylıktan uzaklaştırıp, onun kabiliyet ve kavrayışını zorlayabilecek ölçüde derin bir muhakemeye sevk etmektedir⁹¹⁰. Umumi lafızlar, muttasıl veya munfasıl ifadelerle tahsis edilebilir. *Muttasıl*, umum ile onu tahsis eden lafız arasına fasılanın girmediği durumdur. Kur'an'da *muttasıl muhassıs*, istisna (إلا), sıfat, şart (إذا), gaye (حتى), bedelü'l-ba'z mine'l-küll olmak üzere beş şekilde bulunur⁹¹¹. *Munfasıl* ise, umum ile onu tahsis eden ifade arasında onları ayıran herhangi bir şeyin bulunduğu durumudur. Bu durumda umum ayeti, farklı yerdeki bir ayet tahsis edebildiği gibi hadis, icma ve kıyas da tahsis edebilir⁹¹².

Kurtubî, umum ifade eden ayetlerin, muttasıl veya munfasıl ifadelerle tahsis edilmesinin örneklerini okuyucuya sunmuştur. Bu örnekleri incelediğimizde tahsise, aynı ayeti⁹¹³ veya farklı yerlerdeki ayetleri⁹¹⁴ delil olarak getirdiği gibi hadis⁹¹⁵, kıyas⁹¹⁶ veya icmayı⁹¹⁷ da delil olarak vermiştir. Yani genel anlamlı ayetleri, delilsiz olarak özelleştirmemiştir. Fakat müellifin, umum ve hususu kullanmakla birlikte, zorunlu olmadıkça genel lafızları özelleştirme yoluna gitmeyerek, ayetlerin kapsamını daraltmadığı da bilinmelidir.

Kurtubî, “*Esir aldıklarınız dışında evli kadınlarla evlenmeniz de yasaklanmıştır*”⁹¹⁸ ayetinde “*esir aldıklarınız dışında*”⁹¹⁹ *إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ*

⁹⁰⁹ Kurtubî, I, 483.

⁹¹⁰ Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, s. 102.

⁹¹¹ Suyûtî, *İtkân*, I, 633-637; Mennâü'l-Kattân, s. 232-233; Özel, s. 83; Gümüş, s. 40-41.

⁹¹² Suyûtî, *İtkân*, I, 636-637; Mennâü'l-Kattân, s. 233-234; Özel, s. 83.

⁹¹³ Kurtubî, III, 112; IX, 324.

⁹¹⁴ Kurtubî, II, 62; V, 581; VI, 580.

⁹¹⁵ Kurtubî, III, 519; IV, 424.

⁹¹⁶ Kurtubî, VI, 462.

⁹¹⁷ Kurtubî, III, 57.

⁹¹⁸ “وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ” (Nisa 4/24).

⁹¹⁹ “إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ” (Nisa 4/24).

bölümünün, “*evli kadınlarla evlenmeniz* وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ”⁹²⁰ bölümündeki genel ifadeyi tahsis ettiğini söylemektedir⁹²¹. Burada istisna ile yapılan *muttasıl muhassıs* vardır.

Müfessir, “*Allah size yalnız, murdar hayvanı, kanı, domuz etini, Allah’tan başkası adına kesileni haram kılmıştır. Kim zor durumda kalırsa aşırıya kaçmadan yeterli miktarda bunlardan yemesinde hiçbir günah yoktur. Kuşkusuz Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir*”⁹²² ayetindeki “*murdar hayvan/المَيْتَةَ*” kelimesinin umumî olduğunu belirlemiştir. “*Bize iki ölü, balık ve çekirge; iki de kan, karaciğer ve dalak helal kılındı*”⁹²³ hadisinin de umumî ifadeyi tahsis ettiğini söylemiştir⁹²⁴. Müellif aynı ayetteki “*kan/الدَّم*” genel ifadenin “*De ki: “Bana vahyolunanda; murdar olarak ölmüş hayvandan veya akıtılmış kandan yahut pis olan domuz etinden veyahut da günah işlenerek Allah’tan başkası adına boğazlanan hayvandan başka yenilmesi insanlara yasaklanmış hiçbir şey bulamıyorum. Kim zorda kalırsa günaha girmeden ve aşırıya kaçmadan zaruret miktarı bunlardan da yiyebilir”*. Rabbin çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir”⁹²⁵ ayetiyle tahsis edildiğini belirtmiştir⁹²⁶. Çünkü burada “*kan/الدَّم*” lafzının sınırları “*akıtılmış kan/مَسْفُوحًا*” ile sınırlandırılmıştır.

Görüldüğü gibi Kurtubî, ayetteki genel ifadeleri, farklı ayet ve hadis ile sınırlandırmış ve munfasıl muhassısın örneğini bizlere sunmuştur.

⁹²⁰ “*وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ*” (Nisa 4/24).

⁹²¹ Kurtubî, III, 112.

⁹²² “*إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ*” (Bakara 2/173).

⁹²³ Ahmed b. Hanbel, II, 97; İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, **es-Sünen**, (Thk. Mahmûd Halil), Mektebetü Ebi'l-Meâtî, yrs., trs., Sayd, 9.

⁹²⁴ Kurtubî, I, 611.

⁹²⁵ “*قُلْ لَا أَجِدُ فِيمَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رَجَسٌ أَوْ فِسْقًا أَوْ هَلَكَ لِعَٰلٍ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ*” (En’am 6/145).

⁹²⁶ Kurtubî, I, 615.

III. ÜSLUBA DELALET EDEN KUR'AN İLİMLERİ

A. HITÂBÜ'L-KUR'ÂN

Arapça'da **خطب** (hataba) kökünden gelen hitap kelimesi⁹²⁷, sözü birine veya birilerine yöneltme, seslenme anlamlarına gelir⁹²⁸. Kur'an da, genel olarak insanlığa hitap eden ilahi bir kitaptır; fakat muhatapları bağlama göre değişebilmektedir. Kur'an'da sözün gidişatındaki muhataplarla ilgilenen Kur'an ilmine **hitâbü'l-Kur'ân** denir.

Kur'an'ı doğru ve tam anlamının ve yorumlamanın ilk ve kaçınılmaz şartı, onun üslubunu iyi bilmektir. Anlatıma ilişkin pek çok ayrıntı ve incelik, çoğu zaman üslupta gizlenmiştir⁹²⁹. Kur'an'ın kullandığı hitap şekilleri de, onun kendine özgü üslup özelliklerindedir⁹³⁰. Bu Kur'an ilmi yeterince bilinmediği zaman fıkıhla ilgili konularda yanlış çıkarımlar yapmak, inançla ilgili konularda menfî düşüncelere sapsak ve Kur'an'da gramer hatası olduğu zannına kapılmak gibi hatalara düşmek mümkündür⁹³¹. Örneğin “*Ey Musa! Sizin Rabbiniz kim?*”⁹³² ayetinde gramer yanlışlığı olduğu zannına varılabilir; ama burada birinci tekil şahsa hitap edilse de muhatap iki kişidir⁹³³. Yine “*Ey Peygamber, kadınlarınızı boşadığınızda...*”⁹³⁴ ayetinin muhatabının sadece Hz. Peygamber (s.a.v.) olduğunu ve boşanmayla ilgili bazı hükümlerin ondan başkasını bağlamadığını söylemek yanlış bir yorumdur. Çünkü burada hitap hususi, hüküm umumidir⁹³⁵.

1. Niceliği İtibariyle Kur'an'daki Hitap Türleri

Kur'an'daki hitaplar, muhatapların sayıları dikkate alındığında genel olarak üçe ayrılmaktadır⁹³⁶: a. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yapılan hitaplar, b. Hz.

⁹²⁷ Halil b. Ahmed, IV, 222; İbn Manzûr, I, 360; Zebîdî, II, 370.

⁹²⁸ Parlatır ve diğerleri, I, 999.

⁹²⁹ Divlekçi, s. 158.

⁹³⁰ Mehmet Paçacı, **Kur'an'a Giriş**, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 92.

⁹³¹ Divlekçi, s. 159.

⁹³² “فَمَنْ رُبُّكُمْ يَا مُوسَى” (Tâhâ 20/49).

⁹³³ Zerkeşi, II, 240; Suyûtî, **İtkân**, II, 23.

⁹³⁴ “يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ...” (Talak 65/1).

⁹³⁵ Zerkeşi, II, 218; Suyûtî, **İtkân**, II, 20.

⁹³⁶ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 192.

Peygamber'den (s.a.v.) başkasına yapılan hitaplar, c. Her ikisine birden yapılan hitaplar⁹³⁷. Kurtubî ise, Kur'an'da yer alan bu hitap çeşitlerini, Tevbe Sûresi 103. ayetinin⁹³⁸ tefsiri altında şöyle işlemiştir⁹³⁹:

a. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) has olan hitaplar: Müfessir bu hitap çeşidine, “Gecenin bir kısmında da sana has nafîle olmak üzere onunla (Kur'an ile) gece namazı kıl”⁹⁴⁰ ve “Ey Peygamber, sana mehirlerini verdiği eşlerini, Allah'ın savaşta sana ganimet olarak verdiği cariyelerini, seninle beraber hicret eden amcanın, halanın, dayının ve teyzenin kızlarını helal kıldık. Eğer peygamber kendisiyle evlenmek isterse, kendisini mihirsiz olarak peygambere bağışlayan herhangi bir mümin kadını da inananlara değil de sadece sana helal kıldık. Sana bir sıkıntı olmaması için, Biz eşleri ve cariyeleri hakkında onlara neyi farz kıldığımızı kesinlikle biliyoruz. Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir”⁹⁴¹ ayetini örnek vermiş ve buralarda lâfzen veya manen Hz. Peygamber'den (s.a.v.) başkasına hitap edilmediğini belirtmiştir.

b. Lafzen Hz. Peygamber'e (s.a.v.) has olan ama manen ve fiilen bütün ümmete yönelik olan hitaplar: Müfessir, şu ayetleri burada konuya misal olarak sunmuştur: “Güneşin batmasından, gecenin karanlığına kadar namazı dosdoğru kıl”⁹⁴², “Kur'an'ı okuyacağın zaman o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın”⁹⁴³, “Cephede onların arasında bulunup namaz kıldırıldığında, onlardan bir grubu silahlı olarak seninle namaza dursun. Onlar secdeye vardıklarında, ötekiler arkanızda beklesinler. Ardından namazı kılmayan diğer grup da tedbirli ve silahlı olarak gelsin, seninle birlikte namazlarını kılsınlar”⁹⁴⁴, “Ey Peygamber, Allah'tan kork,

⁹³⁷ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 192.

⁹³⁸ “Onların mallarından, kendilerini temizleyeceğin ve arındıracağın bir sadaka al ve onlara dua et. Zira senin duan onlara güvendir. Allah her şeyi iştirir ve bilir/ وَنَزَكِيهِمْ خُدَّ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلَّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (Tevbe 9/103).

⁹³⁹ Kurtubî, IV, 563.

⁹⁴⁰ “وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ” (İsra 17/79).

⁹⁴¹ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا أَقَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتِ عَمَّكَ وَبَنَاتِ عَمَّاتِكَ وَبَنَاتِ خَالَكَ وَبَنَاتِ خَالَاتِكَ اللَّاتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ وَأَمْرًاؤَ مُؤْمِنَةً إِن وَهَبْتَ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (Ahzab 33/50).

⁹⁴² “أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنِ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا” (İsra 17/78).

⁹⁴³ “فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ” (Nahl 16/98).

⁹⁴⁴ وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَائِكُمْ” “وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا حِزْبَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ” (Nisa 4/102).

inkârcuları ve ikiyüzlüleri dinleme. Kuşkusuz Allah her şeyi bilir ve her işinde hikmet vardır”⁹⁴⁵. Müfessir, bu ayetlerin muhatabı lâfzen Hz. Peygamber (s.a.v.) olmakla birlikte anlam bütün mü’minleri kapsadığını söylemiştir. Çünkü güneşin battığını gören herkes bu namazı kılmakla, Kur’an okuyacak her bir kişi de istiâze getirmekle muhataptır. Yine korku içerisinde bulunan herkes, belirtilen şekilde namaz kılar. Müfessir, “*Ey Peygamber, hanımlarınızı boşadığınızda onları iddetleri içerisinde boşayın ve iddetlerini sayın. Rabbiniz olan Allah’ın emirlerine karşı gelmekten sakının. Onları, evlerinden çıkarmayın. Onlar da çıkmassınlar. Apaçık fuhuş yapma durumları hariç. İşte bunlar, Allah’ın sınırlarıdır. Kim Allah’ın sınırlarının ötesine geçerse, kesinlikle kendisine yazık etmiş olur. Ne bilirsün belki de Allah bundan sonra beklenmedik bir durum ortaya çıkarır*”⁹⁴⁶ ayetini de aynı konuya delil olarak getirmiştir. Nitekim zikri geçen ayetin tefsiri esnasında “O’nu (Hz. Peygamber’i) yüceltmek için çoğul lafzı ile kullanılmıştır” demiştir⁹⁴⁷.

Müfessir, hitabın Hz. Peygamber’e (s.a.v.), kastedilenin ise ümmeti olduğu yerlere tefsirinin içinde de zaman zaman değinmiştir⁹⁴⁸. Örneğin “*Ailene namaz kılmalarını emret, kendin de ona devam et*”⁹⁴⁹ ayetinin tefsirinde “Allah ona, ailesine namaz kılmasını emretmesini, onlarla birlikte kendisinin de namaz kılmasını, namaz kılmada sabrederek, onu terk etmemesini emretmektedir. Bu, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) yöneltilmiş bir hitaptır. Umumiyette bütün ümmeti, hususta da Hz. Peygamber’in ailesini kapsamaktadır”⁹⁵⁰ demektedir. Yani hitabın hususiliğinin, hükmün umumiliğine engel olmayacağı düsturunu onaylamaktadır.

Müfessirin “Lafzen Hz. Peygamber’e (s.a.v.) has olan ama manen ve fiilen bütün ümmete yönelik olan hitaplar” diye verdiği bu tasnif, bizim “Her ikisine birden yapılan hitaplar” maddesine karşılık gelmektedir. Çünkü her iki başlıkta da hem Hz. Peygamber’i hem de onun ümmetini muhatap alan ayetler işlenmektedir.

⁹⁴⁵ (Ahzab 33/1) “يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا”.

⁹⁴⁶ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ وَاتَّقُوا اللَّهَ رَبَّكُمْ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يُخْرِجَنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا (Talâk 65/1).

⁹⁴⁷ Kurtubî, IX, 383.

⁹⁴⁸ Kurtubî, VII, 372; VIII, 235.

⁹⁴⁹ “وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا” (Tâhâ 20/132).

⁹⁵⁰ Kurtubî, VI, 239.

c. Bütün ümmete hitaplar: Müfessir bu hitap çeşidine, “Ey iman edenler, namaza kalktığınız zaman”⁹⁵¹ ve “Ey iman edenler! Oruç sizin üzerinize farz kılındı”⁹⁵² ayetlerini örnek vermiştir.

Kurtubî, bütün ümmeti kapsayan hitaplara tefsirinin içinde de değinmiştir. Örneğin, “Namazlara ve özellikle de orta namazına dikkat edin. Huşu içinde Allah’ın huzurunda durun”⁹⁵³ ayetinde bütün ümmeti muhatap aldığını söylemiştir⁹⁵⁴.

“Yetimleri ergenlik çağına gelinceye kadar deneyin. Onlarda kendi mallarını idare edecek bir yetenek görürseniz artık mallarını kendilerine verin. Onların mallarını gereksiz yere ve büyüyüp mallarını alacakları endişesiyle tez elden yemeye kalkışmayın. Zengin olanlar yetimin malını yemekten sakınsınlar. Fakir olanlar da ihtiyaç miktarı yesinler. Onlara mallarını verdiğinizde, şahit bulundurun. Hesaba çekici olarak Allah yeter”⁹⁵⁵ ayetinin tefsirinde de müfessir, “Bu ayet, yetimlerinin mallarının nasıl geri verileceğini açıklamak için herkesi kapsayan bir hitaptır” demiştir. Bu ifadesinden sonra da bu ayetin Sabit b. Rifâa ve amcası hakkında indiğini belirtmiştir. Rifâa vefat edince küçük yaştaki oğlu yetim kalmıştı. Amcası da Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gelip “Yeğenim, benim himayemde küçük bir yetimdir. Onun malından bana ne helaldir ve malını kendisine ne zaman geri vereyim?” diye sorunca bu ayet inmiştir⁹⁵⁶. Böylece müfessir, sebebin hususi oluşunun, hükmün umumi oluşuna engel olmayacağı kaidesine⁹⁵⁷ katıldığını burada ve başka yerlerde de⁹⁵⁸ göstermiştir.

Tefsirin genelindeki hitap türlerinin işlenişine baktığımızda, Kurtubî’nin Tevbe Sûresi 103. ayetini izah ederken yaptığı tasnifin yeterli gelmediğini görüyoruz. Çünkü Kur’an’ın muhatap kabul ettiği ama Hz. Peygamber’in (s.a.v) ümmetinden olmayan Yahudiler, Hristiyanlar, müşrikler gibi farklı gruplar,

⁹⁵¹ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ،” (Maide 5/6).

⁹⁵² “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ،” (Bakara 2/183).

⁹⁵³ “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ،” (Bakara 2/238).

⁹⁵⁴ Kurtubî, II, 177.

⁹⁵⁵ “وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهَدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ حَسِيبًا” (Nisa 4/6).

⁹⁵⁶ Kurtubî, III, 35.

⁹⁵⁷ Fahreddin er-Râzî, III, 125.

⁹⁵⁸ Örneğin bakınız: Kurtubî, VI, 582.

müfessirin yaptığı sınıflandırmanın dışında kalmaktadır. Hâlbuki müellif, bu farklı gruplara yapılan hitaplara da yeri geldikçe işaret etmiştir. Örneğin, “*Sizin kâfirleriniz onlardan daha mı güçlüdür! Yoksa sizin için kitaplarda azaptan kurtuluş belgesi mi var?!*”⁹⁵⁹ ayetinde Allah’ın Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki kafir Araplara hitap ettiğini⁹⁶⁰, “*Kuşkusuz Biz sizi, yakın bir azapla uyardık*”⁹⁶¹ ifadesinin muhatabının da Kureyş kâfirleri ve Arap müşrikleri olduğunu söylemiştir⁹⁶². Kurtubî’nin Kur’an’da yer alan bu hitap çeşitlerinden olan “Bütün ümmete hitaplar” maddesinin tefsir içindeki hitap örneklerini de kapsayabilmesi için maddeyi bizim verdiğimiz tasnif olan “Hz. Peygamber’den (s.a.v.) başkasına yapılan hitaplar” şeklinde değiştirmek daha uygun olacaktır.

2. Niteliği İtibariyle Kur’an’daki Hitap Türleri

Kur’an İlimleri sahasında te’lif edilmiş olan eserlere baktığımızda Kur’an’daki hitap türlerini, bunların nerede nasıl kullanıldıklarını bir başlık altında toplamaya çalışan hitâbü’l-Kur’ân bölümünün yer aldığını görürüz. Kur’an’daki hitapların kullanılış amaçları açısından bu eserleri incelediğimizde de umum, husus, övgü, yergi, yalanlama, yüceltme, alay, hakaret, teşvik gibi otuzdan fazla hitap çeşidi karşımıza çıkmaktadır⁹⁶³. Ayetlerin içeriğindeki maksatları, amaçları dile getiren bu hitapları biz niteliği itibariyle adlandırdığımız ayrı bir başlıkta incelemeyi uygun bulduk.

Kurtubî niceliği kadar olmasa da niteliği açısından hitapların işlenişine tefsirinde yer vermiştir. “*Biz, sana insanlar arasında Allah’ın sana gösterdikleriyle hüküm veresin diye gerçeklerle dolu Kitab’ı indirdik. Sakın hainlerin tarafını tutma*”⁹⁶⁴ ayetinin Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şerefini yüceltme, övme, O’na güven kazandırma, işleri ona havale etme, hükmünü doğrulama maksatlarını içerdiğini

⁹⁵⁹ “أَكْفَارُكُمْ خَيْرٌ مِنْ أَوْلَانِكُمْ أَمْ لَكُمْ بَرَاءَةٌ فِي الزُّبُرِ” (Kamer 54/43).

⁹⁶⁰ Kurtubî, IX, 123.

⁹⁶¹ “إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا،” (Nebe 78/40).

⁹⁶² Kurtubî, X, 155.

⁹⁶³ Zerkeşî, II, 217; Suyûtî, *İtkân*, II, 20.

⁹⁶⁴ “أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ،” (Nisa 4/105).

söylemiştir⁹⁶⁵. “Kendisine şöyle denir: “Tat bakalım, hani sen şerefli ve güçlü idin!””⁹⁶⁶ ayetinin ise hafife almak, azarlamak, alay etmek, hakir düşürmek ve değerini küçümsemek anlamında olduğunu dile getirmiştir⁹⁶⁷. Bu ayetlerde de görüldüğü gibi müfessir, niteliği açısından Kur’an’daki hitapları, niceliği itibariyle Kur’an’daki hitaplar kadar net olarak tasnif etmemiştir ve belirli kalıplar kullanmamıştır.

B. TEKRÂRÜ’L-KUR’ÂN

Tekrar, Arapça’da aynı düşünce, cümle veya kelimenin birden fazla kullanılması gibi anlamlara gelen كَرَّرَ (kerrara) kelimesinden türemiştir⁹⁶⁸. Kur’an’da kelimelerin, ayetlerin, konuların veya kıssaların yinelenmesine **tekrâru’l-Kur’ân** denir⁹⁶⁹. Kur’an’daki tekrarların, konuyu pekiştirip zihne yerleştirmek; mevzunun değerini artırmak; muhatabı düşündürmek, uyarmak, korkutmak, sakındırmak; ibret vermek, dikkat çekmek, mübalağa gibi amaçları vardır⁹⁷⁰. Ayrıca bu tekrar üslubu Araplar arasında önemli ve yaygın bir kullanıma sahiptir⁹⁷¹ yani bu yinelemeler Kur’an’ın dili olan Arapça’nın yapısını göstermektedir. Arapça’nın ve Kur’an’ın ruhunu anlayamayan ve onları kendilerine göre yorumlayan bazı müsteşrikler, Kur’an’daki bu tekrarları lüzumsuz ve usandırıcı görmektedirler⁹⁷². “Onların bu tarzdaki düşünceleri, Kur’an’ın hakiki manasını kavrayamadıklarını ve onun yüksek edebi kıymetini idrak edememiş olduklarını gösterir”⁹⁷³.

Kurtubî, Kur’an’da tekrarların, tekit, vurgu, mübalağa, açıklamak gibi sebeplerin yanı sıra⁹⁷⁴ mevzuyu zihinlere yerleştirme nedeninin de olduğunu

⁹⁶⁵ Kurtubî, III, 327.

⁹⁶⁶ “ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ” (Duhan 44/49).

⁹⁶⁷ Kurtubî, VIII, 453.

⁹⁶⁸ Halil b. Ahmed, V, 277; İbn Manzûr, V, 135; Zebîdî, XIV, 27.

⁹⁶⁹ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 173.

⁹⁷⁰ Çetin, **Kur’an İlimleri ve Kur’an-ı Kerim Tarihi**, s. 274; Ayşegül Şen, **Kur’an-ı Kerimde Tekrarlar, Yeminler ve Mesellerin İletişim Açısından Değerlendirilmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006, s. 111-117.

⁹⁷¹ Özel, s. 180.

⁹⁷² Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 173.

⁹⁷³ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 173.

⁹⁷⁴ Örneğin bakınız: Al-i İmran 3/177 (Kurtubî, II, 628); Rahman 55/13 (Kurtubî, IX, 135).

belirtmiştir⁹⁷⁵. Müfessirin “Kur’an Arapların dili ile inmiştir. Onların anlatımda izledikleri yollardan birisi de konuyu iyice kavratmak için tekrarlamaktır”⁹⁷⁶ ifadesi onun konu hakkındaki yorumunu bize göstermektedir. Kurtubî, burada Arapça’daki tekrarların Kur’an’a yansımaları göstermek amacıyla ayet, hadis ve şiirden örnekler vermiştir. Şöyle ki “*Böyle iken (ey cin ve insanlar topluluğu!) Rabbinizin hangi nimetlerini yalan sayarsınız*”⁹⁷⁷, “*Vay hallerine o gün yalanlayanların!*”⁹⁷⁸, “*Hayır, pek yakında bilecekler. Sonra yine kayır pek yakında bilecekler*”⁹⁷⁹ ve “*Muhakkak zorlukla birlikte bir kolaylık vardır. Şüphesiz zorlukla birlikte bir kolaylık vardır*”⁹⁸⁰ ayetlerini müfessir konuya örnek olarak sunmuştur. Ayrıca “Hayır izin vermeyeceğim, hayır izin vermeyeceğim. Şüphesiz Fatıma benden bir parçadır.../... *يا أقرع بن حابس يا أقرع ... إنك إن يصرع أخوك تصرع*”⁹⁸¹ hadisindeki ve “*Ey Akra’ b. Habis, ey Akra’ Şüphesiz ki eğer kardeşin yere yıkılırsa, sen de yıkılmış olursun/* *يا أقرع بن حابس يا أقرع ... إنك إن يصرع أخوك تصرع*”⁹⁸² şiirindeki yinelemeler, Arap dilindeki tekrar örneklerini yansıtmaktadır⁹⁸³. Müfessir, başka bir yerde de tekrarların sebebi hakkında Hüseyin b. Fadl’ın (ö. 282/895), “Tekrar, gafleti uzaklaştırmak ve delili pekiştirmek içindir” sözünü aktarmıştır⁹⁸⁴.

Kur’an’daki tekrarları, lafzen ve manen tekrarlar olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür⁹⁸⁵. Lafız tekrarlarında, vurgu amacı ön plandadır. Mana tekrarları ise, bazı konuların ve bazı peygamber kıssalarının ele alınması esnasında tezahür etmektedir⁹⁸⁶.

⁹⁷⁵ Kurtubî, X, 450.

⁹⁷⁶ Kurtubî, X, 450.

⁹⁷⁷ “*فَيَأِيَّ أَلَاءَ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ*” (Rahman 55/13).

⁹⁷⁸ “*وَيَلِّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ*” (Mürselât 77/15 ve Mutaffifin 83/10).

⁹⁷⁹ “*كُلًّا سَيَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ*” (Nebe 78/4-5).

⁹⁸⁰ “*فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا*” (İnşirah 94/5-6).

⁹⁸¹ Ahmed b. Hanbel, IV, 326; Müslim, Fezâilü’l-Sahabe, 15.

⁹⁸² Kurtubî’nin naklettiği ve Cerir b. Abdillâh el-Becelî’ye (ö. 51/671) ait olan bu şiiri, Cerir b. Abdillâh el-Becelî’nin Dîvân’ında bulamadık. Ancak ilgili şiir için bakınız: Ebû’l-Biştir Amr b. Osman Sibeveyh, **el-Kitâb**, (Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru’l-Cil, Beyrut, trs., III, 67.

⁹⁸³ Kurtubî, X, 450-451.

⁹⁸⁴ Rahman 55/13. Kurtubî, IX, 135.

⁹⁸⁵ Yıldırım, **Kur’an-ı Kerîm ve Kur’an İlimlerine Giriş**, s. 152.

⁹⁸⁶ Özel, s. 180.

1. Kur'an'daki Lafız Tekrarları

Kur'an'da herhangi bir ayetin tamamının veya bir bölümünün, aynı ya da farklı sûrenin içinde tekrar ettiği görülmektedir. Kur'an'daki bu lafız tekrarlarını şu alt başlıklarla inceleyebiliriz:

a. Bir Ayetin Tamamının Tekrar Etmesi

“Böyle iken (ey cin ve insanlar topluluğu!) Rabbinizin hangi nimetlerini yalan sayarsınız”⁹⁸⁷ ayeti 31, “Vay hallerine o gün yalanlayanların!”⁹⁸⁸ ayeti de 10 defa aynı sûre içinde yinelenmiştir. Aslında buralarda kelimeler aynı olmakla beraber ayetler siyak-sibakı içinde yorumlandığı zaman her ibarenin kendine özgü bir anlamı olduğu ortaya çıkmaktadır⁹⁸⁹. Kurtubî de, genellikle tekrar eden bölümleri bağlamına uygun bir şekilde tefsir etmiş, buradaki tekrarın amacını ve bu yinelemeler arasındaki farkları belirtmiştir⁹⁹⁰.

Müfessirimiz, Mürselât Sûresi'nde on defa tekrarlanan “Vay hallerine o gün yalanlayanların!”⁹⁹¹ ayeti hakkında şöyle demektedir: “Allah'ı, peygamberlerini, kitaplarını, ahiret gününü yalanlayan kimselere azap ve aşağılama vardır ve tehdit anlamındadır. Bu tehditler, sûrede her bir ayetten sonra yalanlayan kimseler için tekrarlamıştır. Çünkü yalanlamaları, onların aralarında paylaştırmıştır. Yalanlayan kişiye her yalanladığı hususta ayrı bir azap vardır. Kişinin yalanladığı bazı hususlar sonuçları açısından diğerlerinden daha büyük olabilir. Çünkü bu husustaki yalanlama daha çirkin, Allah'ı reddetme konusunda daha büyüktür. Bundan dolayı onun bu yalanlayanların miktarına göre bu “veyl”den de ona bir pay verilir. “Yaptıklarına uygun bir karşılık olarak”⁹⁹² ayetinde olduğu gibi her yalanlamasına uygun bir cezası vardır”⁹⁹³. Sûrenin bitiminde aynı ayet ile ilgili olarak Kurtubî, “Sûrede “Vay

⁹⁸⁷ “فَيَأْتِي آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ” (Rahman 55/13).

⁹⁸⁸ “وَيَلُومُنَّ يَوْمَئِذٍ الْمُكذِّبِينَ” (Mürselât 77/15).

⁹⁸⁹ Cüneyt Eren, “Kur'an-ı Kerim'de Tekrar Olduğu İddiasının Belâgat Açısından Değerlendirilmesi”, **Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Akademisi Dergisi**, Cilt: III, Sayı: 2, Erzurum, 2001, s. 100.

⁹⁹⁰ Kurtubî, IV, 389; X, 140.

⁹⁹¹ “وَيَلُومُنَّ يَوْمَئِذٍ الْمُكذِّبِينَ” (Mürselât 77/15).

⁹⁹² “جَزَاءً وَفَأَقَا” (Nebe 78/26).

⁹⁹³ Kurtubî, X, 131-132.

*hallerine o gün yalanlayanların!*⁹⁹⁴ ayeti, korkutma ve tehdit amacıyla tekrarlanmıştır. Bunun tekrar olmadığı da söylenmiştir. Çünkü ayetin geçtiği her yerde, diğerinden farklı bir mana kastedilmiştir. Sanki bir konuyu zikredip, “*Vay hallerine o gün yalanlayanların!*”⁹⁹⁵ demiş, sonra bir başka konuya geçerek, “*Vay hallerine o gün yalanlayanların!*”⁹⁹⁶ buyurmuş, sonra bir başka hususu söz konusu ederek, “*Vay hallerine o gün yalanlayanların!*”⁹⁹⁷ demiş ve böylece sona kadar bu devam edip gitmiştir” demiştir⁹⁹⁸.

b. Bir Ayetin Bir Bölümünün Tekrar Etmesi

Kurtubî, ayetin sadece bir bölümünün, aynı⁹⁹⁹ veya farklı¹⁰⁰⁰ ayette yinelenmesiyle yapılan tekrarları, Bakara Sûresi 59. ayetin¹⁰⁰¹ tefsirinde iki grupta özetle şöyle tasnif etmiştir:

Birincisi: Cümlede anlatılmak istenen manayı veren unsurların (kelâm) tamamlanmasından sonra ve ifadenin tekrar edilmesiyle yapılan tekrarlardır. Buna örnek olarak da “*Elleriyle Kitab’ı yazıp, sonra da onu az bir karşılığa değiştirmek için, “Bu, Allah katındandır” diyen kimselere yazıklar olsun. Ellerinin yazdıklarından ötürü onlara yazıklar olsun! Kazandıklarından dolayı onlara yazıklar olsun!*”¹⁰⁰² ayetini vermiştir. Çünkü yaptıkları işin ne kadar büyük bir kötülük

⁹⁹⁴ “وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ” (Mürselât 77/15).

⁹⁹⁵ “وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ”.

⁹⁹⁶ “وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ”.

⁹⁹⁷ “وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ”.

⁹⁹⁸ Kurtubî, X, 140.

⁹⁹⁹ Örneğin: “*Elleriyle Kitab’ı yazıp, sonra da onu az bir karşılığa değiştirmek için, “Bu, Allah katındandır” diyen kimselere yazıklar olsun. Ellerinin yazdıklarından ötürü onlara yazıklar olsun! Kazandıklarından dolayı onlara yazıklar olsun! / هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيُثَبِّرُوا بِهِ تَمَنَّا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ*” (Bakara 2/79).

¹⁰⁰⁰ Örneğin: “*Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah’a aittir. Biz sizden önce kitap verilenlere ve size Allah’tan korkmanızı emrettik. Eğer inkar ederseniz biliniz ki, göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’a aittir. Allah zengindir ve övgüye layıktır. Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah’a aittir. Vekil olarak Allah yeter/ أُولَئِكَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنْ اتَّقُوا اللَّهَ وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ غَنِيًّا حَمِيدًا وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا*” (Nisa 4/131-132).

¹⁰⁰¹ “*Zalimler kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdiler. Biz de yaptıkları kötülükler sebebiyle üzerine gökten afet indirdik/ قَبِيلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ*” (Bakara 2/59).

¹⁰⁰² Örneğin: “*Elleriyle Kitab’ı yazıp, sonra da onu az bir karşılığa değiştirmek için, “Bu, Allah katındandır” diyen kimselere yazıklar olsun. Ellerinin yazdıklarından ötürü onlara yazıklar olsun!*”

olduğunu ifade eden “*Yazıklar olsun/وَيْلٌ*” lafzı, birinci cümle bittikten sonra ikinci cümlede yinelenmektedir¹⁰⁰³.

Birinci grupta verdiği tekrar çeşidine, tefsirden, “*Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah’a aittir. Biz sizden önce kitap verilenlere ve size Allah’tan korkmanızı emrettik. Eğer inkâr ederseniz biliniz ki, göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’a aittir. Allah zengindir ve övgüye layıktır. Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah’a aittir. Vekil olarak Allah yeter*”¹⁰⁰⁴ (Nisa 4/131-132) ayetini örnek verebiliriz. Çünkü müfessir, bu ayetlerdeki “*göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’a aittir/وَاللَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ*” tekrarlarıyla ilgili şunları söylemektedir: “Birisi bu ayetlerdeki tekrarların faydası nedir, diye sorarsa, ona iki şekilde cevap verilir: Birincisi: Bu, tekid için tekrarlanmıştır. Böylelikle kullar buna gereken şekilde dikkat etsinler, Allah’ın mülküne ve egemenliğine baksınlar ve O’nun âlemlere muhtaç olmadığını anlasınlar. İkincisi: Birkaç fayda gereği tekrar edilmiştir. İlk ayette, Allah herkesi lütfuyla zengin kılacağını haber vermektedir. Çünkü göklerde ve yerde bulunan her şey O’nundur. Hazinesi bitip tükenmez. Daha sonra Allah şöyle buyurmaktadır: Ve biz size de, kitap ehline de takvayı emrettik. “*Eğer inkâr ederseniz/وَإِنْ تَكْفُرُوا*” yani, şayet küfre sapacak olursanız şüphesiz ki O’nun size ihtiyacı yoktur. Çünkü göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nundur. Üçüncü tekrarda ise, Allah bütün yaratıklarını koruyup gözetmesini, onların işlerini çekip çevirmesini, yönetmesini “*Vekil olarak Allah yeter/وَكَيْلًا*” bölümü ile haber vermektedir. Çünkü göklerde ve yerde olanların hepsi O’nundur”¹⁰⁰⁵.

İkincisi: Cümlede anlatılmak istenen ifadeyi ortaya koyan unsurların (cümlelerin öğeleri) tamamlanmasından önce ve zamir kullanılarak anlatılabilecek ifadenin zahir isminin yeniden, birebir zikredilmesiyle yapılan tekrarlardır. Müellif

قَوْلًا لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَسْتَرْوُا بِهِ تَمَنَّا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ (Bakara 2/79).

¹⁰⁰³ Kurtubî, I, 377-378.

¹⁰⁰⁴ Örneğin: “*Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah’a aittir. Biz sizden önce kitap verilenlere ve size Allah’tan korkmanızı emrettik. Eğer inkâr ederseniz biliniz ki, göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’a aittir. Allah zengindir ve övgüye layıktır. Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah’a aittir. Vekil olarak Allah yeter/وَاللَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنْ اتَّقُوا اللَّهَ وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ غَنِيًّا حَمِيدًا وَاللَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكَيْلًا*” (Nisa 4/131-132).

¹⁰⁰⁵ Kurtubî, III, 355.

burada örnek olarak “Şiddetle vuran, nedir o şiddetle vuran?”¹⁰⁰⁶ ayetlerini vermektedir. Çünkü birinci ayetteki “الْقَارِعَةُ” ifadesi ile cümle tamamlanmış değildir. Ayrıca eğer burada işin büyüklüğünü kavratma amacı olmasaydı ikinci ayette “مَا الْقَارِعَةُ” yerine “مَا هِيَ” derdi. Görüldüğü gibi zamir yerine kelime tekrar edilmiştir. Müfessir “Gerçekleşmesi kesin olan, Nedir o gerçekleşmesi kesin olan?”¹⁰⁰⁷ ayetlerini de tekrar konusuna misal vermiştir. Şiirlerle konuyu açıklamış ve desteklemiştir¹⁰⁰⁸.

Müfessirin ikinci maddede açıkladığı tekrar çeşidine, tefsirin farklı yerlerinde de rastlıyoruz. Nitekim, “Sağ taraftaki mutlu kişiler, ne iyi olacak onların durumları! Sol taraftaki mutsuz kişiler, ne kötü olacak onların halleri!”¹⁰⁰⁹ ayetlerini açıklarken buradaki tekrarların, Hakka 57/1-2 ve Kâria 101/1-2 ayetlerindeki yinelemelere benzediğini söylemiştir. Ayrıca müellif ayetlerde, sağ taraftakilerin elde edeceği sevabın, sol taraftakilerin de karşı karşıya kalacakları azabın çok olacağını anlatmak amacıyla ve bu durumun önemine, hayret edilecek bir hal olduğuna işaret etmek için tekrarların yer aldığını belirtmiştir¹⁰¹⁰.

2. Kur’an’daki Mana Tekrarları

Kur’an’da bazı konular ve peygamber kıssaları mükerrer olarak geçmektedir. Kur’an’da görülen bu manen tekrarları iki başlık altında inceleyebiliriz:

a. Konuların Tekrar Etmesi

Kur’an’da iman, tevhid, Allah’ın sıfatları, peygamberlik, ahiret, amel, namaz, zekat gibi birçok konu tekrarlanmaktadır. Fakat Kur’an’daki bu mükerrer mevzular, aynı üslup ve yapıda olmayıp her birisi siyak-sibaka uygun olarak yeni bir anlatım kazanır ve her bir isleyişte konunun farklı yönleri üzerinde durulur. Ayrıca

¹⁰⁰⁶ “الْقَارِعَةُ مَا الْقَارِعَةُ” (Kâria 101/1-2).

¹⁰⁰⁷ “الْحَاقَّةُ مَا الْحَاقَّةُ” (Hakka 57/1-2).

¹⁰⁰⁸ Kurtubî, I, 377-378.

¹⁰⁰⁹ “فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ” (Vakıa 56/8-9).

¹⁰¹⁰ Kurtubî, IX, 166.

Kur'an'da, genel mananın verilebilmesi için birçok konu iç içe anlatılmıştır, bu mevzular hepsi birbiriyle yakından alakalıdır ve her biri diğerinin anlaşılması için zorunludur. Örneğin adalet bahsi işlenirken ahiretten, vahiy anlatılırken peygamberlikten bağlama uygun olarak bahsedilmesi gereklidir. Aynı zamanda, insan unutkanlığıyla bilindiği için insanlığa bu konular yinelenerek sunulmuştur. Arap dilinin ve Kur'an belagatının aynı mevzuyu farklı ifadelerle verme özellikleri de bu tekrarların sebebi olarak gösterilebilir¹⁰¹¹.

b. Kıssaların Tekrar Etmesi

Kur'an'da gözler önünde cereyan ediyormuş gibi anlatılan kıssalar, zaman zaman tekrar edilir. Aslında kıssalar, aynı şeyin aynı kalıplarla yinelenmesi şeklinde bir tekrar etmezler. Kıssaların geçtiği bu ayetleri incelediğimizde ortamın ve olayın aynı fakat diyalogların ve anlatımın farklı olduğunu görürüz. Yani yinelenen bu yerlerde, olaylar, farklı lafızlarla değişik çerçeveden tekrarlanmaktadır¹⁰¹². Kıssalar, Kur'an'da öğüt, ibret, uyarı, müjdeleme gibi amaçlarla manen tekrarlanmakta, hedeflerdeki bu farklılıklar da edebî anlatım biçimlerinde farklılığa yol açmaktadır¹⁰¹³.

Peygamberlerin tebliğ esnasında çektiği meşakkatleri gözler önüne sermek, muhataba ibret vermek gibi amaçlarla kıssalar yinelenmektedir. Yine bu amaçlara hizmet etmek için çoğu defa kıssaların sadece muhataba gerekli kısmı anlatılmış, olayların kronolojik olarak hepsi zikredilememiştir¹⁰¹⁴. Kurtubî de, bir mana tekrar çeşidi olan kıssaların yinelenme sebeplerine şu açıdan bakmaktadır: “Rivayet edildiğine göre Cafer b. Muhammed'e Kur'an'daki kıssaların tekrarlanma sebebi sorulduğunda şöyle demiştir: “Allah bütün insanların Kur'an'ı ezberleyemeyeceğini bilmektedir. Eğer kıssalar tekrarlanmasaydı bazı insanlar bunu bilir, bazıları ise bilmezdi. Kıssalar, Kur'an'ın bir kısmını ezberleyenlerin de bilebilmesi için

¹⁰¹¹ Şen, **Kur'an-ı Kerimde Tekrarlar, Yeminler ve Mesellerin İletişim Açısından Değerlendirilmesi**, s. 107-109.

¹⁰¹² Şen, **Kur'an-ı Kerimde Tekrarlar, Yeminler ve Mesellerin İletişim Açısından Değerlendirilmesi**, s. 109-111.

¹⁰¹³ Muhammed Ahmed Halefullah, **Kur'an'da Anlatım Sanatı**, (Çev. Şaban Karataş), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 66.

¹⁰¹⁴ Şen, **Kur'an-ı Kerimde Tekrarlar, Yeminler ve Mesellerin İletişim Açısından Değerlendirilmesi**, s. 107-111.

tekrarlanmıştır”¹⁰¹⁵. Ayrıca müfessir, Kur’an’da bazı peygamber kıssalarının aynı anlamda fakat değişik şekillerde, belagat dereceleri de birbirinden farklı lafızlar ile tekrarlanmasına rağmen Hz. Yusuf kıssasının sadece Yusuf Sûresi’nde anlatılmasının, Kur’an’a muhalefet eden birisinin tekrar edenin de etmeyenin de benzerini getiremeyeceğinin delili olduğunu söylemiştir. Bunlar üzerinde dikkatle düşünen kişinin buralardaki i’cazı çok iyi anlayacağını dile getirmiştir¹⁰¹⁶.

Kurtubî, her defasında farklı bir yönüne değinilerek tekrar eden Kur’an kıssalarını, ayetlerin siyak ve sibakıyla tefsir etmiştir. Örneğin Hz. Salih kıssası, Araf Sûresi 7/73-79., Hud Sûresi 11/61-68., Şuara Sûresi 26/141-159. ayetlerde ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Kıssanın her yinelenişinde Allah’a itaat edilmesi ve verilen dışı deve mucizesi ortak nokta olarak ele alınmış; fakat olaylardaki değişik ayrıntılara dikkat çekilmiştir, müfessir de bu bilgiler ışığında ayetleri açıklamıştır. Genel olarak Araf Sûresi’nde Semud kavmine verilen imkanları¹⁰¹⁷, Hud Sûresi’nde kavmin inkarlarına karşılık verilen azabı¹⁰¹⁸, Şuara Sûresi’nde Hz. Salih ve kavmi arasında geçen tebliğ-inkar merkezli konuşmayı dikkate alan müfessir¹⁰¹⁹, ayetleri bu çerçevede tefsir etmiştir.

C. KUR’AN’DA SORU VE CEVAPLAR

Kur’an’da soru ve cevap yönteminin çok önemli bir yeri vardır. Çünkü bu metotta ayetteki soruyu açıklayan, bizzat Allah’tır. Sözü açıklamaya en yetkin kişi ise, o sözün sahibidir. Bunun için bir ayetin başka bir ayetle izah edilmesi tefsirde, “en güzel yol”¹⁰²⁰ olarak kabul edilmiştir. Kur’an’da bir yerde mücmel olarak geçen ayet başka yerde tafsilatlı; bir yerde mutlak olarak geçen bir ayet başka yerde mukayyed; bir yerde müphem olarak geçen ayet başka yerde beyan edilmiş olduğu

¹⁰¹⁵ Kurtubî, I, 570.

¹⁰¹⁶ Kurtubî, V, 109.

¹⁰¹⁷ Kurtubî, IV, 207-211.

¹⁰¹⁸ Kurtubî, V, 52-58.

¹⁰¹⁹ Kurtubî, VII, 117-122.

¹⁰²⁰ İbn Teymiyye, Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî, **et-Tefsîru’l-Kebîr**, (Thk. Abdurrahman Umeyre), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988, II, 231; İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ İsmâîl b. Ömer ed-Dımaşkî, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, (Thk. Komisyon), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1985, I, 12.

için Kur'an kendisini tefsir eden bir kitaptır¹⁰²¹. Soru-cevap yöntemi de, ayetin ayetle tefsirine yardımcı olan bir metottur. Çünkü bir ayette sorulan bir soruya, başka bir ayette cevap verilebilmektedir. Kur'an'da Allah muhataplarına yönelttiği soruların cevabını, aynı ayetin akabinde verebildiği gibi; aynı sûrenin farklı bir yerinde veya başka sûrede de verebilmektedir¹⁰²². Çünkü Kur'an ayetleri, farklı yer ve zamanlarda, çeşitli sebepler üzerine parça parça indirilmiş olmakla beraber, ayetler birbirine kenetlenmiş muhkem bir bina gibidir¹⁰²³. Yani Allah sorduğu soruya bizzat kendisi cevap vererek, Kur'an'a bütüncül bir açıyla bakmamızı istemektedir. Kurtubî'ye göre de Kur'an'da bir yerde bahsi geçen bir konunun, cevabının bir başka yerde gelmesi, onun tümünün tek bir söz hükmünde olmasının ve birbiriyle bağlantılı ayetler bütünü olmasının göstergesidir. O, bu konuya “*Onlar: “Ey kendisine Zikir (Kitap) indirilen kişi, kuşkusuz sen bir delisin” dediler*”¹⁰²⁴ ayetindeki konuya “*Sen Rabbinin nimeti sayesinde deli değilsin*”¹⁰²⁵ ayetiyle cevap verilmesini örnek vermiştir¹⁰²⁶.

Kur'an'da farklı sorular vardır. Bazı ayetler, sahabenin sorduğu soruları ve cevaplarını içermektedir. Kurtubî'nin naklettiğine göre İbn Abbas, “Ben Muhammed'in (s.a.v.) ashabından daha hayırlı bir topluluk görmedim. Onlar, tamamı Kur'an'da geçen on üç mesele dışında soru sormadılar. Onlar ancak kendilerine faydalı olan şeylere dair soru soruyorlardı” demiştir. Müfessir, on üç sorunun hepsini nakletmeyip bunlardan kimisinin şunlar olduğunu söylemiştir¹⁰²⁷: “*Sana ay hali hakkında soru soruyorlar...*”¹⁰²⁸, “*Sana haram ayda savaşmaya dair soru soruyorlar...*”¹⁰²⁹, “*Sana yetimler hakkında soru soruyorlar...*”¹⁰³⁰. Kur'an'da çok sık kullanılan soru-cevap üslubu, muhatabı yönlendirmek, ikna etmek ve öğretmek amacıyla kullanmıştır¹⁰³¹. Kurtubî bunlara ilaveten doğruyu söyletmek¹⁰³²,

¹⁰²¹ ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, Kahire, 1381/1961, I, 37.

¹⁰²² Alican Dağdeviren, **Kur'ân'da Sorular ve Cevaplar**, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2006, s. 112.

¹⁰²³ Yıldırım, **Kur'an-ı Kerîm ve Kur'an İlimlerine Giriş**, s. 95.

¹⁰²⁴ “*وقَالُوا يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ*” (Hicr 15/6).

¹⁰²⁵ “*مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٌ*” (Kalem 68/2).

¹⁰²⁶ Kurtubî, X, 78.

¹⁰²⁷ Kurtubî, II, 39.

¹⁰²⁸ “*وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ...*” (Bakara 2/222).

¹⁰²⁹ “*وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ...*” (Bakara 2/217).

¹⁰³⁰ “*وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى...*” (Bakara 2/220).

¹⁰³¹ Dağdeviren, s. 22.

azarlamak¹⁰³³, inkar etmek¹⁰³⁴ gibi maksatlarla da soru sorulduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kur'an'da sorular genellikle سَلُّهُمْ¹⁰³⁵, فَاسْتَفْتِهِمْ¹⁰³⁶, يَسْأَلُونَكَ¹⁰³⁷ gibi fiillerle ve أَلَيْسَ¹⁰³⁸, أَمْ¹⁰³⁹, أَفَمَنْ¹⁰⁴⁰, كَيْفَ¹⁰⁴¹ gibi istifham edatlarıyla oluşturulmuştur.

Kur'an'da geçen sorular ve cevapları, aynı ayette muttasıl veya ayrı ayetlerde munfasıl olmak üzere iki şekilde bulunmaktadır:

1. Soru ve Cevabın Muttasıl Olduğu Yerler

Allah, farklı amaçlarla sorduğu soruların cevabını bazen hemen aynı ayetin içerisinde vermiştir.

Kurtubî, “Sana Allah için neyi harcayacaklarını soruyorlar. De ki: “Malınızdan harcayacaklarınızı anne ve babanıza, yakın akrabalarınıza, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara harcayın”. Hayır olarak ne yaparsanız muhakkak

¹⁰³² “...أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ/...Allah şükredenleri en iyi bilen değil midir?” (En'am 6/53). Kurtubî, III, 746.

¹⁰³³ “Yeminlerini bozan, Peygamber'i yurdundan çıkarmak isteyen ve sizinle savaşı önce başlatmış olan bir toplumla savaşmayacak mısınız?! Yoksa onlardan korkuyor musunuz?! Eğer inanıyorsanız, asıl korkmanız gereken Allah'tır/ أَلَا تَقَالِبُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ وَهَمُّوا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ وَهُمْ بَدَّوْكُمْ أَوْلَ/...Allah şükredenleri en iyi bilen değil midir?” (En'am 6/53). Kurtubî, IV, 434.

¹⁰³⁴ “أم اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنشِرُونَ/...Yeryüzünde edindikleri tanrılar mı, ölüleri diriltecekler?” (Enbiya 21/21). Kurtubî, VI, 252.

¹⁰³⁵ “Onlara sor: “Onlardan hangisi buna kefilirdir?!/” سَلُّهُمْ أَيُّهُمْ بِذَلِكَ زَعِيمٌ” (Kalem 68/40).

¹⁰³⁶ “Ey peygamber, onlara sor, kız çocukları Rabbinin de erkek çocukları onların mı?/ فَاسْتَفْتِهِمْ أَلِرَبِّكَ/...Allah şükredenleri en iyi bilen değil midir?” (En'am 6/53). Kurtubî, VI, 252.

¹⁰³⁷ “Sana Zülkarneyn'i soruyorlar. De ki: “Size ondan biraz bahsedeceğim”/ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقُرْنَيْنِ/...Allah şükredenleri en iyi bilen değil midir?” (En'am 6/53). Kurtubî, VI, 252.

¹⁰³⁸ “أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ/...Allah'ın, her şeyi yapmaya ve her kötülüğü cezalandırmaya gücü yetmez mi?!/...ذِي الْاِتِّقَامِ” (Zümer 39/37).

¹⁰³⁹ “Yoksa hükmedip istediğiniz şeylerin sizin olacağına dair bizden aldığınız kıyamet gününe kadar sürecek kesin sözler mi var?!/ أَمْ لَكُمْ أَيْمَانٌ عَلَيْنَا بَالِغَةٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ إِنَّ لَكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَ” (Kalem 68/39).

¹⁰⁴⁰ “De ki: “Ortak koştuğunuzdan gerçeğe erişirebilecek olan var mıdır?!”. De ki: “Gerçeğe eriştiren yalnız Allah'tır. Gerçeğe eriştiren mi uyulmağa daha layıktır, yoksa, gerçeğe götürülmedikçe gidemeyen mi? Neyiniz var, nasıl böyle hüküm veriyorsunuz?!/...كَيْفَ تَحْكُمُونَ” (Yunus 10/35).

¹⁰⁴¹ “De ki: “Ortak koştuğunuzdan gerçeğe erişirebilecek olan var mıdır?!”. De ki: “Gerçeğe eriştiren yalnız Allah'tır. Gerçeğe eriştiren mi uyulmağa daha layıktır, yoksa, gerçeğe götürülmedikçe gidemeyen mi? Neyiniz var, nasıl böyle hüküm veriyorsunuz?!/...كَيْفَ تَحْكُمُونَ” (Yunus 10/35).

Allah onu bilir”¹⁰⁴² ayetindeki soruyla infak edilmesi gereken kişilerin cevabının¹⁰⁴³, “*Sana Allah için neyi harcayacaklarını soruyorlar. De ki: “İhtiyacınızdan fazlasını”*. *İşte Allah size ayetlerini böylece açıklıyor ki düşünesiniz*”¹⁰⁴⁴ ayetindeki soruyla ise infak edilecek miktarın cevabının bulunduğunu belirtmiştir¹⁰⁴⁵. Dikkat ettiğimizde sorular ve cevapları aynı ayetlerin içerisinde yer almaktadır. Müfessir yine “*Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: “Onun bilgisi sadece Rabbimin katındadır. Onun vaktini ancak O açıklar*”¹⁰⁴⁶ ayetinin “*Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar*”¹⁰⁴⁷ bölümünün soru olduğunu ifade ettiğini söylemiştir¹⁰⁴⁸. Cevabı ise aynı ayetin içindeki “*De ki: “Onun bilgisi sadece Rabbimin katındadır. Onun vaktini ancak O açıklar*”¹⁰⁴⁹ bölümüdür¹⁰⁵⁰.

2. Soru ve Cevabın Munfasıl Olduğu Yerler

Kur’an’da sorulan soruların cevapları bazen aynı ayette değil farklı ayette bulunmaktadır. Cevap, sorunun akabindeki ayette olabildiği gibi aynı veya farklı bir sûrenin herhangi bir ayetinde yer alarak sorusundan ayrılmış bir konumdadır. Bu durum da, soruların cevabını bulmaya çalışan Kur’an okuyucularını, araştırmaya ve dikkatli olmaya sevketmektedir. Kurtubî de tefsirinde, soru ve cevapların birbirini takip eden ayetlerde veya farklı yerlerde geldiği durumları belirtmiştir. Şöyle ki:

Müfessirimiz, “*Öyleyse insan neyden yaratıldığına bir baksın*”¹⁰⁵¹ ayetinin tefsirinde şöyle demektedir: “*مِمَّ خُلِقَ*” bölümü, “*Hangi şeyden yaratılmış?*” anlamında bir sorudur, sorunun cevabı ise, “*Atılgan bir sudan yaratıldı*”¹⁰⁵² ayetidir”

¹⁰⁴² يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا “ (Bakara 2/215).

¹⁰⁴³ Kurtubî, II, 36.

¹⁰⁴⁴ “وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ الْعَفْوُ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ” (Bakara 2/219).

¹⁰⁴⁵ Kurtubî, II, 57.

¹⁰⁴⁶ “يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا إِلَّا هُوَ” (A’raf 7/187).

¹⁰⁴⁷ “يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا” (A’raf 7/187).

¹⁰⁴⁸ Kurtubî, IV, 288.

¹⁰⁴⁹ “قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا إِلَّا هُوَ” (A’raf 7/187).

¹⁰⁵⁰ Kurtubî, IV, 288.

¹⁰⁵¹ “فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ” (Tarık 86/5).

¹⁰⁵² “خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ” (Tarık 86/6).

diyerek ayetin içinde yer alan soruyu bir sonraki ayetle cevaplamıştır¹⁰⁵³.

Kurtubî, “Dediler ki: “Bu ne biçim peygamber?! Yemek yiyor, çarşılarda dolaşiyor!? Ona bir melek indirilse de, melek onunla birlikte uyarsa ya!”¹⁰⁵⁴ ayetindeki sorunun cevabının, “Biz senden önce de yemek yemeyen ve çarşılarda dolaşmayan hiçbir peygamber göndermedik. Sizi birbirinizle denedik. Bakalım sabrediyor musunuz? Rabbin her şeyi görmektedir”¹⁰⁵⁵ ayetinde bir sebab-i nüzûl olarak verildiğini söylemiştir¹⁰⁵⁶.

D. AKSÂMÜ’L-KUR’ÂN

Aksâm (اقسام) kelimesi, Arapça’da bölmek, kesmek, karar vermek, yemin etmek gibi anlamlara gelen قسم (kasem) sözcüğünden türemiştir¹⁰⁵⁷. Terim olarak ise, bir kimsenin bir işi yapıp yapmaması veya bir olayın doğru olup olmaması konusundaki sözünü Allah’ın adını veya sıfatını zikrederek kuvvetlendirmesine **kasem** denir¹⁰⁵⁸. Kur’an’daki yeminlerden bahseden Kur’an İlmi’ne ise **aksâmü’l-Kur’ân** denir¹⁰⁵⁹.

1. Yeminlerin Amaçları

Kur’an’da yemin eden birçok kişi olduğu gibi üzerine yemin edilen birçok şey bulunmaktadır. Kur’an’da en çok yemin eden tabii olarak Kur’an’ı indiren Allah’tır. Kur’an’daki Allah’a ait bu yeminler, Allah’ın muhatabını aklî ve mantıkî delillerle ikna etmekten aciz oluşundan değil muhatabın ihtiyacındandır¹⁰⁶⁰. Ayrıca bu ifadeler, hem yemin edilen varlıklara hem de yemin ifadesinden sonra

¹⁰⁵³ Kurtubî, X, 263.

¹⁰⁵⁴ “وَقَالُوا مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْلَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا،” (Furkan 25/7).

¹⁰⁵⁵ “وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لِيَأْكُلُوا الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً،” (Furkan 25/20).

¹⁰⁵⁶ Kurtubî, VII, 8 ve Kurtubî, VII, 15-16.

¹⁰⁵⁷ Halil b. Ahmed, V, 86; İbn Manzûr, XII, 478; Zebîdî, XXXII, 266; Zerkeşî, III, 40.

¹⁰⁵⁸ Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, s. 248.

¹⁰⁵⁹ Celal Kırca, “Aksâmü’l-Kur’ân”, **DİA**, İstanbul, 1989, II, 290; Eren-Erbaş, **Kur’ân İlimleri ve Tefsir İstılahları**, s. 39.

¹⁰⁶⁰ Kayhan, s. 228.

söylenenlere dikkat çekip¹⁰⁶¹, konunun önemine veya inandırıcılığına vurgu yapar, dinleyenlerin ilgisini uyandırır¹⁰⁶². Müfessirimiz Kurtubî, soru cevap metoduyla konuya şöyle katkıda bulunmuştur: “Eğer, “Yüce Allah’ın yemin etmesinde hikmet nedir? Çünkü o dönemdeki insanlar, tasdik eden veya yalanlayan olmak üzere iki sınıftı. Doğrulayan yemine gerek duymaksızın doğrulamakta; yalanlayan ise yeminle birlikte de tasdik etmemektedir” diye sorulursa, buna, “Kur’an, Arapça olarak inmiştir. Araplardan birisi sözünü pekiştirmek istediği zaman sözünün doğruluğuna yemin eder. Allah da onlara karşı konulan delile kuvvet kazandırmak istediği için Kur’an’ın kendi katından olduğuna yemin etmektedir” şeklinde cevap verilebilir¹⁰⁶³.

Kur’an’da Allah’ın yaptığı yeminlerin yanı sıra Hz. Peygamber’in (s.a.v.)¹⁰⁶⁴, Hz. İbrahim’in¹⁰⁶⁵, Firavun’un¹⁰⁶⁶, Mısır Azizi’nin hanımının¹⁰⁶⁷, Hz. Yusuf’un kardeşlerinin¹⁰⁶⁸, şeytanın¹⁰⁶⁹, asi ümmetlerin¹⁰⁷⁰ yeminleri ve daha birçok kişinin dilinden yemin örnekleri de bulunmaktadır. Örneğin Hz. Yusuf’un kardeşlerinin “Yusuf’un kardeşleri: “Allah’a yemin ederiz ki, siz bizim, burada bozgunculuk yapmak için gelmediğimizi ve hırsız da olmadığımızı kesinlikle biliyorsunuz”

¹⁰⁶¹ Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 157.

¹⁰⁶² Suyûtî, *İtkân*, II, 277; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 169; Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 251-252; Çetin, *Kur’an İlimleri ve Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 231-232; Kırca, II, 290.

¹⁰⁶³ Kurtubî, I, 157.

¹⁰⁶⁴ “Kafirler: “Kıyamet bize gelmeyecek” dediler. De ki: “Evet, varlıklarca bilinmeyen her şeyi bilen Rabbime and olsun ki, kesinlikle kıyamet size gelecektir.../... وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ فَلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ” (Sebe 34/3).

¹⁰⁶⁵ “Allah’a yemin ederim ki, siz ayrıldıktan sonra, putlarınıza bir tuzak kuracağım!! وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ وَأَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُولُوا مُدْبِرِينَ” (Enbiya 21/57).

¹⁰⁶⁶ “Firavun: “Ben size izin vermeden O’na nasıl inanırsınız? Kuşkusuz o, size büyüyi öğreten, büyüğünüzdür. And olsun ki sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim, sizi hurma kütüklerine asacağım. Hangimizin azabının daha şiddetli ve kalıcı olduğunu kesinlikle öğreneceksiniz” dedi/ وَأَرْجُلَكُمْ وَالَّذِي عَلَّمَكُمُ السَّحْرَ فَلَأَقْطَعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ” dedi/ (Taha 20/71).

¹⁰⁶⁷ “Vezirin karısı: “İşte beni kınadığımız kişi bu. Ben onun benimle olmasını istedim, fakat o kabul etmedi. Yemin ederim ki, eğer ona emrettiğimi yapmazsa, kesinlikle hapse atılacak ve aşağılanmış kişiler arsında yer alacaktır” dedi/ وَقَالَ فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَنِي فِيهِ وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ وَلَئِن لَّمْ يَفْعَلْ مَا أَمَرُهُ لَيُجْزَيْنَنَّ وَلَيَكُونُنَّ مِنَ الصَّاغِرِينَ” (Yusuf 12/32).

¹⁰⁶⁸ “Dediler ki: “Allah’a yemin ederiz ki sen, hala eski yanlış tutumundasın”/ قَالُوا تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالِكَ الْقَدِيمِ” (Yusuf 12/95).

¹⁰⁶⁹ “İblis: “Ey Rabbim, benim yoldan çıkmama sebep olduğundan dolayı, and olsun ki ben de yeryüzünde onlara kötülükleri güzel göstereceğim ve onların hepsinin yoldan çıkmasına sebep olacağım” dedi/ قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ” (Hicr 15/39).

¹⁰⁷⁰ “Kafirler, peygamberlerine: “Yemin ederiz ki, ya sizi ülkemizden çıkaracağız, ya da bizim dinimize dönersiniz” dediler. Bunun üzerine Rableri peygamberlerine: “Biz, haksızlık edenleri kesinlikle helak edeceğiz” diye vahyetti/ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ نَتَعَوَّدَنَّ فِيهَا” (İbrahim 14/13).

dediler”¹⁰⁷¹, şeytanın da “Onlara: “Ben kesinlikle sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim” diye yemin etti”¹⁰⁷² diyerek söylediği lafızlar Kur’an’da yer almıştır.

Kur’an’da Allah’ın hem kendi ismine¹⁰⁷³ ve hem de diğer varlıklara yaptığı yeminler bulunmaktadır. Nitekim Allah, Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁰⁷⁴, Kur’an¹⁰⁷⁵, kıyamet günü¹⁰⁷⁶, peygamberler¹⁰⁷⁷, kainattaki varlıklar (atlar¹⁰⁷⁸, güneş¹⁰⁷⁹, melekler¹⁰⁸⁰, zeytin¹⁰⁸¹, yıldızlar¹⁰⁸²) üzerine yemin etmektedir. Allah’tan başkası adına yemin etmek yasaklandığı halde¹⁰⁸³ Allah’ın diğer varlıklar üzerine yemin etmesinin şöyle sebepleri olabilir: Bu yeminler, bir bakıma Allah’ın kendi adına yemin etmesidir. Çünkü yaratılmış her şey O’nun zâtına işaret eder. Bazı âlimler de yemin edilen şeylerin başında mahzuf bir “Rab” kelimesinin bulunduğunu söylemişlerdir. Meselâ “Semaya andolsun” ifadesinden maksat, “Semanın rabbine andolsun” demektir¹⁰⁸⁴. Yemin edilen o şeyin değerine işaret etmek ve kıymetini yüceltmek için bu ifadelerin kullanıldığı da söylenmiştir¹⁰⁸⁵. Ayrıca İslamiyetten önceki Arapların sosyal hayatındaki bazı üslupların Kur’an’da muhafazası bu

¹⁰⁷¹ “قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كُنَّا سَارِقِينَ” (Yusuf 12/73).

¹⁰⁷² “وَفَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ” (A’raf 7/21).

¹⁰⁷³ “رَبِّكَ لَنَسَأَلَنَّكَ أَجْمَعِينَ/سُورَةُ الْحِجْرِ 15/92” (Hicr 15/92).

¹⁰⁷⁴ “Sana yemin ederim ki, onlar kendi sarhoşlukları içinde bocalayıp duruyorlardı/ لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ” (Hicr 15/72).

¹⁰⁷⁵ “Yıldızların yerlerine and olsun. -Eğer bilseniz bu büyük bir yemindir- Kuşkusuz bu Kitap, değerli bir Kur’an’dır/كُرْآنٍ كَرِيمٍ” (Vâkıa 56/75-77).

¹⁰⁷⁶ “Esip savuran rüzgarlara, yağmur yüklü bulutlara, kolayca akanlara, iş bölümü yapanlara and olsun ki, size vadedilen kesinlikle gerçekleşecektir/ وَالذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا فَالْمَقْسَمَاتِ أَمْرًا إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ” (Zariyat 51/1-5).

¹⁰⁷⁷ “Hikmetlerle dolu bu Kur’an’a and olsun ki sen kesinlikle gönderilen elçilerdensin/ وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ” (Yasin 36/2-3).

¹⁰⁷⁸ “Soluk soluğa koşanlara and olsun/ وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا” (Adiyat 100/1).

¹⁰⁷⁹ “Güneşe ve onun aydınlığına and olsun/ وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا” (Şems 91/1).

¹⁰⁸⁰ “Sıra sıra dizilenlere and olsun/ وَالصَّاقَاتِ صَفًّا” (Sâffât 37/1).

¹⁰⁸¹ “İncire ve zeytine and olsun/ وَالزَّيْتُونِ وَالرَّيْنُونِ” (Tin 95/1).

¹⁰⁸² “Göğe ve Tarık’a and olsun/ وَالطَّارِقِ وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ” (Tarık 86/1).

¹⁰⁸³ “Şunu bilin ki, muhakkak Allah sizlere babalarınıza adına yemin etmeyi yasaklamaktadır. Kim yemin edecek olursa, ya Allah adına etsin veya sussun”. Bakınız: Ahmed b. Hanbel, I, 36; Buhârî, İman, 3; Müslim, Eymân, 1. “Ne babalarınıza ne annelerinizin ne de putlar adına yemin etmeyin. Doğruyu söyleyenler olarak sadece Allah adına yemin edin”. Bakınız: Ebû Dâvud, Eymân, 4. Ayrıca bakınız: Kurtubî, III, 610-611.

¹⁰⁸⁴ Kırca, II, 290.

¹⁰⁸⁵ Kırca, II, 290; Faik Yılmaz, “Aksâmü’l-Kur’ân Bağlamında “Allah Nelere, Niçin ve Neden Yemin Eder?” Sorularını Yeniden Düşünmek”, *İslâmî İlimler Dergisi*, Sayı: 1, Çorum, 2010, s. 136.

yeminlerin bir nedeni olarak görülmüştür¹⁰⁸⁶. Müfessirimiz Allah'ın kainattaki varlıklar üzerine yaptığı yeminlerle ilgili olarak “Bundaki hikmet bilinmese dahi, Allah canlı-cansız yaratıklarından dilediği ile yemin edebilir”¹⁰⁸⁷ diyerek daha teslimiyetçi bir ifade kullanmıştır.

Kur'an'da yemin edilen konular bazen sûrelerin içinde kimi zaman da sûrelerin başında yer almıştır. On yedi sûrenin¹⁰⁸⁸ başında bulunan bu yeminler, okuyucunun dikkatini daha başlangıçta çekmiştir¹⁰⁸⁹. Müfessir de yeri geldikçe hem sûrelerin başında hem de sûrelerin içinde geçen yeminleri tefsirine konu edinmiştir¹⁰⁹⁰. Örneğin Asr Sûresi'nin tefsirinde “Zamana yemin olsun ki”¹⁰⁹¹ ayetinin yemin, “İnsan kesinlikle ziyandadır”¹⁰⁹² ayetinin de onun cevabı olduğunu söylemiştir¹⁰⁹³.

Kurtubî, mukattaa harflerinden bahsederken pek çok yerde bu harflerin kase m harfleri olabileceğine dair görüşleri dile getirmiştir¹⁰⁹⁴. Örneğin, “حم” (Zuhruf 43/1) harflerinin tefsirinde konuyla ilgili şöyle demiştir: “حم” (Zuhruf 43/1) ayetinin bir yemin, “Apaçık Kur'an'a yemin olsun ki”¹⁰⁹⁵ ayetinin ise ikinci bir yemin olduğu söylenmiştir. Allah dilediği şeye yemin eder. Cevabı ise, “Biz, onu düşünüp

¹⁰⁸⁶ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 169; Abdülbâki Turan, “Kur'an-ı Kerim'deki Yeminler (Aksâmü'l-Kur'an)”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, Konya, 1986, s. 97.

¹⁰⁸⁷ Kurtubî, X, 196.

¹⁰⁸⁸ Başında yemin bulunan sûreler şunlardır: “Sıra sıra dizilenlere and olsun/صَفَاتٍ صَفَاً” (Sâffât 37/1), “Esip savuran rüzgarlara and olsun/زُرُوءًا” (Zariyat 51/1), “Tur dağına and olsun/وَالطُّورِ” (Tur 52/1), “Battığında yıldızlara and olsun ki/هَوَىٰ” (Necm 53/1), “Kıyamet gününe yemin ederim/بِیَوْمِ الْقِيَامَةِ” (Kıyamet 75/1), “Birbiri ardınca gönderilenlere and olsun/عُرُقًا” (Mürselat 77/1), “Eşyaları yerlerinden sert bir şekilde çıkarma gücü verilenlere and olsun/غَرَقَاتٍ غَرَقًا” (Naziat 79/1), “Burçları olan bu göğe and olsun/وَالسَّمَاءِ ذَاتِ” (Buruc 85/1), “Göğe ve Tarık'a and olsun/وَالطَّارِقِ” (Tarık 86/1), “Şafak vaktine and olsun/وَالْفَجْرِ” (Fecr 89/1), “Bu beldeye and olsun/بِهَذَا الْبَلَدِ” (Beled 90/1), “Güneşe ve onun aydınlığına and olsun/وَضَحَاهَا” (Şems 91/1), “Karanlığı kapladığında geceye and olsun/إِذَا يَغْشَىٰ” (Leyl 92/1), “Kuşluk vaktine and olsun/وَالضُّحَىٰ” (Duha 93/1), “İncire ve zeytine and olsun/وَالزَّيْتُونِ وَالرَّيْنُونِ” (Tin 95/1), Soluk soluğa koşanlara and olsun/وَالْعَصْرِ” (Asr 103/1).

¹⁰⁸⁹ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 169.

¹⁰⁹⁰ Kurtubî, IX, 186; X, 196.

¹⁰⁹¹ “وَالْعَصْرِ” (Asr 103/1).

¹⁰⁹² “إِنَّ الْإِنْسَانَ لِفِي خُسْرٍ” (Asr 103/2).

¹⁰⁹³ Kurtubî, X, 410-411

¹⁰⁹⁴ Kurtubî, I, 157; VIII, 431.

¹⁰⁹⁵ “وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ” (Zuhruf 43/2).

*anlayasınız diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik*¹⁰⁹⁶ ayetidir. İbnü'l-Enbarî ise şöyle demiştir: “Allah'a yemin olsun indi والله نزل, Allah'a yemin olsun vacib oldu والله واجب” cümlelerinde cevabın önce gelmesi gibi “*Apaçık Kur'an'a yemin olsun ki*”¹⁰⁹⁷ yemininin cevabını, “حم” kabul edenler, “*Apaçık Kur'an'a yemin olsun ki*”¹⁰⁹⁸ ayeti üzerinde vakıf yaparlar. Yeminin cevabı olarak “*Biz, onu düşünüp anlayasınız diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik*”¹⁰⁹⁹ ayetini kabul edenler ise “*Apaçık Kur'an'a yemin olsun ki*”¹¹⁰⁰ ayeti üzerinde vakıf yapmazlar”¹¹⁰¹.

2. Yapı Bakımından Yemin Cümleleri

Yemin (kasem) cümleleri, insanların düşüncelerini anlatırlarken ileri sürdükleri tezleri, kanıtlarla güçlü bir şekilde ortaya koymakta kullandıkları bir cümle çeşididir.

Yemin cümlesi iki bölümden oluşmaktadır¹¹⁰²:

a. *Yemin Bölümü*: Cümlenin ikinci bölümünde verilecek konuyu desteklemek amacıyla kişiler, olaylar, nesnelere ve bunun gibi şeylere edilen kasemin bulunduğu bölümdür. Bu kısım, yemin edatları olan “ت, ب, و” harflerinin sözcüğün başına getirilmesi ile oluşur¹¹⁰³.

Yemin fiilinin başına bazen “لا” nefiy edatının getirilmiş olması âlimler arasında üzerinde durulan bir husustur. Bu yemin İslamiyetten önceki Arap toplumunda da mevcuttu. Burada “لا”, “İş sizin söylediğiniz gibi değil, yemin ederim; hayır, kâfirlerin söyledikleri sözün bir değeri yoktur, yemin ederim” gibi manalar ifade etmektedir. Kimi müfessirler ise yemin fiilinin başındaki bu edatın zait

¹⁰⁹⁶ (Zuhruf 43/3) «إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ».

¹⁰⁹⁷ (Zuhruf 43/2) «وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ».

¹⁰⁹⁸ (Zuhruf 43/2) «وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ».

¹⁰⁹⁹ (Zuhruf 43/3) «إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ».

¹¹⁰⁰ (Zuhruf 43/2) «وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ».

¹¹⁰¹ Kurtubî, VIII, 376.

¹¹⁰² el-Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab*, (Thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, trs., II, 336.

¹¹⁰³ Muhammed b. Ebubekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyân fî Aksâmi'l-Kur'ân*, (Thk. Muhammed Hâmid el-Fıkkî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs., s. 3.

olduğunu (herhangi bir manası bulunmadığını) ileri sürmüşlerdir¹¹⁰⁴. Müfessirimiz “*Kıyamet gününe yemin ederim*”¹¹⁰⁵ ayetinin tefsirinde, yemin fiilinin başına “لا” nefiy edatının getirilmesiyle ilgili bu görüşleri de nakletmiş ve onlara ek olarak bazı kıraatlerde “لا” nefiy edatının, elifsiz tekit lamı olarak “ل” şeklinde de okunabildiğini söylemiştir. Bu okuyuşun Araplar arasında “Kesinlikle Allah’a yemin ederim ki/ لأقسم بالله” diye kullanıldığını belirtmiştir¹¹⁰⁶.

b. *Cevap Bölümü*: İleri sürülen tezin, asıl söylenmek istenen yargının bulunduğu bölümdür. Bu kısım, bağımsız bir cümle halindedir ve bazı kurallara göre kurulur. Kur’an’da yeminin cevabı genellikle zikredilir ancak bazen zikredilmez gizli kalır¹¹⁰⁷. Bu gibi gizlemeler, üslup güzelliğindedir. Çünkü bunlar büyükleme ve yücelemeyle işaret eder¹¹⁰⁸. Kur’an’da yemin cümlesinin örnekleri bulunduğu gibi Kurtubî’nin tefsirinde de bunların işlendiği yerler mevcuttur. Nitekim müfessir, Kur’an’da yemin edilen ayetlerde, yeminin buraya kattığı anlamı ve ayetin devamında varsa yeminin cevabını genellikle belirtmiştir¹¹⁰⁹.

Cevap cümlesi,

1. İsim cümlesi ise ve olumlu ise cümlede mutlaka “إِنَّ” veya “ل” edatlarından birisi veya her ikisi birden bulunur. Müfessir, ““O gerçek midir?” diye sana soruyorlar. De ki: “Elbette, Rabbime yemin olsun ki o kesinlikle gerçektir, siz buna engel olamayacaksınız”¹¹¹⁰ ayetinde “Rabbime yemin olsun ki/ وَرَبِّي” bölümünün yemin, “o kesinlikle gerçektir/ إِنَّهُ لِحَقٌّ” bölümünün de onun cevabı olduğunu söylemiştir¹¹¹¹. Görüldüğü gibi bu ayette, yemin bölümü “و” harfiyle, cevap bölümü ise “إِنَّ” ve “ل” edatlarından oluşan isim cümlesiyle oluşmuştur.

¹¹⁰⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 169; Kırcı, II, 290.

¹¹⁰⁵ “لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ” (Kıyamet 75/1).

¹¹⁰⁶ Kurtubî, X, 79.

¹¹⁰⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 2.

¹¹⁰⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 9; Şen, *Kur’an-ı Kerimde Tekrarlar, Yeminler ve Mesellerin İletişim Açısından Değerlendirilmesi*, s. 138.

¹¹⁰⁹ Kurtubî, VIII, 123; X, 326-327.

¹¹¹⁰ “وَيَسْتَنْبِئُونَكَ أَحَقُّ هُوَ قُلْ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لِحَقٌّ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ” (Yunus 10/53).

¹¹¹¹ Kurtubî, IV, 51.

2. Fiil cümlesi ise ve

a. Cümle olumlu ise,

1. Fiil mazi kalıbındaysa, “قد” ve “ل” edatları birlikte bulunur, bazen de “ل” hazfedilebilir. Müfessir, “*Senin de içinde oturduğun bu beldeye, her babaya ve çocuğa yemin olsun ki*”¹¹¹² ayetlerinde Allah’ın Hz. Peygamber’in (s.a.v.) beldesine, sonra O’nun (s.a.v.) şerefine yüceliğine işaret etmek için hem O’na (s.a.v.) hem de O’nun (s.a.v.) ümmetine yemin ettiğini, “*Biz insanı, kesinlikle sorumlulukları göğüsleyecek bir tarzda yarattık*”¹¹¹³ ayetinin ise yeminin cevabı olduğunu söylemiştir. Tazim etmek amacıyla yarattıklarından istediklerine yemine etmenin Allah’ın hakkı olduğu yorumunu da ilave olarak vermiştir¹¹¹⁴.

ii. Fiil muzari kalıbındaysa “ل” ve “ن/tekit nunu” getirilir. Müfessir, “*Başına gelen sıkıntıdan sonra, katımızdan ona bir rahmet tattırdığımızda: “Bu benim hakkımdır. Ben kıyametin kopacağını sanmıyorum. Olur da Rabbime döndürülürsem, benim O’nun katında da durumum iyidir” der. Biz böylesi kafirlere kesinlikle yaptıklarını bildireceğiz. Onlara ağır bir azap tattıracağız*”¹¹¹⁵ ayetindeki “...Biz böylesi kafirlere kesinlikle yaptıklarını bildireceğiz.../... قُلْنَا لِلَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا... قُلْنَا لِلَّذِينَ كَفَرُوا...” bölümünde Allah’ın yemin etmiş olduğunu söylemektedir¹¹¹⁶. Çünkü “قُلْنَا لِلَّذِينَ كَفَرُوا...” bölümünde Allah’ın yemin etmiş olduğunu söylemektedir¹¹¹⁶. Çünkü “قُلْنَا لِلَّذِينَ كَفَرُوا...” bölümünde Allah’ın yemin etmiş olduğunu söylemektedir¹¹¹⁶. Çünkü “قُلْنَا لِلَّذِينَ كَفَرُوا...” bölümünde Allah’ın yemin etmiş olduğunu söylemektedir¹¹¹⁶. Ayrıca müfessirimiz, tefsirinin başka yerinde, sonrasında şeddeli nun gelen her lam harfinin yemin lamı olduğunu da ifade etmektedir¹¹¹⁷.

b. Cümle olumsuz ise, nehy edatlarından birisi “لا، مَا” getirilir.

“*Kuşluk vaktine, karanlığı bastığında geceye yemin olsun ki*”¹¹¹⁸ ayetlerinde Allah, burada zikri geçenlere yemin etmiş, “*Rabbin seni bırakmadı ve sana*

¹¹¹² (Beled 90/1-3) “لَا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ وَأَنْتَ حَلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدٌ”.

¹¹¹³ (Beled 90/4) “لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ”.

¹¹¹⁴ Kurtubî, X, 310.

¹¹¹⁵ “وَلَيْنَ أَدْفَنَاهُ رَحْمَةً مِّمَّا مِنْ بَعْدِ ضِرَاءٍ مَسْتَهْ لِيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ الْحُسْنَى قُلْنَا لِلَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا وَلَلْذَيْفَانُ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ” (Fussilet 41/50).

¹¹¹⁶ Kurtubî, VIII, 315.

¹¹¹⁷ Kurtubî, III, 268.

¹¹¹⁸ “وَالضُّحَى وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى” (Duha 93/1-2).

darılmadı”¹¹¹⁹ ayetiyle de yeminin cevabını vermiştir¹¹²⁰.

E. EMSÂLÜ’L-KUR’ÂN

Emsâl, sözlükte bir şeyin benzeri, delil, sıfat, vasıf, söz, ibret, kıssa, halk arasında yayılmış atasözü niteliğindeki söz gibi anlamlara gelen **مثل** (mesel) kelimesinin çoğuludur¹¹²¹. Terim olarak ise, aralarında benzerlik olan iki şeyden birisiyle ilgili söylenen bir sözün, açıklayıp tasvir etmek için diğeriyle ilgili söylenen söze benzemesine **mesel** denir¹¹²². Ayetlerdeki mana ve maksadın, insan ruhunda bir biçimde kısa ve özlü olarak ifade edilmesine ise **emsâlü’l-Kur’ân** denir¹¹²³.

“İşte bunlar düşünsünler diye insanlara verdiğimiz örneklerdir”¹¹²⁴ ve “Biz bu Kur’an’da insanlara öğüt alsınlar diye her türlü örneği verdik”¹¹²⁵ ayetleri, Kur’an’daki mesellerin ana gayesinin düşündürmek ve ders vermek olduğuna işaret etmektedir. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin Beyhakî’nin (ö. 458/1066) Ebû Hureyre’den (ö. 58/678) yaptığı, “Kur’an beş vecih üzere inmiştir: Helal, haram, muhkem, müteşâbih ve emsâl. Helali yapın, haramdan kaçının, muhkeme uyun, müteşâbihe inanın ve emsâlden de ibret alın”¹¹²⁶ rivayete göre de mesellerin temel gayesi ibret vermektir. Allah meselleri, uyarmak, öğüt vermek, teşvik etmek, sakındırmak, ibretler sunmak, düşündürmek, övmek, yermek gibi amaçlar için de kullanmıştır¹¹²⁷. Meseller, Allah’ın, insanının anlamakta zorlandığı konuları, aklının anlayabileceği bir dille yani onun seviyesine göre hitap etmesinin göstergesidir. Temsillerle, insana yönelik bir kitap olan Kur’an’daki ilahî olan ifadeler, beşerî anlatımlarla zihinlere yerleştirilmiştir. “Kur’ân’da meseller, anlatılmak istenenleri, muhatabın zihnine

¹¹¹⁹ “مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى” (Duha 93/3).

¹¹²⁰ Kurtubî, X, 335-336.

¹¹²¹ Halil b. Ahmed, VIII, 228; İbn Manzûr, XI, 610; Zebîdî, XXX, 380.

¹¹²² Cüneyt Eren, **Kur’ân İlimleri ve Tefsir Istılahları**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum, 2001, s. 26.

¹¹²³ Mennâü’l-Kattân, s. 292; Bedrettin Çetiner, “Mesel”, **DİA**, Ankara, 2004, XXIX, 299.

¹¹²⁴ “وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ” (Haşr 59/21).

¹¹²⁵ “وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ” (Zümer 39/27).

¹¹²⁶ Beyhakî, **Şuabu’l-İmân**, III, 548, h.n.: 2095.

¹¹²⁷ Hasan Keskin, **Emsâlü’l-Kur’ân**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1986, s. 43-74; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 174; Çetiner, XXIX, 300; Özel, s. 59.

yaklaşdırıcı rol oynarlar”¹¹²⁸. Kur’an’da çok sık başvurulan temsil yöntemi, onun edebi güzelliğini açıkça ortaya koymaktadır¹¹²⁹.

Kurtubî, mesel kelimesinin sözlük anlamını tefsirinde kısaca vermesine¹¹³⁰ rağmen terim anlamına hiç değinmemiştir. Fakat Kur’an’da geçen örnekli anlatımları bağlamı içinde açıklamış¹¹³¹, mesellerin muhtemel manalarına işaret etmiş¹¹³², bazen de Allah’ın örneği verme sebebini¹¹³³ belirtmiştir.

Kur’an’daki meseller, *açık (sarih-zahir) meseller* ve *gizli (kamin) meseller* olmak üzere ikiye ayrılır¹¹³⁴. Müfessir tefsirinde mesel çeşitlerini lafzen belirtmemiş; fakat hem açık hem gizli mesellerin Kur’an’daki örneklerine değinmiştir¹¹³⁵.

1. Açık (Sarih-Zâhir) Meseller

Benzetme lafızlarının açıkça yer aldığı ve neyin neye benzediği net olan mesellerdir¹¹³⁶.

Benzetme lafızlarının açıkça bulunduğu “*O (Allah) gökten su indirir de vadiler kendi kapasitelerince akar. Sel, üste çıkan köpüğü götürür. Süs eşyası yapmak veya yaralanmak için ateşte erittiğiniz madenlerin üzerinde de selin götürdüğü gibi bir köpük vardır. İşte Allah, hakla batıla böyle örnekler verir. Köpük boşa gider, insanlara faydalı olanlar ise yerde kalırlar. İşte Allah böyle örnekler verir*”¹¹³⁷ ayetinde Kurtubî, hak ile bâtila örnek verildiğini söylemiştir. Küfür, yok olup giden, kıyılarda dağılan, rüzgârla darmadağın olan suyun üstündeki köpüğe benzetilmiştir. “*Süs eşyası yapmak veya yaralanmak için ateşte erittiğiniz madenlerin üzerinde de selin götürdüğü gibi bir köpük vardır*”¹¹³⁸ bölümünde ise

¹¹²⁸ Albayrak, **Tefsir Usûlü**, s. 158.

¹¹²⁹ Paçacı, s. 96-97.

¹¹³⁰ Kurtubî, I, 205.

¹¹³¹ Kurtubî, V, 495; IV, 632.

¹¹³² Kurtubî, V, 325; V, 327.

¹¹³³ Kurtubî, VI, 563; IX, 424.

¹¹³⁴ Zerkeşî, II, 486; Suyûtî, **İtkân**, II, 272.

¹¹³⁵ Kurtubî, II, 267; IV, 201.

¹¹³⁶ Zerkeşî, II, 486; Suyûtî, **İtkân**, II, 272; Çetiner, XXIX, 300.

¹¹³⁷ “أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حُلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلَهُ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ” (Rad 13/17).

¹¹³⁸ “وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حُلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلَهُ” (Rad 13/17).

ikinci mesel bulunmaktadır. Allah, bu ayette sebatı itibariyle hakka, yok olup gitmesi itibariyle de bâtıla iki örnek vermiştir. Bâtil bazı hallerde yükselip kabarsa da köpüğün ve işe yaramayan kötü karışımların yok olup gitmesi gibi kaybolur gider¹¹³⁹.

“Allah’tan başkasını dostlar edinenlerin örneği, ağ yapan örümceğin durumu gibidir. Çünkü barınakların en dayanıksız örümceğin ağıdır. Keşke bilselerdi!”¹¹⁴⁰ ayetindeki açık meseli müfessir, Ferrâ’nın “Allah’ı bırakıp da kendisine ne fayda ne de zararı dokunan ilahlar edinen kimseler için, Allah’ın vermiş olduğu bir misaldir. Bu, örümcek yuvasının, örümceği sıcağa ve soğuğa karşı koruyamaması gibidir” yorumuyla nakletmiştir¹¹⁴¹.

2. Gizli (Kâmin) Meseller

Benzetme lafızlarının açıkça yer almadığı ve benzetme yönü kapalı olan mesellerdir¹¹⁴². Remizli ve imâlî olan bu mesel çeşidini ancak zihnî melekeleri güçlü ve ilmî dirayete sahip olanlar anlayabilir¹¹⁴³.

Müfessir, “Sizden birisi ister mi ki içerisinde ırmakların aktığı, hurma ve üzüm ağaçları ve her çeşit meyvenin bulunduğu bir bahçesi olsun da, sonra yaşlanıp bahçesine bakamayacak hale gelsin, kendisinin de bahçeye bakmaktan aciz küçük çocukları bulunsun, böyle bir durumdayken de yakıcı bir kasırga esip bahçesini yakıp yok etsin?! Allah size düşünesiniz diye ayetlerini böyle açıklamaktadır”¹¹⁴⁴ ayetinde gizli meselin örneğini şöyle sunmaktadır: “İbn Abbas bunun, Allah’ın en çok ihtiyaç duyacakları bir zaman olan Kıyamet gününde, riyakârların amellerini boşa çıkarmasına dair verdiği bir örnek olduğunu söylemiştir. Şöyle ki: Bir adamın bir bahçesi ve ona fayda sağlayamayan çocukları vardır. Yaşlandığı sırada bu

¹¹³⁹ Kurtubî, V, 275.

¹¹⁴⁰ مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنَ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا “ (Ankebut 29/41). “يَعْلَمُونَ”

¹¹⁴¹ Kurtubî, VII, 307.

¹¹⁴² Zerkeşî, II, 486; Suyûtî, *İtkân*, II, 272; Çetiner, XXIX, 300.

¹¹⁴³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 175; Çetiner, XXIX, 300; Şen, *Kur’an-ı Kerimde Tekrarlar, Yeminler ve Mesellerin İletişim Açısından Değerlendirilmesi*, s. 187.

¹¹⁴⁴ أَيَوَّدُ أَحَدَكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ “، «الكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَةٌ ضِعْفَاءُ فَاَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ (Bakara 2/266).

bahçeye, içinde ateş bulunan bir kasırga gelmiş, bu bahçe de yanmıştır. O adam bu bahçeyi en çok muhtaç olduğu anda yitirmiştir”¹¹⁴⁵. Tefsirin devamında müfessir, buradaki örneğe dair sahabe, tâbiîn ve müfessirlerin farklı görüşlerini de vermiştir¹¹⁴⁶.

Kurtubî, benzetme lafızlarının açıkça bulunmadığı “*Toprağı iyi beldenin ürünleri Rabbinin izniyle ortaya çıkar. Toprağı kötü olan belde ise sadece faydasız bitki verir. Biz şükreden bir toplum için ayetleri böyle farklı farklı anlatıyoruz*”¹¹⁴⁷ ayeti için, gerçeği ifade ettiğini söyleyenlerin yanısıra burada mesel olduğunu dile getirenlerin de bulunduğunu nakletmiştir. Ayette mesel olduğunu söyleyenlere göre iyi ve temiz toprak, kavrayışı çabuk olan kimseye, öğüt kabul eden kalbe veya sevabını Allah’tan bekleyerek nafiye ibadette bulunan mümine; kötü toprak ise geç kavrayan kimseye, öğüt kabul etmeyen kalbe veya ecini Allah’tan beklemeyen menfaat için ibadet eden münafığa benzemektedir¹¹⁴⁸.

¹¹⁴⁵ Kurtubî, II, 272.

¹¹⁴⁶ Kurtubî, II, 273.

¹¹⁴⁷ “وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا كَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ” (A’raf 7/58).

¹¹⁴⁸ Kurtubî, IV, 201-202.

SONUÇ

Kur'an, insanların anlaması ve yaşaması için inmiştir. Onun gereğince anlaşılabilmesi ve yorumlanabilmesi için Kur'an İlimleri'ni bilmek gerekmektedir. Çünkü Kur'an İlimleri, müfessirlerin Kur'an'ı anlamasına ve açıklamasına yardımcı olan anahtarlardır.

Kurtubî'nin *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsiri de, geçmişten günümüze Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabalarının VII/XIII. yüzyılda Endülüs ve Mısır coğrafyalarında insanlığa bıraktığı güzel bir mirastır. Müfessir iki ayrı coğrafyadan aldığı ilmî birikimi, ansiklopedi niteliğindeki tefsirinde bizlere sunmuştur. *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* de, müfessirin mukaddimede de belirttiği gibi Kur'an'a adanmış bir ömrün ürünüdür.

Biz çalışmamızda, Kurtubî'nin tefsirinde Kur'an İlimleri'ne bakışını değerlendirdik. Kur'an İlimleri'nin tanımını ve kapsamını, literatüre girişini inceledik. Kur'an İlimleri, Kur'an'la doğrudan ilgili olan veya olmayan bilgiler yığını olmadığı için, bu terimin sınırlarını çizdik. Sonuçta Zerkânî'den bu yana yapılan tariflerin ortak yönlerini ve eksik kısımlarını göz önüne alarak Kur'an İlimleri'ne dair yeni bir tanım ortaya koyduk. Sözlü kültürle literatüre giren terime dair yazılan ilk eseri tespit etmek zordur. Çünkü yazma eser kataloglarını inceleyip ilk *Ulûmu'l-Kur'ân* isimli kitabı belirlemek yeterli değildir, bu eserlerin içeriğini bilmek burada belirleyici etken olmalıdır. Bu sebeplerle ve mevcut bilgilerimizle, Havfi'nin *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* eserinin, Kur'an İlimleri tanımını kitap adı olarak kullanılan ilk eser; Muhâsibî'nin *Fehmü'l-Kur'ân ve Meânih* adlı eserinin de bu alandaki ilk çalışma olduğu sonucuna vardık.

Mukaddimeyi incelediğimizde *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'ın bir prototipi gibi olduğunu ve Tefsir ilmine dair değerli bilgiler içerdiğini gördük. Fakat Kur'an'ın toplanmasıyla ilgili Kurtubî'nin, Ahzab Sûresi'nin 23. ayetinin ikinci toplamada yani Hz. Osman zamanında tespit edildiği görüşünü kabul etmek mümkün değildir. Çünkü bu ayetler, Hz. Osman zamanında değil, Hz. Ebubekr'in Kur'an'ın cem'i esnasında mushaftaki yerine yazılmıştır.

Kurtubî, mukaddimede “Sözü, söyleyenine izafe etmek ilmin bereketindedir” sözünü, müfessirin uyması gerek iki şarttan birisi olarak belirtmiştir. Kendisi de bu söze çoğunlukla bağlı kalarak kendisiyle çelişen, birbiriyle tezat olan beyanlardan uzak durduğunu göstermiştir. Bu özellik, Kurtubî’nin ve tefsirinin değerini ve güvenilirliğini artırdığı gibi dini ilimlerde özellikle de tefsirde bir çığırır. Ayrıca, tefsirde geçen hadislerin tahricinin, ismi zikredilen eser ve müelliflerin de tahkikinin yapılmasını kolaylaştırmıştır. Tefsirde kaynak olarak verilen müellif veya eser isimlerinin toplamına bakıldığında, onun geniş bilgi birikimini gösteren bir yekün karşımıza çıkmaktadır. Yararlandığı müelliflerin alanlarında önder kişilerin olması da, Kurtubî’nin ilmi ehinden alma gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir. Fakat tefsirde az da olsa sahibi bilinmeyen rivayetlerin olduğu da gözden kaçmamalıdır.

Kurtubî, kıssalarından ve tarihçilerin haberlerinden sadece gerekli olanları nakletmeyi de müfessirin uyması gereken kurallar arasında saymıştır. Bu şarta genel olarak uymakla beraber, bazen kıssalardaki mübhem bırakılan konuları izah etmek için gerekli olmayan isrâîlî rivayetlere yer vermesi ona yönelttiğimiz tenkit noktaları arasındadır. Müfessirin nadiren de olsa zayıf hadislerden yararlanması ayrı bir eleştiri konusu olmuştur.

el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân, Kur’an İlimleri açısından bir hazinedir. Çünkü Kurtubî, rivayete ve dirayete dayalı her Kur’an İlimleri’nden faydalanmıştır. Müfessir, kıraatler, garîbü’l-Kur’ân ve i’râbü’l-Kur’ân’a mukaddimede; nâsih-mensuh ve muhkem-müteşâbihe ilgili ayetlerin tefsirinde; diğer ilimlere de yeri geldikçe verdiği bilgi ve örneklerle tefsirinde yer vermiştir.

Kurtubî, ayet veya sûrelerin tespit ettiği iniş sebeplerini vererek Kur’an’ın arka planı aydınlatmaya gayret etmiştir. Sebebin hususiliğinin hükmün umumiliğine engel olmayacağını tefsirinde örnekleyerek Kur’an’ın evrenselliğine katkıda bulunmuştur. Müfessir, sebep-i nüzûlün geçtiği kaynakları genelde vermiş; rivayetlerin senedlerini ise ihtiyaç duyduğunda belirtmiştir. Bir ayetin birkaç iniş sebebinin olduğu yerlerde, genellikle tercih veya tenkit etmemiştir. Rivayetlerin kaynağını belirtmesi müfessirin nazarımızdaki değerini artırsa da, bu nakilleri değerlendirmemesi ve sadece bir aktaran konumunda kalması beklentilerimizi

karşılayamamıştır. Çünkü onun gibi Endülüs medeniyetinin etkisinde olan bir müfessirden, rivayetleri değerlendirip tercih etmesini ya da zayıf olanı belirtip eleştiriye tâbi tutmasını isterdik.

Endülüs âlimlerinin tutumunu takip eden Kurtubî, kıraatlere önem vermiş, mukaddimedede konuyu uzunca anlatmıştır. Yedi harf ile yedi kıraatin farklı olduğunu ifade etmiş ve kıraat ihtilafları üzerinde titizlikle durmuştur. Genellikle kıraat-ı seb'a imamlarının okuyuşlarını veren müfessirimiz, gerektiğinde bu okuyuşları dilcilerin görüşleri ışığında nahiv ve sarf açısından izah etmiştir. Bir kelime hakkında birden fazla okuyuş olduğu durumlarda Hz. Osman mushafına aykırı olmayan, Arapça gramerine uyan ve ayetin anlamına uygun olan birini tercih etmiştir. Nakledilen her kıraati de kabul etmemiş, zayıf ve şâz olan okuyuşları belirterek, ilmî bir üslupla onları eleştirmiştir. Bu da onun kıraat ilmine vâkıf olduğunu göstermektedir.

Kurtubî, mekkî-medenî kavramı hakkında, muhatapları, mekanı ve zamanı ölçüt alan üç ayrı tanımdan zamanı temel alan tarifi tercih etmiştir. Sûrelerin mekkî veya medenî olduğunu, genellikle sûrelerin başındaki girişlerde; ayetlerin mekkî veya medenî olduğunu ise ayetin tefsirinin ilgili yerinde belirtmiştir. Her sûrenin veya ayetin mekkî-medenî olduğunu tespit etme çabasında olmamıştır. Müfessir, bazı sûrelerde yer alan mukaddimelerde, sûrenin mekkî-medenî oluşunun yanı sıra onların isimleri, iniş sebab(ler)i, fazileti ile ilgili bilgiler de vermiştir.

Nesh, tefsirde en çok geçen ilimlerden biridir. Müfessirimiz, Bakara Sûresi 106. ayetin tefsirinde neshin tanımını, önemi, türleri, şartları gibi konuları geniş olarak işlemiştir. Kur'an'da neshin varlığını kabul eden Kurtubî'nin Seyf ve Kıtal ayetlerini en çok nesheden ayetler olarak vermesi ve mensuh ayetlerin sayısının çok olması tefsirine gölge düşürmüştür. Bununla beraber, ayetin mensuh olduğu belirten her rivayeti kabul etmeyip sebebini belirterek o ayetin mensuh değil muhkem olduğunu söylemesi de göz ardı edilmemelidir. Bu ise, kendisine gelen nakillere bilinçli yaklaştığını göstermiştir.

Müfessirin bir kelimeye farklı ayetlerde değişik anlamlar yüklemesinden, onun vücûh ilmini tefsirinde kullandığı sonucuna vardık. Kurtubî, gerektiği zaman Kur'an'daki kelimelerin eş anlamlılarını da vermiştir.

Müfessirimiz, az kullanıldığı için, farklı lehçelerden veya başka dillerden

geldiği için garîb olan kelimeleri, sahabenin, dilcilerin görüşlerinden veya şiirden yararlanarak açıklamaya çalışmış ve hiçbir zaman o kelimelerin anlamlarının bilinmediğini söylememiştir.

Dil âlimlerinin görüşlerinden yararlanarak ayetlerin cümle ve terkip yapısı açısından i'râbını belirtmiştir. Bütün bunlar tefsirin dil bilim açısından çok zengin olduğunun, Kurtubî'nin de Kur'an'a ve Arapça'ya vâkıf olduğunun işaretidir.

Müfessir, umum bir ayeti, muttasıl veya munfasıl ifadelerle (ayetle, hadisle, icma veya kıyasla) tahsis etmiş; mücmel bir konuyu ayet veya hadis ile beyan etmiş; mübhem olan bir mevzuyu ayet, hadis veya sahabe sözü ile açıklığa kavuşturmuş; ayetlerde varmış gibi görülen müşkil durumlara da bir çözüm bulmuştur. Böylece Kur'an'da anlamı kapalı ayet bırakmamaya gayret etmiştir.

Kurtubî, Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği mutlak müteşâbihler hakkında kendi görüşünü açıklamaktan uzak durmuş, konuyla ilgili âlimlerin fikirlerini nakletmekle yetinmiştir; yoruma açık olan ve derin ilim sahibi âlimlerin bilebileceği izafî müteşâbihler hakkında ise düşüncesini rahatlıkla ifade etmiştir. Müfessir, mukattaa harflerini de bilinmeyen müteşâbihler arasında saymış; fakat okuyucuyu haberdar etmek ve bilgilendirmek için konuyla ilgili görüşleri nakletmiştir.

Kurtubî, Kur'an'daki hitapların kime yöneltildiğini bulmaya çalışmış; fakat hitabın hususiliğinin, hükmün umumiliğine engel olmayacağını hep göz önünde bulundurmuştur. Müfessir, Kur'an'daki tekrarların, konunun kavranması ve delilin pekiştirilmesi amacını taşıdığını belirtirken; ayetlerdeki yeminlerin de kelamı kuvvetlendirmek, delili pekiştirmek gayesini güttüğünü belirtmiştir. Kur'an'da geçen meselleri, siyak-sibak bağlamı içinde açıklayan müfessir, ayetlerdeki sorulara ise yine ayetlerden cevap bulmaya çalışmıştır. Bunlar Kurtubî'nin Kur'an'a bir bütün olarak baktığının ve Kur'an'ın geneline hakim olduğunun göstergesidir.

Bütün bu beğeni ve eleştirilerimizden sonra tefsir üzerine, zamanın ve zeminin eserlerdeki etkisini görebilmek amacıyla Endülüs coğrafyasından olan veya olmayan, aynı veya farklı yüzyıllarda yazılmış diğer tefsirlerle mukayesesini içeren tezler yapılmasını öneriyoruz. Gerek müellif gerekse eser isimleriyle çok kaynağa sahip olan *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'ın kaynakları açısından incelenmesi de

araştırmacıları bekleyen bir konudur. Ayrıca bu tefsirin tesirini diğer ahkam tefsirlerine yansımalarının tespiti de çalışılabilinecek bir konudur. Tefsire dair, her bir Kur'an İlmi'nin ayrı ayrı incelendiği tezler yapılması da diğer bir teklifimizdir. Çünkü, Kur'an İlimleri'nden sebab-i nüzûl, kıraat ve müşkil konuları işlenmiştir; fakat diğer ilim dalları araştırılmayı beklemektedir. Yine *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*'da yoğun olarak işlenen fakat henüz bakir olan fıkıh, tasavvuf, dil ilimleri yönlerini ele alan çalışmaların yapılması ilim dünyasına çok katkı sağlayacaktır. *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*'da israiliyatın irdelenmesi de bir önerimizdir.

Çalışmamızın ilim dünyasına özellikle de tefsir alanına bir katkı sağlaması en büyük dileğimizdir.

KAYNAKÇA

Abdullah b. Abbas (ö. 68/688). **Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak**, (Thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî), el-Ceffân el-Câbî, Limasol, 1413/1993.

Abdussettar, Muhammed. “*Vucûhu'l-Kur'an: Tefsir Litetatürünün Bir Branşı*”, (Çev. Fatma Asiye Şenat Kazancı), **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı: 3, IX (2009).

Abdürrezzak b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/826). **el-Musannef fi'l-Hadîs**, (Thk. Habibürrahman el-A'zamî), el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1403/1982.

Ağılkaya, Muhammed Ali. **Kur'an Müşkillerinin Giderilmesinde Tarihi Malzemenin Kullanımı**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855). **el-Müsned**, Müessesetü Kurtuba, Kahire, trs..

Akdemir, Hikmet. “*Seyf Ayetiyle Mensuh Olduğu İddia Edilen Ayetler Üzerine Bir İnceleme*”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 20, Şanlıurfa, 2008.

Akdemir, Salih. **Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleleri**, Akid Yayınları, Ankara, 1989.

Akgül, Muhittin. “*Mukattaa Harfleri ve Kur'an İ'câzındaki Yeri*”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XIV, Sakarya, 2006.

el-Akk, Hâlid Abdurrahman. **Usûlü't-Tefsîr ve Kavâidüh**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1994.

Albayrak, Hâlis. **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine**, Şûle Yayınları, İstanbul, 1996.

_____. “Mübhemâtü’l-Kur’ân İlmi ve Kur’ân Tefsirindeki Yeri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XXXII, Ankara, 1992.

Ali, Cevâd (1907-1987). **el-Mufassal fî Târîhi’l-Arab Kable’l-İslam**, Dâru’s-Sâkî, yrs., 1422/2001.

Altıkulaç, Tayyar. “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, Ankara, 2002.

Âmidî, Ebü’l-Hasen Seyfüddîn Ali b. Muhammed (ö. 631/1233). **el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm**, (Thk. Seyyîd Cemîlî), Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1404/1984.

Apa, Enver. ““Müteşabih Ayetler” Kavramı Hakkında Tarihî ve Semantik Bir İnceleme”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XLIII, Sayı: II, Ankara, 2002.

Atar, Fahrettin. **Fıkıh Usûlü**, İFAV Yay., İstanbul, 1998.

Ateş, Süleyman. **Kur’ân-ı Kerim ve Yüce Meâli**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs..

Atik, M. Kemal. “Endülüs ve Kur’an İlimlerindeki Yeri”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: II, Kayseri, 1985.

Aydın, Muhammed. **Kur’ân’da Benzer Ayetlerdeki Anlatım Farklılıkları**, Değişim Yayınları, Adapazarı, 2001.

Aydın, Zeynel Abidin. **Hz. Osman ve Sonraki Dönemde Kur’ân’ın Metinleşme Târîhi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008.

el-A’zami, Muhammed Mustafa. **Kur’an Tarihi**, (Çev. Ömer Türker ve Fatih Serenli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Bağdatlı İsmail Paşa (18cx39-1920). **Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin**, İstanbul, 1951.

Bardakoğlu, Ali. “Âm”, **DİA**, İstanbul, 1989.

Baş, Erdoğan. “*Kur’ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi*”, **Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.

Başoğlu, Tuncay. “Muhkem”, **DİA**, İstanbul, 2006.

Bayrakçı, Nizamettin. **Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur’ân İlimleri Açısından İncelenmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010.

Bayram, Abdullah. **Kurtubî ve Fikhî Tefsiri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 2008.

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1066). **es-Sünenü'l-Kübrâ**, Dâru'l-Fikr, yrs., trs..

_____. **Suabu'l-Îmân**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1423/2003.

Binti Şâti', Aişe Abdurrahman. **el-İ'câzü'l-Beyânî li'l-Kur’ân ve Mesâilü İbnü'l-Ezrak**, Dâru'l-Meârif, yrs., trs..

Birişik, Abdülhamit. “İ'râbü'l-Kur’ân”, **DİA**, İstanbul, 2000.

_____. “Kıraat”, **DİA**, Ankara, 2002.

_____. “Kur’an”, **DİA**, Ankara, 2002.

Birişik, Abdülhamit-Abdülhâdî Muhammed, Hüseyin. “Mübhemâtü'l-Kur’ân”, **DİA**, İstanbul, 2006.

Brockelmann, Carl (1868-1956). **Geschichte der Arabischen Litteratur**, E. J. Brill, Leiden, 1938.

_____. **Geschichte der Arabischen Litteratur Erster Supplementband**, E. J. Brill, Leiden, 1937.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (ö. 256/870). **el-Câmiu's-Sahîh**, (Thk. Mustafâ Deyb el-Buğâ), Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1407/1987.

Bulut, Ali. “*Kur’ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbü’l-Kur’ân, Meâni’l-Kur’ân, İ’râbu’l-Kur’ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)*”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XII-XIII, Samsun, 2001.

Cerrahoğlu, İsmail. “Garîbü’l-Kur’ân”, **DİA**, İstanbul, 1996.

_____. **Tefsir Usûlü**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

el-Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370/981). **el-Fusûl fi’l-Usûl**, (Thk. Uceyl Câsim en-Neşemî), Vezâratü’l-Evkâf ve’ş-Şüûni’l-İslamiyye, Kuveyt, 1405/1984.

Cevdet Bey (1872-1926). **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, (Hazırlayan: Mustafa Özel), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2002.

el-Cevherî, İsmâîl b. Hammâd (ö. 400/1009). **es-Sihâh Tâcü’l-Lüğa ve Sihâhu’l-Arabiyye**, (Thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr), Dâru’l-İlm, Beyrut, 1399/1979.

el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahman (ö. 471/1078). **Kitâbü’t-Ta’rifât**, yrs., trs..

Çakıcı, İrfan. **İmam Şâtıbî ve Kur’an İlimlerindeki Yeri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2007.

Çalışkan, İsmail, “*Tefsir Usûlünün İlk Kaynakları Üzerine Bir Tetkik -Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) ve el-Muhâsibî (ö. 243/857) Örneği*”, **Tarihten Günümüze Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü**, İstanbul, 2009.

Çelik, Ömer. “*Hicrî V-XI. Asırlarda Kur’an İlimleri*”, **Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.

Çetin, Abdurrahman. **Kur’an İlimleri ve Kur’an-ı Kerim Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

_____. “Nesih”, **DİA**, İstanbul, 2006.

_____. **Yedi Harf ve Kıraatlar**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.

Çetin, Esmâ. **Dameğani’nin el-Vücûh ve’n-Nezâir İsimli Eserindeki Metodu**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2006.

Çetiner, Bedrettin. “Mesel”, **DİA**, Ankara, 2004.

Çiçek, Halil. **20. Asırda Kur’an İlimleri Çalışmaları**, Timaş Yayınları, İstanbul, 1996.

Çubukçu, Asri. “Huzeyme b. Sâbit”, **DİA**, İstanbul, 1998.

Dağdeviren, Alican. **Kur’ân’da Sorular ve Cevaplar**, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2006.

ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman (ö. 444/1053). **el-Muhkem fî Nakti’l-Mesâhif**, (Thk. İzzet Hasan), Dâru’l-Fikr, Dimaşk, 1407.

Dartma, Bahattin. “*Kur’ân Kelimesinin Semantik Analizi Üzerine*”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı: 3, IV (2004).

ed-Dâvudî, Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed (ö. 945/1539). **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, trs..

Deliser, Bilal. **ez-Zerkeşî ve Kur'an İlimlerindeki Yeri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2004.

Demirci, Muhsin. "Esbâb-ı Nüzûl", **DİA**, İstanbul, 1995.

_____. **Konulu Tefsire Giriş**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.

_____. **Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996.

_____. **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, İFAV Yay., İstanbul, 2001.

Divlekçi, Celâlettin. **Dilbilim ve Kur'an İlimleri Açısından el-Fîruzâbâdî'nin Besâir'i**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2000.

Diyanet İşleri Başkanlığı. **Kur'an-ı Kerim Meâli**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005.

Duman, M. Zeki-Altundağ, Mustafa. "Hurûf-ı Mukattaa", **DİA**, İstanbul, 1998.

Duman, M. Zeki. "*Kur'an'da Müteşabihât*", **Bilimname**, IX, Kayseri, 2005/3.

_____. "*Kur'an'da Neshe Delil Gösterilen ve Mensûh Addedilen Âyetlerin Mâna Yönünden Yeniden Değerlendirilmesi*", **Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü**, İlim Yayma Vakfı, Ankara, 2009.

Dumlu, Ömer. **İbn Teymiye ve Konulu Tefsir**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999.

_____. **Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999.

_____. **Kur'an Tefsirinde Yöntem**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1998.

_____. “Kur'an'da Necvâ Kavramı Üzerine”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 12, İzmir, 1999.

Durmuş, İsmail. “Mukaddime”, **DİA**, İstanbul, 2006.

Ebû Bekir el-Enbârî, Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed (ö. 328/939). **Kitâbü İzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ**, (Thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), Matbûâtü Mecma'î'l-Lügati'l-Arabiyye, Dımaşk, 1390/1971.

Ebû Dâvud, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889). **es-Sünen**, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Daru'l-Fıkr, yrs, trs..

Ebû Hayyan, Muhammed b. Yusuf (ö. 745/1344). **Tuhfetü'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Ğarîb**, Matbatü'l-İhlas, yrs., 1345.

Ebû Şâme el-Makdisî, Abdurrahman b. İsmail (ö. 665/1267). **el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ Ulûmin Teteallaku bi'l-Kur'âni'l-Azîz**, (Thk. İbrahim Şemsüddin), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. **İlahi Hitabın Tabiatı**, (Çev. Mehmet Emin Maşalı), Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2001.

Ebü'l-Berekât el-Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 577/1181). **Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ**, Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ, 1985.

el-Edirnevî, Ahmed b. Muhammed (ö. Hicrî 1095'den sonra). **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, (Thk. Mustafa Özel, Muammer Erbaş), Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005.

Elmalı, Hüseyin-Arslan, Şükrü. “Garîb”, **DİA**, İstanbul, 1996.

Elmalı, Hüseyin-Dumlu, Ömer. **Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meal)**, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2004.

Eren, Cüneyt. **Kur'ân İlimleri ve Tefsir İstilahları**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum, 2001.

_____. “*Kur'ân-ı Kerim'de Tekrar Olduğu İddiasının Belâgat Açısından Değerlendirilmesi*”, **Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Akademisi Dergisi**, Cilt: III, Sayı: 2, Erzurum, 2001.

Eren, Cüneyt-Erbaş, Muammer. **Kur'ân İlimleri ve Tefsir İstilahları**, Katre Yayınları, İzmir, 2008.

Erginli, Zafer. “Muhâsibî” , **DİA**, İstanbul, 2006.

Ersöz, İsmet. “*Kur'ân ve Ilmu Esbâbi'n-Nüzul*”, **Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.

Esen, Durmuş. **Elmalı M. Hamdi Yazır'ın “Hak Dini Kur'ân Dili” Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2008.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980). **Tehzîbü'l-Lüğa**, (Thk. Abdüsselâm Serhân), ed-Dâru'l-Mısriyye, Kahire, trs..

Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (ö. 606/1210). **el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh**, (Thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî), Müessesetü'r-Risale, 1412/1992.

Fığlalı, Ethem Ruhi. **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, Şa-To Yayınları, İstanbul, 2001.

el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1415). **el-Kâmûsü'l-Muhît**, Dâru'l-Cîl, Beyrut, trs..

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111). **el-Mustasfâ fi İlmi'l-Usûl**, (Thk. Muhammed Abdüsselâm eş-Şâfi), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413.

Gezer, Süleyman. “*Kur'an'daki Belirsiz Anlatımlar/Mübhemât Sözlü Dil Bağlamında Bir Yaklaşım*”, **Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: II, Çorum, 2002.

Gökmen, Ramazan. **Kurtubî Tefsiri Mukaddimesinin Tefsir Usûlündeki Yeri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008.

Güler, Hatice. **Al-i İmrân Sûresi 7. Ayet Bağlamında Müteşâbihâtın Kapsamı ve Yorumu Sorunu**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008.

Gülşen, Ekrem. **Kurtubî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl**, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2002.

Gümüş, Sadreddin. **Kur'ân Tefsirinin Kaynakları**, Kayihan Yayınları, Ankara, 1990.

el-Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (ö. 405/1014). **el-Müstedrek ale's-Sahîhayn**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990.

Halefullah, Muhammed Ahmed (1916-1997). **Kur'an'da Anlatım Sanatı**, (Çev. Şaban Karataş), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.

el-Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî (ö. 175/791). **Kitâbü'l-Ayn**, (Thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî), Mektebetü'l-Hilâl, yrs., trs..

el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh (ö. 626/1228). **Mu'cemu'l-Udebâ (İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb)**, (Thk. İhsân Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993.

Hamidullah, Muhammed (1908-2002). **Kur'ân-ı Kerîm Tarihi**, (Çev. Salih Tuğ), İFAV Yay., İstanbul, 2003.

İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147). **el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz**, (Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.

İbn Ebî Dâvud, Abdillâh b. Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 316/929). **Kitâbü'l-Mesâhif**, (Nşr. Arthur Jeffrey), Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1954.

İbn Ferhûn, İbrahim b. Ali b. Muhammed (ö. 799/1397). **ed-Dîbâcü'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni'l-Mezheb**, (Thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr), Dâru't-Tûrâs, Kahire, 1972.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (ö. 852/1449). **Lisânü'l-Mizân**, (Thk. Dâiratü'l-Ma'rifeti'n-Nizamiyye), Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1406/1986.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 681/1282). **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân**, (Thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut, 1968.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî (ö. 354/965). **Sahîhu İbn Hibbân**, (Thk. Şuayb el-Arnaut), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1414/1993.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Meâfirî (ö. 218/833). **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, (Thk. Mustafa Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhafiz eş-Şelebî), İhyâü't-Tûrâsil-Arabî, Beyrut, trs..

İbn Kayyım el-Cevziyye, Muhammed b. Ebubekr (ö. 751/1350). **et-Tibyân fi Aksâmi'l-Kur'ân**, (Thk. Muhammed Hâmid el-Fıkkî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs..

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer ed-Dımaşkî (ö. 774/1372). **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, (Thk. Komisyon), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1985.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/887). **es-Sünen**, (Thk. Mahmûd Halil), Mektebetü Ebi'l-Meâtî, yrs., trs..

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311). **Lisânü'l-Arab**, Dâru Sâdır, Beyrut, trs..

İbn Mücâhid, Ebubekr Ahmed b. Musa el-Bağdâdî (ö. 324/935). **Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât**, (Thk. Şevkî Dayf), Dâru'l-Meârif, Mısır, 1400.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 230/845). **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1960.

İbn Sînâ, Hüseyin b. Abdullâh (ö. 428/1037). **eş-Şifâ' el-İlâhiyyât**, (Nşr. George Anawati-Saîd Zâyed), Tahran, 1343.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî (ö. 728/1328). **et-Tefsîru'l-Kebîr**, (Thk. Abdurrahman Umeyre), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988.

İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed (ö. 833/1429). **Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn**, yrs., trs..

_____. **en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr**, (Thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yrs., trs..

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed (ö. 1089/1679). **Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb**, Dâru'l-Fikr, yrs

İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak (ö. 385/995). **el-Fihrist**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1398/1978.

İlhan, Avni. "Bedâ", **DİA**, İstanbul, 1992.

İlhan, İhsan. **Kurtubî Tefsirinde Kırâat Olgusu**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2009.

İmruülkays b. Hucre (ö. 540). **Dîvânu İmruülkays b. Hucre**, (Hazırlayan: Ömer Fâruk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs..

Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1025). **el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl**, (Thk. İbrahim Medkûr, Tâhâ Hüseyin), Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, yrs, trs..

el-Kâdî, Abdulfettah. **Esbâb-ı Nüzûl**, (Terc. Salih Akdemir), Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.

Kahveci, İhsan. **Fahreddin er-Râzî'nin "Mefâtihu'l-Ğayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân**, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2001.

Karagöz, İsmail ve diğerleri. **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Karagöz, Mustafa. "*Vücûh ve Nezâir'in Terimleşme Süreci*", **Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü**, İlim Yayıma Vakfı, İstanbul, 2009.

el-Kasabî, Mahmûd Zelat. **el-Kurtubî ve Menhecühû fi't-Tefsîr**, Dâru'l-Ensâr, Kahire, 1399/1979.

Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife (ö. 1067/1657). **Keşfü’z-Zünûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn**, (Thk. Şerafeddîn Yalkaya, Rifat Bilge), Vekâlet-i Maarif Matbaası, yrs., 1360/1941.

Kaya, Osman. “*Kur’an’ın Yedi Harf Üzerine İndirilmesi ve Ahrufu’s-Seb’a (Yedi Harf Meselesi)*”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: VIII/2, Sivas, 2004.

Kayhan, Veli. **Kur’an İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1991.

Kehhâle, Ömer Rızâ (1905-1987). **Mu’cemu’l-Müellifin Terâcimu Musannifin’l-Kütübi’l-Arabiyye**, Mektebetü’l-Müsennâ, Beyrut, trs..

Keskin, Hasan. **Emsâlü’l-Kur’ân**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1986.
Kırca, Celal. “Aksâmü’l-Kur’ân”, **DİA**, İstanbul, 1989.

Kırtay, Yasemin. **Ulûmu’l-Kur’ân Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008.

el-Kindî, Yakub b. İshak (ö. 252/866). **Resâilü’l-Kindî el-Felsefiyye**, (Nşr. Abdülhâdî Ebû Rîde), Kahire, 1950-1953.

Koca, Ferhat. “Has”, **DİA**, İstanbul, 1997.

_____. **İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

_____. “Mutlak”, **DİA**, İstanbul, 2006.

_____. “Mücmel”, **DİA**, İstanbul, 2006.

Köse, Saffet, “İbn Vehb”, **DİA**, İstanbul, 1999.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Endülüsî (ö. 671/1273). **el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân**, (Thk. Abdülhalim el-Berdûnî), İntişârât-ı Nâsır-ı Hüsrev, Tahran, 1364/1986.

_____. **el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân**, (Thk. Hişâm Semîr el-Buhârî), Dâru Âlemi’l-Kütüb, Riyad, 1423/2003.

_____. **el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân**, (Thk. Muhammed İbrahim el-Hıfnâvî, Mahmud Hâmid Osman), Dâru’l-Hadîs, Kahire, 1426/2005.

_____. **el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân**, (Trc. Beşir Eryarsoy), Buruc Yayınları, İstanbul, 1997.

el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin (ö. 465/1072). **Letâifü’l-İşârât** (Thk. İbrahim Besyûnî, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmmetü li’l-Kitâb, Mısır, trs..

Kutluer, İlhan. “İlim”, **DİA**, İstanbul, 2000.

Ma’rife, Muhammed Hâdî. **et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn fî Sevbihi’l-Kaşîb**, el-Câmiatü’l-Radaviyye li’l-Ulûmi’l-İslâmiyye, Meşhed, 1419/1998.

Maşalı, Mehmet Emin. “Mushaf”, **DİA**, İstanbul, 2006.

el-Mâverdî, Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 450/1058). **en-Nüket ve’l-Uyûn**, (Thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim), Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, trs..

Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045). **el-İbâne an Meâni’l-Kırâât**, (Thk. Abdülfettah İsmail Şelebî), Matbaatü’r-Risale, Mısır, trs..

Memiş, Murat. **Kâdı Abdülcebbâr’da Bilgi Problemi**, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2007.

Mennâü'l-Kattân. **Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân**, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1421/2000.

el-Meşîni, Mustafa İbrahim. **Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs**, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1407/1986.

Muhammed Salih, Abdülkâdir. **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi'l-Asri'l-Hadîs**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1424/2003.

el-Muhâsibî, Hâris b. Esed b. Abdillâh (ö. 243/857). **el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân**, (Thk. Hüseyin Kuvvetlî), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1398/1979.

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767). **Tefsîru Mukâtil b. Süleyman**, (Thk. Ahmed Ferîd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.

el-Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd (ö. 286/900). **el-Muktedab**, (Thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, trs..

Müslim, Ebü'l-Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875). **el-Câmiu's-Sahîh**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs..

el-Müttakî el-Hindî, Ali b. Hüsâmeddîn (ö. 975/1567). **Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl**, (Thk. Bekrî Hayyânî), Müessesetü'r-Risale, yrs., 1401/1981.

en-Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915). **es-Sünen**, (Thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Haleb, 1406/1986.

en-Nesefî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed (ö. 537/1142). **Tilbetü't-Talebe**, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat, 1311.

Öksüz, Adil. "*Muhâsibî: Fehmu'l-Kur'ân*", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: V, Sakarya, 2002.

Özbay, Ahmet. **Kurtubî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2003.

Özdemir, Mehmet. "Endülüs", **DİA**, İstanbul, 1995.

_____. **Endülüs Medeniyeti (İlim ve Kültür Tarihi)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Özek, Ali. "*Kur'an'da İlmü'l-Vucuh ve'n-Nezâir*", **Kur'an ve Tefsir Araştırmaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.

Özel, Mustafa. **Kur'an ve Tefsîr Terimleri Sözlüğü**, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005.

Öztürk, Güneş. **el-Fevzu'l-Kebir Bağlamında Şah Veliyyullah Dihlevî'nin Ulûmu'l-Kur'an Anlayışı**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006.

Öztürk, Mustafa. "*Mübhemâtü'l-Kur'an*" ve *İmâmiye Şiasî*", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XII-XIII, Samsun, 2001.

Paçacı, Mehmet. **Kur'an'a Giriş**, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2006.

Parlatır, İsmail ve diğerleri. **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998.

Peker, Tahsin. **Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l-Kur'an (Kurtubî ve İbn Cüzeyy Örneği)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2010.

er-Râğıb el-İsfehâni, Ebü'l-Kâsım b. Muhammed (ö. 502/1108). **Ğarîbü'l-Kur'an**, (Thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Matbaatü Mustafâ el-Bâbî, Kahire, 1381/1961.

er-Râzî, Zeynüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkâdir (ö. 666/1267). **Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'âni'l-Azîm**, (Thk. Hüseyin Elmalı), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

es-Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. İbrahim (ö. 427/1036). **el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2001.

es-Sabbâğ, Muhammed b. Lütfî. **Lemehât fi Ulûmi'l-Kur'ân**, el-Mektebetü'l-İslamî, Beyrut, 1410/1990.

_____. **Tefsir Usulü Araştırmaları**, (Çev. Ömer Dumlu), Anadolu Yayınları, İzmir, 1999.

es-Sâbûnî, Muhammed Ali. **et-Tibyân fi Ulûmi'l-Kur'ân**, Mektebetü'l-Gazâlî, Dımaşk, 1401/1981.

Safâ, Muhammed. **Ulûmü'l-Kur'ân min Hılâli Mukaddimâti't-Tefsîr**, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1425/2004.

es-Safedî, Selâhaddîn Halil b. Aybeg (ö. 764/1363). **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, (Thk. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed), Dâru'n-Neşr Franz Steiner, Wiesbaden, 1381/1962.

es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (ö. 483/1090). **Usûlü's-Serahsî**, (Thk. Ebü'l-Vefa el-Afgânî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993.

Serinsu, Ahmet Nedim. **Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü**, Şûle Yayınları, İstanbul, 1994.

Sezgin, Fuad. **Târîhu't-Türâsi'l-Arabî fi Ulûmi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs**, Riyad, 1411/1991.

Sîbeveyh, Ebû'l-Biştir Amr b. Osman (ö. 180/796). **el-Kitâb**, (Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Cîl, Beyrut, trs..

Subhî es-Salih (ö. 1399/1978). **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Dersaâdet, İstanbul, trs..

es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman (ö. 911/1505). **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1419/1999.

_____. **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, Kitâbfurûşî, Leiden, 1839.

Şen, Ayşegül. **Kur'an-ı Kerimde Tekrarlar, Yeminler ve Mesellerin İletişim Açısından Değerlendirilmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006.

Şen, Ziya. **Kur'an'ın Metinleşme Süreci**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.

Şengül, İdris. “*Ulûmu'l-Kur'ân Konusu olarak Nâsîh ve Mensûh*”, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt: 38, Sayı: 3, Ankara, 2002.

Şeyh Müfid, Muhammed b. Nu'mân (ö. 413/1022). **Tashîhu İ'tikâdâtî'l-İmâmiyye**, (Thk. Hüseyin Dergâhî), Dâru'l-Müfid, Beyrut, 1414/1993.

Şimşek, Said. **Günümüz Tefsir Problemleri**, Kitap Dünyası, Konya, trs..

_____. **Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991.

et-Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (ö. 360/970). **el-Mu'cemü'l-Kebîr**, (Thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefî), Mektebü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul, 1404/1983.

et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922). **Câmiu'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur'ân**, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü'r-Risale, yrs., 1420/2000.

Tarafe b. el-Abd (ö. 569). **Dîvânu Tarafe b. el-Abd**, (Hazırlayan: Ömer Fâruk et-Tabbâ'), Dâru'l- Kalem, Beyrut, trs..

Taylan, Necip. "Bilgi", **DİA**, İstanbul, 1992.

et-Tayyar, Müsâid b. Süleyman. **et-Tefsîru'l-Lüğaviyyu li'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Dâru İbnü'l-Cevzî, Riyad, 2000.

et-Tehânevî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 1158/1745). **Keşşâfu Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm**, (Thk. Ali Duhrûc), Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1996.

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892). **el-Câmiu's-Sahîh**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs..

Tomar, Cengiz. "Mısır", **DİA**, Ankara, 2004.

Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. "Ebü'l-Esved ed-Düelî", **DİA**, İstanbul, 1994.

Turan, Abdülbâki. "*Kur'an-ı Kerim'deki Yeminler (Aksâmü'l-Kur'an)*", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, Konya, 1986.

Turgut, Ali. **Tefsir Usûlü ve Kaynakları**, İFAV Yay., İstanbul, 1991.

Uludağ, Süleyman. "Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin", **DİA**, Ankara, 2002.

Ünver, Mustafa. **Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun, 1998.

el-Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed (ö. 468/1076). **Esbâb-ı Nüzûl**, Dâru'l-Bâz, Mekke, 1388/1968.

Yaşar, Hüseyin. **Kur'an'da Anlamı Kapalı Ayetler**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Müteşâbih”, **DİA**, İstanbul, 2006.

Yavuz, Yusuf Şevki-Avcı, Casim. “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, **DİA**, İstanbul, 1999.

Yavuz, Yusuf Şevki-Çetin, Abdurrahman. “Âyet”, **DİA**, İstanbul, 1991.

Yerinde, Adem. “*İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler Ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat*”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XVI, Sakarya, 2007.

_____. “Müşkilü'l-Kur'ân”, **DİA**, İstanbul, 2006.

Yıldırım, Suat. “el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân”, **DİA**, İstanbul, 1993.

_____. **Kur'an-ı Kerîm ve Kur'an İlimlerine Giriş**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983.

_____. “Müzakere” (Ömer Çelik'in “*Hicrî V-XI. Asırlarda Kur'an İlimleri*” adlı tebliğinin müzakeresi), **Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.

_____. **Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsîri**, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.

Yılmaz, Faik. “*Aksâmü'l-Kur'ân Bağlamında “Allah Nelere, Niçin ve Neden Yemin Eder?” Sorularını Yeniden Düşünmek*”, **İslâmî İlimler Dergisi**, Sayı: 1, Çorum, 2010.

Yüksel, Ali Osman. **İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr**, İFAV Yay., İstanbul, 1996.

Zarzûr, Adnân Muhammed. **Ulûmü'l-Kur'ân Medhal ilâ Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyânü İ'câzih**, el-Mektebü'l-İslamî, Beyrut, 1401/1981.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ (ö. 1205/1790). **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Dâru'l-Hidâye, yrs., trs..

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin (ö. 1399/1978). **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs, Kahire, 1381/1961.

ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347). **Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl**, (Thk. Ali Muhammed Bicâvî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs..

_____. **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm**, (Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1407/1987.

ez-Zemahşerî, Cârullah Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1143). **el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîli fî Vücûhi't-Te'vîl**, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1407.

ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazîm (ö. 1367/1948). **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, (Thk. Ahmed Şemsüddin), Beyrut, 1424/2003.

ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh (ö. 794/1392). **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, (Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs..

ez-Ziriklî, Hayreddin (ö. 1397/1976). **el-A'lâm**, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002.